

SÖNMƏZ ABBASLI

**AZƏRBAYCAN
LƏTİFƏLƏRİNİN
REGIONAL
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

SÖNMƏZ ABBASLI

**AZƏRBAYCAN
LƏTİFƏLƏRİNİN
REGIONAL
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

BAKI – 2011

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Folklor İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə çap olunur**

ELMİ REDAKTORU: **Oruc ƏLİYEV**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

RƏYÇİLƏR: **Muxtar KAZIMOĞLU**
filologiya elmləri doktoru;
Rza XƏLİLOV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

NƏŞRİNƏ MƏSUL: **Əziz ƏLƏKBƏRLİ**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Sönməz Abbaslı. Azərbaycan lətifələrinin regional xüsusiyyətləri, Bakı, “Nurlan”, 2011, 160 səh.

Araşdırma Azərbaycan xalq lətifələrinin – ayrılıqda regional lətifələrin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Regional lətifələrin səciyyəvi xüsusiyyətləri ilk dəfədir ki, monoqrafik planda öyrənilmişdir.

Əsər mütəxəssislər və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

**A 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2011**

© Sönməz Abbaslı, 2011

ÖN SÖZ

Əksər xalqlar içərisində müxtəlif istilahlarla tanınan lətifələr folklorun müstəqil janrı kimi əsrlər boyu həmişə söyləyici-dinləyici nəslinin yaşam gündəminə çevrilmişdir. Ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdəki hakim təbəqənin, o sıradan ictimai-siyasi quruluşdakı nöqsan və çatışmamazlıqların xalq satira və yumoru vasitəsilə ifşa hədəfinə tutulması daima diqqət mərkəzində dayanan məsələlərdən olmuşdur. Çünki həm “dağıdıcı”, həm də “yaradıcı” başlanğıcı öz daxilində qovuşduran gülüş mədəniyyəti müstəsna olaraq lətifələrdə, o sıradan regional gülməcələrdə daha çox məna yükü və tutumu kəsb etmişdir. “Bəşəriyyət öz keçmişindən gülə-gülə ayrılır” (K.Marks) mülahizəsi xalq ədəbiyyatının geniş vüsət almış uyğun janr və növlərində, xüsusilə lətifələrdə özünü daha qabarıq büruzə vermiş, bu yöndən də keçib gəldiyi hər bir tarixi mərhələ üçün aktualıq qazanmışdır.

Xalq gülüşünün əsas elementlərini öz yaradıcılıqlarında qoruyan lətifə söyləyici-ifaçıların (həmçinin daşıyıcılarının) əksəriyyəti zəmanəsinin tanınmış simaları kimi həm öz dövrlərində, həm də sonrakı yüzilliklərdə lətifə personajları, gülməcə-bəzəmə qəhrəmanları kimi xalq içərisində böyük nüfuz sahibi olmuşlar. Xəlifə Harun-ər Rəşid və nədimi Əbü Nüvas ilə Bəhlul Danəndə, Sultan Mahmud Qəznəvi ilə nədimi Təlxək, Əmir Teymur ilə Molla (Xoca, Xacə) Nəs-rəddin, Moğol hökmdarı ilə bir çox hind rəcaları (hökmdarları) və Birbalın qarşılıqlı təmas və münasibətlərindən doğan lətifələrdə yaşadıkları tarixi mərhələnin nəbzi ilə döyünən onlarla örnəklər yaranmışdır ki, onlar bu gün də çağdaş zəmanəmizin problemləri ilə yaxından səsleşirlər. Bu

baxımdan da müasir regional lətifələr məzmun və ideyalarına görə daha çox aktualıq kəsb edirlər. Onlarla siyasi məzmunlu lətifələr bu aktualıq daha çox gerçəkləşdirmişdir.

Aktualıq toplanılıb nəşr olunmuş regional lətifə mətnlərinin daxili tələblərində də qorunmuşdur. Bu daxili tələblərin başlıca əlamətləri onda özünü göstərən bəraət qazanır ki, formalaşmış və qələmə alınmış mətnlər daha geniş dinləyici auditoriyasını əhatə etmiş olsun. Bu qəbil regional səciyyəli lətifələr külli miqdardadır və onlar demək olar ki, Azərbaycan ərazisinin əksər bölgələrini əhatə edirlər.

Satira və yumor elementləri ilə yoğrulmuş dolğun məzmunlu regional lətifələr xalq içərisində geniş yayılıb özünə əbədilik qazanmış şifahi söz sənəti örnəkləridir. Bu tələb və əlamətlərdən uzaq qalan lətifələr uzunömrlü olmayıb tez bir zamanda unudulub gündəmdən çıxmışdır.

Ümumiyyətlə, lətifələr və onun tərkib hissəsi olan regional lətifələr mövzu və ideya baxımından yüzilliklər boyu, həmçinin müasir dövrümüzdə xüsusi aktualıq kəsb edib günün nəbzi ilə yaxından döyünən bir janr kimi həmişə işlək vəziyyətdə olmuşdur.

Regional lətifələrin toplanması və nəşrinin başlanğıc mərhələsi, onun uyğun mətbuat orqanlarında (XIX yüzilliyin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəlləri) özünə yer almasının vəziyyəti, fərdi toplama-tərtiblərlə “folklor kitabı”(xalq kitabı) çapları, əsaslı şəkildə isə regional antologiyalar silsiləsindəki akademik nəşrləri – bütün bu qaynaqlarda özünə yer tapmış, janrın daxili tələblərinə dolğunluğu ilə cavab verən yüzlərlə seçmə gülməcə örnəkləri araşdırmanın başlıca obyektini təşkil etmişdir.

Tədqiqatın predmetini bilavasitə regional lətifələrin bədii özünəməxsusluğu – poetikası müəyyənləşdirir. Bu predmet xatırladılan obyekt əsasında qruplaşdırılmış və hər şeydən əvvəl, sadaladığımız problemlər diqqət mərkəzində olmuş, bu və digər dərəcədə öz elmi-nəzəri həllini tapmışdır. Bunlar: bölgə lətifələri gülüş mədəniyyətinin aparıcı qolu kimi; obrazlar sistemi və onların səciyyəsi; bəzəmə-gülməyə yaradıcıları və onların adı ilə bağlı bəzəmələrin ideya-məzmun xüsusiyyətləri; lətifələrin yayılma arealına görə təsnifatı; mövzu, mündəricə özəllikləri; janrdaxili əlaqələrdə formalaşmış lokal lətifələr; regional gülməçələrdə poetik fiqur və bədii xüsusiyyətlərin təzahür formaları və s. kimi məsələlərdir. Bu mövzu-predmet tədqiqatın aparıcı istiqamətinə çevrilmişdir.

Azərbaycan lətifələrinin regional xüsusiyyətlərini üzə çıxarıb onları elmi-nəzəri təhlilə cəlb etmək məqsədilə onların yazıya alınma prinsipləri, mətn strukturu, janrın daxili tələblərinə cavab verməsi və s. kimi məsələlər ön planda izlənilmişdir. Qarşıya qoyulmuş məqsəd aşağıdakı vəzifələri doğrurmuşdur:

Regional lətifələrin toplanması, tərtibi və nəşri tarixinin xronoloji ardıcılıqla nəzərdən keçirilməsi;

Lətifələrin (gülməçə, bəzəmə, dodaqqaçdı, məzəm və s.) yazılı ədəbiyyat və şifahi söz sənəti janrı kimi yaranması və təkamülü;

Regional lətifələrin yayılma arealına görə təsnifatı (lokal, məhəlli, kütləvi) və onların səciyyəvi özünəməxsusluqları;

Janrın epik sistemdəki yeri, onun sərhədləri, yaxın janrlarla (əfsanə, rəvayət, nağıl, qaravəlli və s.) oxşar və fərqli cəhətləri;

Regional gülməçə mətnlərinin məzmun, mündəricə və ideya istiqamətlərinə görə qruplaşdırılması;

Regional lətifələrin kompozisiyası, süjet quruluşunun və obrazlar sisteminin müəyyənləşdirilməsi;

Mətnlərdə qorunan bədii təsvir vasitələri – poetik fiqur və ifadələrin müəyyənləşdirilməsi;

Aparıcı istiqamət kimi regional bəzəmələr Azərbaycan lətifələrinin tərkib hissəsi olaraq gülüş mədəniyyətinin aparıcı janrı səviyyəsində dəyərləndirilmişdir.

Folklorşünas Təhmasib Fərzəliyevin 1965-ci ildə namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə etdiyi “Azərbaycan xalq lətifələri” və eyni adlı kitabından sonra bugünədək Azərbaycan lətifələri barədə monoqrafik səpkidə araşdırma aparılmamışdır. Azərbaycan lətifələrinin regional xüsusiyyətləri probleminin öyrənilməsi isə ilk dəfə bu əsər vasitəsilə həyata keçirilmişdir.

Azərbaycan folklorşünaslığında xalq lətifələrinin toplanması, tərtibi və nəşri işlərinə XIX yüzilliyin ikinci yarısından başlanmışdır. Onlar mərhələlər üzrə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır.

İlk olaraq lətifələrə SMOMPK (“QƏXTMT”– Qafqaz əraziləri və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu) məcmuəsi daxil olmaqla sonrakı mətbuat orqanlarında – “Rəhbər”, “Məktəb”, “Dəbistan”, “Tuti” və özgə satirik yönü jurnallarda yer verilmişdir.

XX yüzilliyin birinci rübündə isə həm tərcümə, həm də orijinal lətifə kitabları işıq üzünə görməyə başlamışdır. Janr haqqında Ə.Müznib, F.Köçərli, M.Mahmudbəyov, H.Zeynalı, C.Hacıbəyli kimi müəlliflər dəyərli fikirlər söyləmişlər. Geniş planda xalq lətifələrinin, o sıradan Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndənin adı ilə bağlı örnəklərin nəşri və araşdı-

rılması ilə Azərbaycan folklorşünaslarının böyük bir nəsli məşğul olmuşdur. M.H.Təhmasib, Ə.Axundov, N.Seyidov, V.Vəliyev, P. Əfəndiyev, A.Nəbiyev, S.Paşayev (Pirsultanlı), M.Həkimov uyğun dərslik və dərs vəsaitlərində, həmçinin toplama-tərtib işlərində xalq lətifələrinin, o sıradan regional bəzəmələrin tədqiqinə xüsusi yer ayırmışlar.

Xalq lətifələrinin nəşri və öyrənilməsi işində T.Fərzəliyev, İ.Abbaslı, B.Abdulla, Q.Paşayev, Q.Kazımov, R.Qafarlı, F.Bayat, M.Cəfərli, Y.Səfərov, H.Əbdülhəlimov, S.Əfəndiyev, E.Talıblı, A.Əhmədli, B.Məmmədov, E.Abbasov və b. xüsusi əmək sərf etmişlər.

M.Kazımoğlu Azərbaycan folklorunda gülüş mədəniyyətinin öyrənilməsi problemi ilə xüsusi məşğul olmuş, bu istiqamətdə iki monoqrafiya və bir sıra elmi məqalələr nəşr etdirmişdir.

Çoxcildli “Azərbaycan folkloru antologiyası”nın nəşr olunmuş iyirmidən artıq kitabında regional lətifələrə ayrıca bölmələr ayrılmışdır. Bu seriyanın ayrı-ayrı cildlərinə ön söz yazmış İ.Abbaslı, Y.Qarayev, Q.Paşayev, H.İsmayılov, F.Çələbi, H.Əbdülhəlimov və b. cildin əhatə etdiyi regionla bağlı lətifələrin məhəlli xüsusiyyətlərini şərh etməyə çalışmışlar.

Ədəbiyyatşünaslardan Ə.Mirəhmədov, M.Sultanov, B.Vahabzadə, N.Axundov, K.Məmmədov, İ.Ağayev, Ə.Məmmədov (Saraclı), A.Abiyev, B.Əhmədov və b. lətifələr haqqında dəyərli mülahizələr söyləmişlər.

Bütün bu qaynaqlardan araşdırma boyu istifadə olunmuşdur.

Bölgə lətifələri haqqında məqalələr, toplama-tərtib kitablarına ön sözlər yazılsa da, monoqrafik planda qənaətlər bu araşdırmada ümumiləşdirilmişdir. Regional lətifələrin ay-

rı-ayrılıqda hər bölgəyə məxsus səciyyəvi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi və onların elmi-nəzəri süzgəcdən keçirilməsi tədqiqatın əsas aparıcı istiqamətini təşkil etmişdir.

Geniş planda lətifə janrının tarixi və nəzəriyyəsinin öyrənilməsinə dair xeyli axtarışlar aparılmış və bu yönlü araşdırmalarda dəyərli elmi mülahizələr söylənilmişdir. Əsərdə bu kimi fikir və düşüncələr nəzərdən keçirilib dəyərləndirilmiş və onlardan yeri gəldikcə məqsədyönlü şəkildə istifadə olunmuşdur. Məsələyə bu baxış bucağından yanaşmaq yeni nəticələrin əldə edilməsinə zəmin yaratmışdır.

Tədqiqatda formalaşmış sabitləşmiş regional gülməcə mətnləri, onların qaynaqları, prototipləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi probleminə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Prototip başlıca olaraq iki anlamda nəzərdən keçirilmişdir: öncə lətifə mətninin qaynağı statusunda, digər yəndən isə ictimai-siyasi təbəqənin səciyyəvi elementlərinin tərkib hissəsi kimi.

Uyğun qaynaqlardan toplanmış məlumatlar əsasında bölgə əhalisi içərisində tanınmış lətifə yaradıcıları –Qulu (XVIII), Hacı Qulu (XIX-XX), Xarrat Qulu (1823-1883), Əbdürrəhim bəy (1860-1922), Xudu bəy (XIX əsrin ikinci yarısı, XX yüzilliyin əvvəli), Kərbəlayi Şirin (1868-1931), Əmdalı Mehdiyev (1882-1941), Abdal Qasım (1873-1921), Seyid Həsənağa Ağamirov (1870-1953), Abasqulu Ağa (1886-1944), Məşədi Abbas Rzayev (1882-1954), Unnu Ağca (1880-1965), Karağan Usub (1886-1958), Dabravol Qasım(1890-1963), Künə Dəmir (1903-1973), Padar Yusif (1918-?) və başqalarının həyatları barədə ensiklopedik məlumat verilmiş, adları ilə bağlı gülməcələrin regional özəllikləri və səciyyəvi xüsusiyyətləri aşkarlanmışdır.

Janrdaxili əlaqələrdə formalaşmış regional lətifələr də diqqət mərkəzində olmuşdur.

I FƏSİL

REGIONAL LƏTİFƏLƏRİN TOPLANMASI, NƏŞRİ VƏ ARAŞDIRILMASI TARİXİNDƏN

1. 1. Toplama və nəşrin başlanğıc mərhələsi

Yumor və satiranın aparıcı istiqamətlərindən olan gülüş mədəniyyəti öncül Şərqlə ölkələrində, o sıradan da Azərbaycanda əsasən lətifə adı altında formalaşmış müstəqil folklor janrı kimi orta yüzilliklərdən başlayaraq geniş vüsət almışdır. Bu qəbil örnəklər içərisində regional mahiyyət daşıyan lətifələr də bu və ya digər dərəcədə özünə yer tapmışdır. Tarixi baxımdan əsasən feodalizm cəmiyyətindən real tarixi şəxsiyyət kimi tanınan Bağdad xəlifəsi Harun-ər Rəşidin (786-809) sarayından başlayaraq sonralar səlcuq və tatar-monqolların hakimiyyəti illərində xalq lətifələri (o sıradan da məhəlli səciyyə daşıyan bölgə lətifələri) və onların söyləyici-daşıyıcıları (həmçinin də yaradıcıları) bu örnəkləri yayıb yaşatmışlar. XIX yüzillikdə isə qədim tarixi ənənəyə malik bu xalq gülüşü inciləri yeni məzmun, yeni mahiyyət kəsb etmişdir.

Şərqlin ayrı-ayrı regionlarında lətifə yaradıcıları kimi tanınan və ayrı-ayrı tarixi şəxsiyyətlərin yanında fəaliyyət göstərmiş xalq məzhəkəçilərini nəzərdə tutan H.Zeynallı yazmışdır: “Böylə şəxslərin tarixi bir sima olduqlarına ehtimal ola bilər. Nədənsə Şərqlə, bilümmü türklərdə, bilxassə bu adamlar haqqında nəsil-dən-nəslə keçən mənqəbələr müəyyən bir şəkildən çıxmazlar. Bağdad hakimi Məmunun qardaşı Bəhluldan, şair Abidzakanidən, Harun-ər Rəşidin nədim xassı və şairi sayılan Əbünüvasdan başlayaraq Şah Abbasın Kəlniyyəti, Süleyman Qanuni dövrünün İncili-Çavuşu

dəxi birər sima olmaqla, ümumxalqın zərifiyi və nədimliyi üçün birər abidə olaraq el ağzında yaşamasalar da, Nəsrəddin Xoca qədər dərin və eyni zamanda el ruhunu oxşayan deyildirlər”(139, 147).

Şərqlə xalqları folklorunun komik qəhrəmanları, bir çox hallarda isə məzhəkə yaradıcıları Cuha, Təlxək, Bəhlul Dənəndə, Əbünüvas, Birbal, Daho, Miralı, Molla Müşfiqi, Omirbey, Bu Adam, Ahmet Akey, Bektaşi, həmçinin eyni şəxsiyyət olub bir-birinə yaxın adlarla tanınan Molla Nəsrəddin (Azərbaycan), Xoca Nasır (qazax), Anastratdin (yunan), Nasriddin Afəndi (özbək), Efəndi (tacik), Hoca Nəsrəddin (türk), Ependi (türkmən), Nəsrəddin Oca (tatar), Nəsrəddin Əpəndi (uyğur), Nəsrəddin (fars) lətifələri geniş əra zilərdə yayılısalar da daha çox pərvəriş tapdıqları diyarla, ölkə ilə sıx bağlanmış və beləliklə də regional - məhəlli mahiyyət daşımışlar. Yüzilliklər boyu lətifələrin, o sıradan da ayrı-ayrı bölgələrdə formalaşmış gülməcələrin müxtəlif kimsələrin adları ilə bağlanıb yayılması belə bir qənaət doğurmuşdur ki, lətifələr “...müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif şəxslərin adları ilə əlaqələndirilmişdir. Bəzən bir şəxsin adı ilə bağlı yaddan çıxmış lətifə digər bir şəxsin adı ilə bağlanmış və yaşamışdır”(55, 108).

Gülüşün daha çox qorunub saxlandığı xalq lətifələri, həmçinin onun regional səciyyə daşıyan çoxsaylı örnəkləri folklor mədəniyyətinin aparıcı qolu kimi öz arxasınca yazılı ədəbiyyatı da çəkib aparmış, keyfiyyət və kəmiyyət baxımından yeni çalarlar qazanmışdır.

Şifahi söz sənətinin müstəqil janrları kimi regional lətifələrin də tarixi təkamül yolu əlyazmalarından, cümlərdən başlamışdır. Müxtəlif əsrlərə və illərə aid əlyazmaları həm də

toplama materiallarını qoruyan qaynaq kimi xüsusi dəyərə malikdir. Folklorşünaslığımıza bəlli olan 1721-ci il yanvarın 25-də Təbrizdə qələmə alınmış “Nəğmələr kitabı” da daxil olmaqla bugün uyğun arxiv və fondlarda saxlanılan çoxsaylı əlyazmalarında, cümlərdə külli miqdarda bölgə lətifələri də özünə yer tapmışdır.

Yüzdilliklər boyu folklor həvəskarları, ziyalılar, cüng və əlyazmalarını tərtib edən katiblər həm də məhəlli bölgə lətifələrinin toplanması ilə məşğul olmuşlar. XIX yüzilliyin sonları və XX əsrin əvvəllərində folklor örnəklərinin toplanması, yazıya alınması ilə məşğul olan elə bir qələm sahibi tapmaq olmaz ki, o az-çox lətifələrin, o cümlədən də bölgə lətifələrinin yazıya alınması ilə məşğul olmasın. Bu sahəyə meyl XX yüzilliyin iyirminci illərindən sonra daha geniş vüsət almış, həm də bu işə öncəki illərdən fərqli olaraq daha çox professional səviyyədə yanaşılmışdır.

Uyğun arxivlərdə qorunan folklor materialları təsdiq edir ki, bölgə lətifələrini özündə birləşdirən toplama işləri çoxdur. Lakin onları nəzərdən keçirmək imkan daxilində olmadıqından yalnız bir nümunə kimi dövrünün tanınmış aktyoru və qələm sahibi H.Sarabskinin toplama materialları üzərində dayanmağı məqsədyönlü saydıq.

Arxiv sənədləri təsdiq edir ki, “Köhnə Bakı” tarixi-etnoqrafik müşahidələr kitabının müəllifi Hüseyinqulu Sarabski həm də folklor örnəklərinin, o sıradan da regional lətifələrin toplanılması ilə məşğul olmuşdur. Müəllifin Respublika Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılan toplama materiallarından (17) bəlli olur ki, o, onlarla nağıl və rəvayətləri, xalq deyimlərini toplamaqla yanaşı bölgə lətifələrinin yazıya alınmasına da xüsusi səy göstərmişdir. Əlbəttə, H.Sarabskinin qələmə

aldığı örnəklərin əksəriyyəti əsasən Bakı və onun ətraf ərazilərindən toplanmışdır ki, bunun də təbii səbəbləri vardır. Bunu “Dəllək Fərzalı”, “İmamı divarın dalında qoyma”, “Gül Mirzənin qatırı” kimi məhəlli səciyyə daşıyan lətifələr bir daha təsdiq etməkdədir. Rəvayət səciyyəsi daşıyan bu birinci lətifədən aydın olur ki, Dəllək Fərzalı Bakıda məşhur bir şəxs imiş. O, qan almaq, yara sağaltmaq, həmçinin oğurluq etmək “qabiliyyətlərinə” malik bir şəxs imiş. Lətifədə deyilir ki, Dəllək Fərzalı oğurluq etmək məqsədilə qonşusunun damına çıxır. Ev sahibi damda adam olduğunu hiss edib onu səsəyir. Dəllək Fərzalı isə çarəsiz qalıb qonşusuna belə cavab verir: “Adə, bənəm, Dəllək Fərzalıyam, yat, keşiyivi çəkirəm”.

Maraqlıdır ki, lətifədən doğan bu nəticəni dəyərləndirən H.Sarabski qeyd edir ki, “...bu söz Bakı camaatı üçün məsəl olmuşdur. Məclislərdə və söhbət arasında deyərdilər: — Dəllək Fərzalıyam, yat, keşiyivi çəkirəm”.

Fərzalının adı ilə bağlı bu səpkili özgə bir gülməcdə isə söhbət onun xəstəyə küpə salması əhvalatından gedir.

H.Sarabskinin topladığı “İmamı divarın dalında qoyma” bəzəməsində isə Təbrizdən Bakıya gəlib burada abidlik edən mollaının şəhər lotuları ilə qarşılaşmasından, “Gül Mirzənin qatırı” gülməcəsində isə İçərişəhərdə dəyirmançılıq edən Gül Mirzənin qatırından və bu heyvanın gülüş doğuran hərəkətlərindən söhbət gedir. Əlbəttə, xatırladılan hər üç örnək sırf regional səciyyə daşıyır ki, onların özəllikləri barədə sonra danışılacaq.

Regional lətifələrin qorunduğu ən etibarlı qaynaq isə XIX yüzilliyin üçüncü rübündən başlayaraq Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunan mətbuat orqanlarıdır. Tarixən yara-

dıcısı olan xalqın gündəlik həyatına, məişətinə, sevincli günlərinə daxil olub yayılan, toplanıb, yazıya alınan, həmçinin kütləvi şəkildə qəzet və jurnal səhifələrinə ayaq açan lətifələrin bu dərəcədə geniş pərvəriş tapmasının səbəblərindən söz açan folklorşünas T.Fərzəliyev qeyd etmişdir ki, "...adətən lətifə tez mənimsənilən, ürəyə yatan, xoşagələn, insanı düşündürən janr olduğu üçün həmişə kütlələrin, eləcə də ayrı-ayrı sənətkarların diqqətini özünə cəlb etmişdir"(65, 27).

XIX yüzillikdə yayımlanan türk (Azərbaycan) və rusdilli uyğun mətbuat orqanlarına ümumi baxış belə bir qənaət doğurur ki, 1881-ci ildən Tiflisdə nəşr olunan SMOMPK də daxil olmaqla onlarla mətbuat orqanları Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndənin adları ilə bağlı lətifələrlə yanaşı regional səciyyəli gülməcələrə də öz səhifələrində yer ayırmışlar. O da bəllidir ki, professor P.Əfəndiyevin müəyyənləşdirdiyinə görə 1890-cı ildə çap olunan "Novoe obozrenie" qəzetində A.Yeritsov tərəfindən toplanmış 114 sayda şərq lətifəsi çap edilmişdir ki, bu nümunələr içərisində bölgə lətifələri də üstünlük təşkil edir(53, 30).

XIX-XX yüzilliyin müəllim və ziyalıları tərəfindən toplanılmış məhəlli lətifələr SMOMPK məcmuəsi səhifələrində də özünə yer almışdır. Etiraf etmək lazımdır ki, bu işdə milliyyətçə erməni olan şəxslər fərqlənmiş və şübhəsiz ki, bunun nəticəsində təqdim edilmiş bölgə lətifələrində özünü-küləşdirmə, milliləşdirmə meyilləri özünə əsaslı yer tapmışdır.

SMOMPK-in 1889-cu ildə çap olunmuş buraxılışında A.Kalaşevin toplayıb təqdim etdiyi "Şamaxı ermənilərinin lətifələri" nəşr olunmuşdur. Bu nümunələrdə Şamaxının yaxınlığında yerləşən Kargənc kəndi ermənilərinin axmaqlıqları, giclikləri məsxərəyə qoyulub gülüş hədəfinə çevrilmişdir.

(151, 129-135). Həmin buraxılışda N.Kalaşev "Şah İsmayıl", "Əlixan", "Novruz", "Məlikməmməd", "Qulu xan" kimi Azərbaycan nağıl-dastanlarını erməni folkloru nümunələri kimi təqdim etmişdir (151, 141-231).

SMOMPK-in özgə bir buraxılışında Cəmaləddin Axundov və Məmməd Həsən Əfəndiyevin təqdim etdikləri lətifələr (152, 121-128; 129-166), həmçinin "Zaqafqaziyada tatar xalq filologiyası" başlığı altında verilmiş Azərbaycan folkloruna aid əfsanə, rəvayət, nağıl, dastanlar (152, 11-166) sırasında lətifələr də özünə əsaslı yer tapmışlar ki, onlar içərisində bölgə lətifələri də öz məzmun və mahiyyətlərinə görə seçilir.

E.Məlik-Şahnəzərovun "Zəngəzur qəzası ermənilərinin əfsanə və rəvayətlərindən: lətifələr, istəklər, lənətlər (qarğışlar)" başlıklı materialında (153, 91-124) sırf məhəlli bölgə lətifələri təqdim olunmuşlar ki, bu nümunələr içərisində motiv və süjet baxımından özünü-küləşdirilmiş nümunələr də özünə yer tapmışdır. Ümumiyyətlə məhəlli xalq bəzəmələrinin, xüsusilə Molla Nəsrəddin lətifələrinin ermənicəyə tərcümələri, ayrı-ayrı nəşrləri, həmçinin mənimsənilməsi ilə bağlı prof. İ.Abbaslının tədqiqatını nəzərə alıb (1, 105-109) bu məsələ üzərində dayanacağı məqsədyönlü saymadıq.

Azərbaycan lətifələri və bu janrın tərkibində özünə yer tapmış bölgə lətifələri XIX yüzilliyin ikinci yarısından etibarən təlim-tərbiyə ocaqları, mədrəsə, gimnaziya, seminariya və məktəblərdə tədris üçün hazırlanmış dərs vəsaitlərinə də daxil edilmişlər. Mirzə Şəfi Vazeh 1855-ci ildə çap etdirdiyi "Müntəxəbat"ına xalq içərisində dolaşan lətifələri xüsusi bölmə –"Məzhəkələr" başlığı ilə daxil etmişdir ki, bu nümunələr içərisində bölgə səciyyəli nümunələrə də rast gəlirik.Bu qəbil lətifələrdə "...xacələr, qazılar tənqid edilməklə hazırcavablıq,

ağıllıq təriflənib, məişətdə olan avamlıq, əbləhlik isə pislənirdi (53, 100). 1881-ci ildən etibarən dəfələrlə nəşr olunan A.O.Çernyayevskinin “Vətən dili” dərsliyində də bir toplayıcı kimi onun təqdim etdiyi atalar sözü, tapmaca, yanıltmac, nağıllarla yanaşı lətifələr də özünə yer almışdır. Azərbaycan folklorunun aparıcı janrlarından olan lətifələr XX əsr satirik jurnallarının da diqqət mərkəzində olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, “Molla Nəsrəddin”(həftəlik satirik jurnal, 1906-cı ildən nəşrə başlayıb), “Bəhlul” (iki həftədə bir dəfə çıxan satirik jurnal, 1907, № 1-9), “Kəlniyyət” (həftəlik satirik jurnal, 1912-1913) kimi mətbuat orqanları öz adlarını bilavasitə lətifə yaradıcılarının, o cümlədən obraz və qəhrəmanlarının adlarından götürmüş, qəribə də olsa daşdıqları adı doğrultmaq amalı ilə öz səhifələrində ara-sıra bölgə lətifələrinə də xüsusi yer ayırmışlar. “Dəbistan”(həftəlik jurnal, uşaqlar və müəllimlər üçün, 1906-1908), “Rəhbər” (aylıq siyasi-ictimai, ədəbi, pedaqoji jurnal, 1906-1907), “Məktəb” dərgiləri də (11) yuxarıda adları xatırladılan orqanlardakı ənənəyə sadiq qalmışlar.

“Kəlniyyət” jurnalının adında əbədiləşdirilən Kəlniyyət (Kəl Niyyət, Kəl Eynə, Kəl Eynət adları ilə tanınan) bölgə lətifələrinin qəhrəmanı kimi Şirvanda, xüsusilə Şamaxı, İsmayılı, Muğan, Laçın, Qubadlı, Zəngilan ərazilərində düzüb-qoşan folklor söyləyicilərinin repertuarında az da olsa özünə yer almışdır. Yaradıcı-qəhrəman obrazı kimi təkamül yolu keçirmiş Kəlniyyət haqqında lətifələrin əhatə çevrəsini müəyyənləşdirməyə çalışan A.Əhmədli belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, “Kəl Niyyət haqqındakı nağıl və lətifələrin mümkün areallarda (əsasən türk mənşəli areallarda) toplanıb sistemləşdirilməsindən sonra obrazın regional spesifikliyi və funksionallığı haqqında düzgün mühakimə yürütmək

olar” (58, 167). Müəllifin verdiyi bilgiyə görə Kəl Niyyətlə bağlı 16 mətn toplanmışdır ki, onlardan 7-si onun özü tərəfindən əldə olunmuşdur (58, 168). O da bəllidir ki, xalq içərisində dolaşan rəvayətlərdə Kəl Niyyət I Şah Abbasın sərkərdəsi, pəhləvanı, (58) özgə bir mülahizəyə görə isə “... daha çox Şah Abbasın yemək-içmək işlərinə baxan, səfərlərdə şaha qulluq yoldaşı olan bir adam kimi” (91, 109) xatırladılmışdır.

Ötən yüzilliyin əvvəllərindən fəaliyyət göstərən yuxarıda adları çəkilən satirik jurnallarda özünə yer tapmış bölgə lətifələri barədə söz açmaq imkan xaricində olduğundan, problemlə bağlı bir örnək kimi “Tuti” jurnalının bu sahədəki fəaliyyəti barədə qısa bilgi verməklə kifayətlənəcəyik.

“Tuti” jurnalının xalq lətifələrindən, o sıradan da məhəlli lətifələrdən bəhrələnməsindən bəhs açan prof. Nazim Axundov yazmışdır: “Tuti”nin bir çox nömrəsində xalq lətifələrindən də istifadə olunmuşdur. Bu lətifələr ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən yenidən işlənir, müasir məsələlərin ruhuna uyğunlaşdırılırdı. Bundan əlavə, elə lətifələr seçilirdi ki, jurnalın ruhuna uyğun gəlsin. Seçilmiş bir neçə cümlədə həm gülməli, həm də müəyyən ictimai-siyasi, əxlaqi məsələlərə dair fikir ifadə olunmalı idi. Məsələn,

“Bir uşaq atasından: – Ata! Nə üçün gözünə gözlük taxırsan? – deyə, soruşur.

Atası: – Gözlük kiçik şeyləri böyük göstərir, – cavab verir.

Uşaq deyir ki: – Öylə isə, mənə pay verdikdə bu gözlüyü taxma (“Tuti” jurnalı, 10 yanvar, 1915, № 3)” (12, 220).

Jurnalın səhifələrində dərc olunmuş lətifələr öz yığcamlığı, lakonikliyi ilə seçilir. Onlar sadəcə olaraq “Lətifə”

başlığı ilə jurnalın müxtəlif saylarında çap edilmişdir. Hansı bölgədən göndərdiyi bəlli olmayan bu örnəklər satirik bədii lövhələr kimi təqdim olunmuşlar. Burada avamlıq, çoxarvadlılıq, qanmazlıq, savadsızlıq kimi əlamətlər satirik boyalarla tənqid atəşinə tutulur. Lətifələrin birində gecəyarısı küçənin ortasında oturan sərsəridən nə üçün burada oturduğunu soruşduqda o cavab verir ki, “sabahı gözləyirəm”. Sabahı nə üçün gözlədiyini soruşduqda isə bildirir ki, “Gecəni gözləmək üçün” (133, №4). Yaxud, dükanın pəncərəsi kağızdan olan saatçıdan başını içəri uzadıb vaxtı soruşanda o taxta ilə həmin adamın başına iki dəfə zərbə endirib deyir ki, saat ikidir (133, №4). Jurnalın özgə bir sayında dərc olunmuş lətifədə qulağı ağır eşidən bir kişidən söhbət gedir. O, eşşəyinin anqırmasını eşitmədiyini üçün arvadına üz tutub deyir ki, “Arvad, bizim eşşəyə nə olubsa anqırmır, ancaq ağzını açır” (133, №4).

“Tuti”də yer alan özgə bir məhəlli lətifədə ölümünü xəsisliyindən üstün tutan bir kişinin aqibətindən söhbət gedir. O, xəstələnir, yanına gələn həkim onu müayinə etdikdən sonra bildirir ki, artıq sağalmağına ümid yoxdur. Bunu eşidən xəstə dərhal bildirir ki, “...Elə isə lampanı keçirdin, artıq yanıb məni ziyana salmasın” (133, №41).

Bəllidir ki, lətifələrlə – o cümlədən məhəlli xarakter daşıyan xalq gülüşü örnəkləri ilə bağlı bu ənənə “Rəhbər”, “Dəbistan” və özgə satirik uşaq jurnallarında da qorunmuşdur. “Məktəb”in “Gülməli nağıllar” şöbəsində folklorun özgə janrları ilə yanaşı lətifə-qaravəllilərə də ayrıca yer ayrılmışdır. Bu materialların içərisində regional lətifələr də özünə yer almışdır. Jurnalda “...lətifələr bəzən məlum olduğu variant şəklində, yəni heç bir yaradıcılıq qələmi vurulmadan, bəzən uşaqlar üçün yenidən işlənərək dərc olunur, bəzən şairlər

tərəfindən nəzmə çevrilir, bəzən də lətifə şəklində orijinal əsərlər yaradılır, yəni xalq lətifəsinin formasından istifadə olunurdu”(131, 14). Əlbəttə, bu üsul öz səhifələrində bölgə lətifələrinə yer ayıran bütün satirik uşaq jurnalları üçün xarakterik olmuşdur.

1. 2. Lokal lətifələrin “folklor kitabı” nəşrləri

Azərbaycan lətifələrinin kitab şəklində nəşrinə ötən yüzilliyin əvvəllərindən başlanmışdır. Həmin tarixi mərhələdə çap olunmuş bir çox lətifə kitablarının müəllifləri Əli Abbas Müznib, Mirzə Məmməd Axundov, Mirabdullabaqi oğlu Mirəbdilmuni, Mirzə Abbas Mirzəzadə və b. bu işdə ayrıca əmək sərf etmişlər. Maraqlıdır ki, sözü gedən yüzilliyin əvvəllərində Ə.M. Qəmərinski, daha sonralar Abdulla Şaiq lətifə qəhrəmanı kimi Şərqdə şöhrət tapmış Bəhlul Danəndə ilə əlaqədar pyes yazmışlar.

Bəhlul Danəndənin adı ilə bağlı dolaşan rəvayət və lətifələr Şərqi ayrı-ayrı ölkələrində yayılıb-yaşasalar da onlara Azərbaycan söyləyiciləri yeni nəfəs gətirmiş, beləliklə də bu örnəklər yeni variantlar kəsb edib intişar tapdığı mühitlə, milli koloritlə zənginləşdirilib püxtələşdirilmişdir. Bununla da Azərbaycanda pərvəriş tapan Bəhlul Danəndə gülməcələri qismən də olsa Şərq kontekstindən çıxarılaraq yerli mühitə uyğunlaşdırılmış, yeni variant və çalarlar kəsb etmişlər. Bu qəbil örnəklər ayrı-ayrı illərdə çap olunmuş folklor toplularına daxil edilsələr də ayrıca kitab şəklində Əli Abbas Müznib və N.Seyidovun tərtibi ilə elmi dövriyyəyə gətirilmişlər (112; 44).

Bəhlulu ərəb şifahi xalq ədəbiyyatının ağıllı, bacarıqlı, mübariz bir surəti kimi səciyyələndirən N.Seyidov onun Azərbaycanda dolaşan hekayət və lətifələrindəki xarakterini

ümumiləşdirərək yazmışdır: “Bəhlul Danəndə köhnə dünyada mübariz ruhlu, qorxmaz, haqq-ədalət yolunda canından keçməyə hazır olan, mənfi tiplərin eyiblərini üzlərinə çıxıran bir qəhrəmandır. O ağıllı və bacarıqlıdır, inadkarlığı sayəsində hər yerdə, hər işdə qalib gəlir. Bəhlul aldadılmış, təhqir edilmiş, yazıq, yoxsul insanlara haqq və ədalətlə kömək edir, onları bəzən ölümdən qurtarır. Məhz belə olduğuna görə hamı öz dərdini ona söyləyir, onu özünə məsləhətçi sayır”(124, 4).

Azərbaycanın cənub bölgəsindən, xüsusilə Lənkəran ərazisindən toplanmış folklor toplusunda Bəhlul Danəndənin adı ilə bağlı lətifələr də özünə yer tapmışdır. Toplunun “Məzəli hekayələr (və ya lətifələr)” bölməsinə daxil edilmiş “Mahmud və Həcər”, “Qadın fəndi”, “Pişik əhvalatı”, “Eşşəkçinin əhvalatı”, “Əllərin ki, açıq idi”, “Əcəb də gumbuldayır”, “Bu dünyünü demirdim”, “Hələ də gözləyir” kimi hekayət tipli lətifələr sırf regional səciyyə daşıyırlar (126, 82-96).

Ötən yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyəti və ictimai-siyasi mühitinin tanınmış nümayəndələrindən olan, şüurlu həyatının böyük qismini qürbətdə mühacirətdə keçirən Ceyhun Hacıbəyli Parisdə 1934-cü ildə “Asiya jurnalı”nda çap etdirdiyi Qarabağın dialekti və folkloruna həsr etdiyi topluda(73) bölgə lətifələrinə də xüsusi yer ayırmışdır. Ərazi ilə bağlı dialekt sözlərin, o sıradan da folklor örnəklərinin regional səciyyə daşdıqları barədə söz açan müəllif əsərin “Giriş”ində yazırdı: “Əgər hər hansı bir qarabağlının bəzi sözləri tələffüz etmək tərzini bir bakılıda gülüş doğurursa, bu sonuncunun da ləhcəsi birincidə qəhqəhə doğura bilər” (73, 7). Həqiqətən də əksər folklor örnəklərində, o sıradan da lətifələrdə qorunan regional özəlliklər C.Hacıbəylinin vurğuladığı kimi bu materialların mətnindən aparıcı bir xətt kimi

keçir. Müəllifin əsərin “Yerli şəxslər haqqında məzəli və ya bəmərə lətifələr” bölməsinə daxil etdiyi gülməcə nümunələri Şuşanın tanınmış ziyalı və bəyləri – Əbdürrəhimbəy, Murtuza bəy, Mayor Səfi bəy, Murtuza bəyin oğlu Hüseyin bəy, Mustafa bəy Behbudov və b. başlarına gələn əhvalatların gülüş doğuran lakonik lətifələrindən ibarətdir (73, 20-23).

Lətifə və qaravəlli janrları haqqında gərəyincə araşdırmaların olmadığı, onların müstəqil janrlar kimi sərhədlərinin müəyyənləşdirilmədiyi bir dövrdə bir sıra “Qaravəllilər” topluları (96; 97; 98) çap olunmuşdur ki, onların tərkibində regional səciyyə daşıyan lətifələr də özünə yer almışdır. Son vaxtlar aparılmış tədqiqat işində bu örnəklərin özünəməxsus janr xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir ki, (116, 27-59) bu məsələyə toxunmağı məqsədyönlü saymadıq.

Bir sıra regional lətifələrin özünə yer aldığı nəşrlərə də təsadüf olunur ki, onlar tərtibçi-tərcüməçilər tərəfindən işlənmiş gülüş doğuran folklor örnəkləridir. Bu nəşrlərin mövzu və ideya baxımından əhatə dairələri genişdir. Onlarda xalq məişətinin çatışmamazlıqları, əməyi sevməyən, ona xor baxan, tənbel, lovga, avara, yalançı, qorxaq, əliyəri, xəsis, xud-pəsənd, ərköyün insanlar gülüş hədəfinə çevrilmişdir (16). Bu kimi lətifələr sırasında din, xürafat əleyhinə çevrilmiş örnəklərə də sıx-sıx təsadüf olunmaqdadır (45). Ayrı-ayrı illərdə heç bir regional çalarlar daşımayan, janrın tələblərinə cavab verməyən, (117) həmçinin tamamilə siyasi mahiyyət kəsb edən örnəklər də nəşr olunub dövriyyəyə gətirilmişdir. Bu qəbil nəşrlər içərisində müxtəlif xalqların lətifələrindən tərcümələr də özünə yer almışdır (71).

Bəllidir ki, regional özəlliklər ayrı-ayrı türk xalqlarının lətifələrində də eyni mahiyyət kəsb etməkdədir. Əlbəttə, bu

qrup lətifələr coğrafi baxımdan daha geniş əraziləri çevrələyir. Məsələn, uyğur gülməcələrinin bir çox türk xalqları arasında müştərək olan Xoca Nəsir Əfəndi (Azərbaycanda Molla Nəsrəddin) obrazı ilə yanaşı, Səlyay Çaqqan, Molla Zeyd, Matiya Xalpitim, Ömər Baki kimi tamamilə özəl mahiyyət daşıyan qəhrəmanları məşhurdur. Bu məsələ ilə bağlı qazax folklorşünası Murat Xamrayevin mülahizələrinə görə türkmənlərin Mirəlisi tanınmış şair və mütəfəkkir Əlişir Nəvainin, Kəminə – XVIII əsrin sonları və XIX yüzilliyin əvvəllərində yaşamış klassik şair Məmməd Vəli Kəminənin, Səlyay Çaqqan ilə Molla Zeyd isə Şərqi Türkünstanda yazıb yaratmış eyni adlı tarixi kimsələrin prototipləridir (155, 4). Şübhəsiz ki, bu xalq yumorunun ünlü qəhrəmanları Azərbaycan diyarının məhəlli lətifə obrazları ilə müqayisədə regional səciyyə daşıyırlar. Özbəkçə nəşr olunmuş Əfqanıstan, Türkiyə, İran və Hindistan xalqlarının lətifələri (109) haqqında da eyni sözləri söyləmək həqiqətə yaxın görünər.

Bir sıra Şərq, həmçinin türk dilli xalqların lətifə örnəklərindən seçmələrin tərcümə edilərək nəşr olunması da təqdirəlayiq hadisədir (129). Tərtib işində Abdal Qasımın adı ilə bağlı lətifələrin ayrıca bölmədə (129, 132-149) özünə yer tapması isə sırf regional xarakter daşıyır. Yaşadığı Ağdam bölgəsində haqqında xeyli rəvayət və hekayətlər dolaşan Abdal Qasım lətifələrindən seçmə örnəklərin verilməsi isə məhəlli gülüş ustalarının tanınması baxımından ilk təşəbbüs kimi dəyərləndirilməlidir.

Azərbaycan məhəlli folklorunun ərazi və coğrafi baxımdan böyük bir sahəsini çevrələyən Cənubi Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını, onun aparıcı janrlarından olan lətifə örnəklərini, bu nümunələrin nəşr tarixi və araşdırılmasını

izləmək qarşıya məqsəd qoyulmadığından, burada ancaq “Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyaları” və gələcəkdə dərc olunacağı nəzərdə tutulan “Cənubi Azərbaycan folkloru antologiyası”nı yada salıb, “Arazam Kürə bəndəm” toplusu üzərində dayanmaqla kifayətlənmək istərdik. Qeyd edək ki, bu tərtib işində lətifələrə də ayrıca yer ayrılmışdır. Bu lətifələri, hər şeydən öncə, daha çox bölgə ilə bağlı yumor inciləri kimi dəyərləndirmək mümkündür. Onların mahiyyətindən söz açan kitabın tərtibçisi prof. B.Abdulla qeyd edirdi ki, “...kollektiv yaradıcılıq məhsulu olan lətifələrdə satira, yumor, istehza daha qüvvətlidir. Burada xalq ictimai həyatında və məişətindəki yaramaz gülünc hadisələri, yeniliklə köhnəlik arasında gedən mübarizəni, ziddiyyətləri incə bir yumor, müdrik bir kəlam, kəskin bir ironiya ilə lakonik şəkildə əks etdirir” (13, 197). Regional lətifələrin toplanması, nəşri və araşdırılması baxımından öz mövzusu, yaranıb-yaşadığı, yayıldığı ərazi ilə bilavasitə bağlılığı və tarixiliyi ilə “Ayrım bəzəmələri” kitabı (15) tamamilə seçilməkdədir. Tərtib işinə tarixən daha çox köçəri həyat sürmüş, əsasən maldarlıqla, qoyunçuluqla məşğul olmuş ayrımların məişətindən, təsərrüfat həyatından bəhs açan müdrik rəvayət və hekayətlərlə bərabər külli miqdarda lətifələr də daxil edilmişdir. Tamamilə regional səciyyə daşıyan bu folklor örnəkləri illər uzunu prof. V.Vəliyev tərəfindən respublikamızın Gədəbəy, Qazax, Şəmkir, Daşkəsən və Tovuz rayonlarından, həmçinin tarixi Azərbaycanın Dilican dərəsi hövzəsi və Borçalı mahalı ərazisindən toplanmışdır. Kitabın adı məhz həmin ərazilərin dağlıq hissəsində yaşayan əhalinin “ayrım” adlandırılması ilə bağlıdır. Topludakı bəzəmələrin əksəriyyəti Ayrım Tağının adı ilə bağlı söylənir. Onun şəxsiyyətini müəyyənləşdirməyə çalış

şan V.Vəliyev qeyd edir ki, “ Həmin şəxsin nə zaman yaşadığı məlum deyildir. Lakin nə zamansa, belə bir hazırcavab, humanist, xalqın kədərini, ehtiyacını duyan, özü kimi minlərlə yoxsul kəndlinin halına yanan bir adamın mövcud olduğuna şübhəmiz yoxdur. Onun adı ilə bağlı olan bəzəmələr isə şübhəsiz ki, təkcə Tağının deyil, neçə-neçə müdrik, sinəsi sözlə dolu olan şair ürəkli Ayrım kəndlisininidir” (136, 4-5).

“Ayrım” sözünün etimologiyası ilə bağlı söylənilmiş mülahizələrə üz tutan V.Vəliyev belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, “Ayrım”ın qəbilə adı, qəbilənin isə tanrı adından götürüldüyü ağılabatandır. “Ayrımlar indi olduqları ərazidə islamıyyətdən çox-çox əvvəl məskən salmış türkdilli xalqların ilk qəbilələrindəndir”. Onları “...qəbul etdikləri dinə və yaşadıkları əraziyə görə Ermənistan Ayrımı, Quşçu Ayrımı, Boğanes Ayrımı və s. adlar”la çağırılmışlar” (136, 5-6).

Toplama-tərtib işindəki bəzəmələrin əksəriyyəti süjet, motiv etibarilə zəngin olan, mövzularının rəngarəngliyi ilə seçilən gülüş mədəniyyətimizin tərkib hissəsi kimi xüsusi dəyərə malikdir.

1.3. Fərdi və çoxcildli nəşrlərdə məhəlli lətifələrə münasibət

Regional lətifələrin toplanması, tərtibi, nəşri və araşdırılması işində ən mühüm mədəni hadisə məhəlli folklorun fundamental akademik nəşrləridir. Ayrı-ayrı bölgələrə həsr olunmuş bu folklor örnəklərindən ibarət çoxcildliklər “Azərbaycan folkloru antologiyası” adlanır. Çoxcildliyə yazılmış ön sözün müəllifi prof. İ.Abbaslı həmin seriyanın qarşısına qoyduğu vəzifələrdən, onların mahiyyətindən, məzmun və ideya tutumundan söz açaraq yazmışdır: “Belə bir tədqirə-

layiq ədəbi-mədəni hadisə (Antologiyaların nəşri – S.A) xalqımızın yüzilliklər boyu yaranan, yaddaşlarda qorunan söz sənətinin səciyyəvi cəhətlərini üzə çıxarmaq məqsədi daşıyır”(2, 3). Müəllif daha sonra qeyd edir ki, “...xalqımızın poetik düşüncəsinin dövrümüzə gəlib çatan müəyyən bir hissəsini təmsil edəcək bu antologiyalar silsiləsi bütövlükdə mənəvi mədəniyyətimizin ideya-bədii zənginliyini nümayiş etdirəcək, ayrılıqda isə hər bir regionla, məskun məntəqə ilə bağlı folklor örnəklərinin spesifik cəhətlərini üzə çıxaracaq, onları itib-batmaq təhlükəsindən qurtaracaqdır”(2, 10). Bu mənada da çoxcildliklərdə özünə yer almış lətifələr bilavasitə regional mahiyyət daşıyır və hər bölgənin özünəməxsus gülüş sənətinin özəlliklərini nümayiş etdirir.

Əlbəttə, AFA-nın əhatə etdiyi bölgələr üzrə müxtəlif illərdə ayrı-ayrı lətifə topluları da nəşr olunmuşdur. Xatırladılan çoxcildliyin ayrı-ayrı bölgə cildlərindən çıxış edərək həmin ərazilərlə bağlı lətifə toplularının toplanılması, nəşri və öyrənilməsi tarixlərinə ötəri nəzər salmaq məqsədyönlü sayıla bilər.

Bəllidir ki, tədqiqatçılar Azərbaycan gülüş mədəniyyətinin aparıcı ocaqlarından sayılan Şəkini çox zaman Bolqarıstanın Qabrovo şəhəri ilə birlikdə xatırlayırlar. Müşahidə və araşdırmalar aydın edir ki, Şəki öncə Şəki-Zaqatala zonasının (buraya Qəbələ, Oğuz, Balakən, Qax rayonları da daxildir), ümumilikdə isə Quzey Azərbaycanın gülüş, yumor mədəniyyətinin mərkəzi hesab edilir. 1984-cü ilin məlumatına görə dünyanın 36 ölkəsinin 89 şəhəri gülüş-yumor mərkəzi kimi qeydə alınmışdır. Şəkidə keçirilən gülüş bayramından sonra Şəki bu siyahıda 90-cı yeri tutmuşdur. Təsadüfi deyildir ki,

1983-cü ilin iyul ayının 11-də məhz Şəki şəhərində təntənəli gülüş bayramı keçirilmişdir.

Şəki və Qabrovo lətifələrindən ibarət folklor örnəklərinin vahid nəşri də bu şəhərlərin yumor-satira mədəniyyətlərinin bənzər, oxşar xüsusiyyətlərindən soraq verir (99; 127). “Qabrovo lətifələri”nə yazılmış ön sözdə deyilir ki, “Əgər ...soruşsalar dünyanın ən dövlətli, ən varlı şəhəri hansıdır, deyərdim Qabrovo. Ancaq qabrovolular öz dövlətlərini, sərvətlərini dəmir sandıqlarda, seyflərdə qoruyub saxlamırlar, böyük səxavətlə hamıya paylayırlar. Kim nə qədər istəyirsə aparsın. Elə aparırlar da. Bununla belə qabrovoluların var-dövləti azalmır, daha da artır. Çünki onların sərvəti gülüşdür, məzəli lətifələr, gülməli əhvalatlar, atmacalar – ölməz xalq yumorudur” (14, 5). Bu mülahizələri tamamilə Şəki lətifələrinə və bu gülməcələrin yaradıcı-daşıyıcıları olan şəkililərə də şamil etmək həqiqətə yaxın görünər.

Şəkinin folklor örtüyü şifahi söz sənətinin ayrı-ayrı janrları ilə rəngarəng olsalar da bu mənəvi irsin fəvqündə satira və yumor örnəkləri dayanır. Bugünədək 20 kitabı nəşr olunmuş çoxcildli regional “Azərbaycan folkloru antologiyası”nın 4 cildinin Şəki folkloruna həsr olunması da bu diyarın şifahi poetik söz sənətinin üfiqlərindən soraq verir. Bu zənginliyi “AFA”-na qədər dərc olunmuş regionla bağlı onlarla folklor topluları da təsdiq etməkdədir.

Şəkiddə pərvəriş tapmış M.F.Axundov, R.B.Əfəndizadə, Salman Mümtaz, S.Rəhman kimi sənət adamlarının yaradıcılıq ənənələrini davam etdirən, məhz bu bölgədən toplanmış bir çox lətifə toplularının müəllifi-araşdırıcıları sayılan Hikmət Əbdülhəlimov ilə Sabir Əfəndiyevin bu sahədəki xidmətləri danılmazdır. “Şəkinin gülüş çələngi” (B, “İşıq” nəş-tı,

1987), “Saa quzu kəsərəm”, (B, “İşıq” nəş-tı, 1992), “Şəki lətifələri” (B, Azərənəşr, 1994) toplama-tərtib işlərinin müəllifi Hikmət Əbdülhəlimov həmin toplular əsasında daha önəmli bir missiyanı da həyata keçirmişdir. “Şəki gülməcələri” kitabını xatırladılan nəşrlərin tamamlanmış variantı hesab edən müəllif topluya əhatəli ön söz yazmış, məhəlli lətifələrə isə xüsusi bölmə ayırmışdır (128, 10-86). Lətifələri Şəki folklorunun bəzəyi kimi səciyyələndirən müəllif qeyd etmişdir ki, xalqın məişətindən doğan, yüzilliklər boyu dildən-dilə keçən gülməcələr bölgə əhalisinin gündəlik danışığının, ünsiyyətlərinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. “...Xalq müdrikləri lətifələr vasitəsilə paxıllığı, düşmənçiliyi, ədavət-nifaq toxumu səpənləri, şöhrətpərəstləri, var-dövlət hərislərini, özünü çoxbilmiş kimi qələmə verən naşılıarı-nadanları yumorla qamçılayır, onları istehza ilə satira atəşinə tuturlar” (128, 5-6).

Çoxyönlü məişət, həyat hadisələrindəki çatışmamazlıq və nöqsanları ifşa hədəfinə çevirən regional lətifələr Sabir Əfəndiyevin toplama-tərtib işinin əsas məğzini təşkil etsə də (127), daha başqa iki nəşr öz mahiyyətinə görə öncəkindən fərqlənməkdədir. Bu səpkili nəşrlərdən biri uzun illər müəllimlik fəaliyyəti göstərmiş qocaman Şəki sakini Lütfəli Vahabovun (1919-cu ildə anadan olub) əsasən atasından eşitdikləri, həmçinin ayrı-ayrı folklor söyləyicilərindən toplayıb sistemləşdirdiyi materiallar əsasında hazırlanmışdır (104). Topluya dos. R.Qafarlının yazmış olduğu “Folklor fədaisi” başlıqlı ön sözündə L.Vahabovun toplayıcılıq, söyləyicilik fəaliyyəti gərəyincə dəyərləndirilmiş, onun dilindən söylənilən lətifələr ayrıca bölmədə verilmişdir (104, 115-143). Şəki folklorunun özünəməxsusluğundan söz açan R.Qafarlı qeyd etmişdir ki, Şəki regionu ilk öncə lətifələri ilə yadda qalsa da bu

qədim diyarda şifahi söz sənətinin epik ənənələri – nağıl, əfsanə, rəvayət, oyun-tamaşalar daha geniş yayılmışdır (104, 5).

Şəki lətifələrindən ibarət daha bir nəşr son vaxtlar həyata vəsiqə almışdır. Topluya hazırda yaşayan Tüfə Tahirin adı ilə bağlı 40-a yaxın gülməcə örnəkləri daxil edilmişdir. Bu nəşr müəllifi bəlli lətifələrin çağdaş dövrümüzdə də bölgədə yaranıb yaşamasını təsdiq etməkdədir (137).

Çağdaş folklorşünas və ədəbiyyatşünaslarımızın önəmli bir nəslə – B.Vahabzadə, Y.Qarayev, T.Hacıyev, P.Əfəndiyev, A.Nəbiyev, R.Qafarlı, F.Çələbi, B.Babayev, E.Talıblı bu və ya digər dərəcədə Şəki lətifələrinin araşdırılması ilə məşğul olmuşdur. Şəki lətifələrinin xüsusi bir problem kimi tarixi istiqamətdə öyrənilməsi də diqqətdən yayınmamışdır (130).

Öncə xatırladığımız kimi, Şəki yumoru örnəklərinin ən fundamental nəşri çoxcildli “Azərbaycan folkloru antologiyası”larının Şəki-Zaqatala regionuna həsr olunmuş kitablarının çapı ilə həyata keçirilmişdir. Şəkinin folklor örtüyünün rəngarəngliyini nümayiş etdirən AFA-nın IV kitabı Azərbaycan MEA-nın Folklor İnstitutu və onun Şəkiddə fəaliyyətdə olan folklor qrupu əməkdaşlarının, həmçinin bölgə ilə bağlı mütəxəssislərin birgə səyi nəticəsində hasilə gəlmişdir (24). Antologiyanın “Lətifələr” bölməsində regional gülüş mədəniyyəti yaradıcı və qəhrəmanları, söyləyici və bəmərə insanları sayılan Hacı dayı, Mirzə Abdulcabbar, Maşax İsfəndiyarın adları ilə bağlı örnəklər, həmçinin Layısqı və müxtəlif mövzulu lətifələr qruplaşdırılmışdır (24, 217-303). Topluya Y.Qarayev elmi və nəzəri baxımdan sballı ön söz yazmışdır (100, 3-45).

Şəkinin gülüş aləmindən xüsusilə bir janr kimi lətifələrin bu regiondakı mövqeyindən söz açan prof. Y.Qarayev

yazmışdır: “...lətifə qəhqəhəsi Şəkinin şöhrəti və sərvətidir. Şəki, şəkili və lətifə həmişə eyni stixiyanın tərkibini təşkil edir. Hətta o qədər ki, şəkili lətifəyə sənət kimi yox, həyatın canlı incisi, stixiyası, özü kimi baxır. Əcdad mifin içində yaşadığı kimi...şəkili də lətifənin içində yaşayır”(100, 14). Daha sonra məsələ ilə bağlı öz mülahizələrini davam etdirən müəllif dos. R.Qafarlıın bu fikirləri ilə bölüşür: “Lətifə Şəki mətbəxinin gündəlik xörəklərindən biridir. Başqa sözlə, bu janr onların təbiətindən, qanından, içərisindən gəlir. Şəkililərin xəmiri lətifə ilə yoğrulub. Ona görə də xüsusi bədii yaradıcılıq forması kimi onun meydana gəlmə yollarını axtarırlar. Daha dəqiq desək, şəkililər heç vaxt lətifə yaratmağa xüsusi səy göstərmirlər. Onlar üçün həyatın özü lətifədir” (100, 14). Şəkili üçün gündəlik tələbata çevrilmiş lətifələrin özgə bir xüsusiyyətinə toxunan prof. T.Hacıyev isə yazmışdır: “Lətifə şəkili düşüncəsinin gündəlik istehsalıdır. Bu istehsalda bütün şəkililər iştirak edirlər və bu istehsal prosesi arasıkəsilməzdir”(74, 16).

AFA-nın növbəti VI kitabı da Şəkinin folklor dünyasının zənginliyindən soraq verir. Çoxcildliyin Şəki folkloruna həsr olunmuş bu ikinci cildi uzun illər region folklorunun toplanması və nəşri ilə məşğul olmuş Hikmət Əbdülhəlimovun adı ilə bağlıdır (26). O, bu kitabı öncəki nəşrlərin prinsipləri əsasında çapa hazırlamışdır. Cildin toplayıcısı, tərtibçisi, söyləyicilər, qaynaqlar haqqında məlumatların müəllifi olan H.Əbdülhəlimov daha önəmli bir məsələni – Şəkinin folklor xəritəsini də hazırlayıb cildə daxil etmişdir. Xəritədə regionda tarixən yaranıb yayılan 30-a yaxın folklor janr və növlərinin, o sıradan da lətifələrin intişar tapdığı məskun-

məntəqələr müəyyənləşdirilmişdir ki, bu da elmi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

Antologiyanın XV bölməsini təşkil edən “Lətifələr” başlıqlı hissədə (26, 184-289) Şəki şəhərindən və rayonun ayrı-ayrı kəndlərindən toplanmış lətifələr qruplaşdırılmış, həmçinin müxtəlif xarakterli örnəklər, siyasi lətifələr, uşaq lətifələri, məzəli ixtilətlər, yumoristik səciyyəli söhbətlər mövzular üzrə təsnif olunmuşdur. Region lətifələrinin aparıcı simaları sayılan Hacı dayı, Mirzə Abdulcabbar, Maşax İsfəndiyar, Yetimoğlu Nurəddin, Lütfuli Abdullayevin adları ilə bağlı söylənilən örnəklər (26, 184-197) mövzu və aktualıq baxımından öncəki nəşrlərdən fərqlənirlər. Topluya dos. Faiq Çələbi Şəkinin folklor aləmini ümumiləşdirən ön söz yazmışdır (48,3-32). Cildin toplayıcı-tərtibçisinin folklorun bəzi növ və janrlarına yerli əhalinin danışiq tərzindən çıxış edərək gətirdiyi yeni istilahları dəyərləndirən Faiq Çələbi qeyd edir ki, “...H.Əbdülhəlimov folklor terminlərini (yəni xalqın özünün işlətdiyi terminləri) uzun müddət, həm də çox diqqətlə müşahidə etdikdən sonra, onları ehtiyatla seçib folklorşünaslığa gətirmişdir. Məsələn, “məzəli ixtilətlər” (bunu “məzəli əhvalatlar”dan ayıran nazik bir pərdə var), “Gimgə söhbətləri”, “bəhslər” (“deyişmə” daha geniş mənani əhatə edir, “bəhs” isə “deyişmə”nin bir növüdür),...və s.”(48, 20). Bu mənada da “Lətifələr” bölməsindəki bir sıra qruplaşdırılmış örnəklərə seçilmiş başlıqlar diqqəti cəlb edir və hər şeydən öncə, sırf regional səciyyə daşıyır. Şəkiyə məxsus lətifələrlə bağlı daha bir istilahi xatırladan F.Çələbi yazır: “Şəkiddə elə adamlar var ki, onların adı heç vaxt lətifəyə düşmür, lakin onlar lətifəni yaradırlar. Hər sözə bir söz düzən, bir qılı tirə döndərən adamlara Şəkiddə “şunquruxçu”,

onların törətdiyi əmələ isə “şunquruxqoşma deyirlər. Şunquruxçular, şəkiliblər özləri demişkən “pişikbəzəyən”ə, xüsusi zarafat istedadına malik olan adamlardır” (48, 4). Daha sonra ümumiyyətlə lətifələrin, xüsusilə Şəki lətifələrinin qaynaqlarından söz açan F.Çələbi qeyd edir ki, “Şəki lətifələrinin” iki mənbəyi var. Həmin mənbələrdən biri baş vermiş məzəli əhvalatlardır ki, sonradan dillərə düşərək bədii-poetik xüsusiyyətlər kəsb edir və folklor əsərinə çevrilirlər. Bu mənada demək olar ki, hər bir şəkilibin lətifə qəhrəmanına çevrilmək şansı vardır. İkinci mənbə isə milçəyi filə döndərən şunquruxçular və onların qoşduqları şunquruxlardır, başqa sözlə desək, təxəyyül məhsuludur ki, onlar da dildən-dilə keçdikcə tam lətifə şəklinə düşürlər”(48, 24).

Şəki-Zaqatala bölgəsinin folklor örnəklərini özündə birləşdirən AFA-nın XIII kitabını daha uğurlu nəşr hesab etmək mümkündür (33). Çünki, çoxcildliyin yalnız Şəkinin folklor janrlarını əhatə edən üç cildindən başqa XIII kitabı əhatə çevrəsi, mahiyyəti və tərtib prinsipi etibarilə daha uğurlu nəşr sayıla bilər. Çünki, bu cild Azərbaycanın inzibati-ərazi zonalarından biri kimi müəyyənləşdirilmiş Şəki, Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala və Balakən rayonlarının şifahi söz sənəti örnəklərini nümayiş etdirir. Antologiyanın bir önəmli cəhəti də topluya daxil olunmuş materialların (növlər və janrların) kodlaşdırılmasıdır. Bu baxımdan da kitabın “Söyləyicilər, toplayıcılar haqqında məlumat” bölməsində yığcam pasportlaşdırma qeydləri aparılmışdır. Buradan bəlli olur ki, toplunun “Lətifələr” bölməsindəki 80-ə yaxın müxtəlif mövzulu gülməcələr adları xatırladılan əksər rayonların söyləyicilərindən yazıya alınmışdır. Antologiyaya yazılmış ön sözdə lətifələr haqqında söz getməsə də regionun çoxdilli bölgə ol-

duğu, burada Azərbaycan türkləri ilə yanaşı avar, saxur, ingiloy, gürcü, udin, yəhudi, ləzgilərin yaşadıkları vurğulanır. Ən maraqlısı da odur ki, "...milli etniklərin kompakt yaşadığı bu ərazidə qədim türk adət-ənənələrini milli azlıqlar da öz folklor nümunələrində qoruyub saxlamışlar". Belə ki, "avarların, saxurların, ingiloyların və başqalarının söylədiyi, özününküləşdirdiyi ...hər bir örnəyin qədim türk qəlibləşmiş variantı mövcuddur"(8, 6). Antologiyada özünə yer alan bəzi lətifə örnəklərinin mövzu motivləri də bunu təsdiq etməkdədir.

Son illərdə sözü gedən zonanın daha bir bölgəsinin – Qax rayonunun folklor və etnoqrafik nümunələri də işıq üzü görmüşdür (59). Toplunun "Lətifələr" bölməsinə daxil edilmiş örnəklərin bir qismi lətifə janrının tələblərinə cavab verməsələr də mövzu və ideya baxımından, müasirlik, aktualıq etibarilə ayrıca maraq doğurur (59, 71-85). Lətifələr bilavasitə Qax şəhəri və rayonun Lələpaşa, Qaşqaçay, Qum, Dəymədağlı, İlisu kəndlərindən toplanmış və söyləyicilər haqqında müfəssəl məlumat verilmişdir (59, 205-206). Təqdim olunmuş lətifələrin bir qismi, xüsusilə "Ləzginin cavabı", "Gözdər çıxsada", "Bəlkə evdə qalıb", "Yiyəsi apardı bala", "Yava camışlar uzağa getməsin", "İrisindən götür, irisindən", "Puldan ötəri it qırırıram", "Hamısı yandan gələnlerdir" yerli yer-yurd adlarını, tanınmış şəxsiyyətlərlə bağlı əhvalatları özündə qoruyan nümunələrdir.

Kitaba yazılmış ön sözün müəllifi Qax bölgəsinin folklor örnəkləri barədə ötəri bilgi ilə kifayətlənmiş, əsas diqqətini rayonun tarixi keçmişini üzərinə yönəltmişdir(61,3-17).

Antologiyanın daha bir cildi – XVIII kitabı da Şəki folkloruna həsr edilmişdir. Şəki folklorunun üçüncü cildi kimi təqdim olunan bu toplunun toplayıcı və tərtibçisi soyadı

I və II-ci cildlərdən bizə bəlli olan Hikmət Əbdülhəlimovdur (38). O, "Tərtibçidən" başlığı ilə kitaba ön söz yazmış və burada Şəki lətifələrinin özəllikləri barədə xüsusi bəhs açmışdır (38, 6-8). Antologiyanın Şəki folkloruna həsr olunmuş III cildində 550-yə yaxın lətifənin özünə yer aldığını vurğulayan müəllif folklorşünas E. Talıblıya istinadən qeyd edir ki, Şəki lətifələrinin Azərbaycan məhəlli lətifələri arasında xüsusi yeri vardır. Şəki lətifələri spesifik bədii keyfiyyətləri, dil xüsusiyyətləri, Azərbaycan folkloru kontekstində etiraf olunan qəhrəmanları ilə seçilir (38, 6).

Antologiyanın haqqında söz gedən cildinə sənətşünaslıq doktoru Faiq Çələbi "Şəki folkloruna daha bir nəzər" başlıklı giriş məqaləsi yazmışdır (49, 25-28). Topluda təqdim olunmuş lətifələrin mahiyyətindən söz açan müəllif qeyd edir ki, kitabın "...lətifələrə həsr olunmuş səhifələri bu janrın ən müxtəlif cəhətlərini nümayiş etdirən zəngin materialı özündə cəmləşdirmişdir"(49, 38).

Yüzlilliklər boyunca itirilmiş tarixi Azərbaycan torpaqlarının şifahi söz sənətində əbədiləşib yaddaş səlnaməsinə çevrilmiş regional örnəklərini özündə birləşdirən başda Qarabağ cildi (25) olmaqla AFA-nın növbəti kitablarındakı lətifələr barədə söz açmaq daha məqsədyönlü sayıla bilər.

AFA-nın "Qarabağ folkloru" cildinin materialları prof. İ. Abbaslının rəhbərliyi ilə 1988-1989-cu illərdə regiona keçirilmiş ardıcıl folklor ekspedisiyaları zamanı toplanmışdır. Həmin dövrü "...erməni təcavüzünün aşkar şəkil aldığı, ərazi iddiasının baş qaldırdığı illər" kimi səciyyələndirən İ. Abbaslı topluya ön sözündə yazmışdır: "Ekspedisiya işləri ilə bağlı Tərtərdən Xankəndinə, Ağdamdan Füzuliyə gedərkən ermənilərin millətçilik, separatizm ovqatlı mitinqlərinin şahidi

olurduq. Bir müddət sonra Şuşa, Xankəndi, Xocalı və Əsgərana get-gəl çətinləşmişdi. Yuxarı Qarabağda işləyən yüz-lərlə müxtəlif peşə yönümlü azərbaycanlılar hər gün Ağdam Dövlət Teatrının qarşısındakı meydana toplaşıb nə isə bir xəbər gözləyirdi: yuxarı getmək mümkündürmü, görəsən, təzə nə xəbər gələcək? Bir müddət keçəndən sonra Yevlax-Bərdə-Ağcabədi istiqamətindən Ağrıdağı vadisindən (düzənliyiindən) qovulmuş (Vedibasar və Zəngibasar bölgələri) azərbaycanlı qaçqınların Ağdama gələn dəstələrinin şahidi olduq. Onların bir qismi şəhər mehmanxanasında yerləşdirilsə də tezliklə istirahət evlərinə, pansionatlara və s. yerlərə dağıldılar...çoxları kimi biz də o vaxt bu hadisələrin törə-dəcəyi ağrını-acını dərk etmirdik...”(4, 22-36; 5, 249-250).

Toplanıldığı dövrü və şəraiti yada salan bu qısa məlu-matda bütövlükdə topluda Azərbaycanın əzəli, əbədi torpaq-larından olan Qarabağ mahalının zəngin və təkrarsız folklor inciləri özünə yer tapmışdır. Bu mənəvi irsin zənginliyindən, mahiyyətindən, mövzu çalarlarından söz açan prof. Y.Qa-rayev yazmışdır: “Ümumiyyətlə Qarabağ regionundan top-lanmış yazılı və şifahi bədii nümunələrin koloriti, mövzu və janr rəngarəngliyi, Azərbaycanın bir çox yerlərində artıq unudulub dövriyyədən çıxmış olan örnəklərin burada hələ də mövcud olması bu regionun beynəlmiləllik, qədimlik və zənginliyi ilə fərqlənən bədii fikir sərvətinə dəlalət edir” (101,14). Daha sonra regiondakı folklor janrlarının, o sıradan da lətifələrin mövzu əlvanlığını vurğulayan müəllif qeyd etmişdir ki, “Qarabağın folklor kataloqunda ən arxaik ağız ədəbiyyatı nümunələri ilə əsatir və rəvayətlərin, çeşidli mə-rasim mətnlərinin, inanışların, nağılların, lətifələrin, holavar-ların nümunəsində tanış oluruq. Bu nümunələr öz qədimliyi

və orijinallığı ilə yanaşı, həm də xalq təfəkkürünə xas ölməz bədiiyin nümunələri kimi qiymətlidir”(101, 14-15).

“Qarabağ folkloru” toplusuna daxil edilmiş lətifələr iki bölmədə verilmişdir. Birinci bölməyə daxil edilmiş örnəklər Yuxarı Qarabağ və Ağdam (25, 90-96), ikinci bölmədə özü-nə yer tapmış lətifələr isə Bərdə, Yevlax, Füzuli, Ağcabədi, Cəbrayıl və Tərtər (25, 294-321) ərazilərindən toplanmışdır. Lətifə örnəklərinin ümumi sayı yüzə yaxındır.

Tarixən Qarabağda formalaşmış ağızdan-ağıza, nəsildən-nəslə keçərək zənginləşən, yeni çalarlar kəsb edən xalq gülüşü mədəniyyəti örnəklərindən söz açan prof. İ. Abbaslı yazmışdır: “Qarabağın folklor mühiti tarixən gülüş mədəniyyəti ilə də zəngin olmuşdur. Topluda özünə yer almış onlarla lətifə, gülməcə, elat dodaqqaçdılarını bunu təsdiq etməkdədir. Təqdim olunan bu qəbil nümunələrdən tez-tez adları keçən Abdal Qasım, Həsənalı dayı, Mahrızlı Alış, Hacı İbiş, Məşədi Abbas, Məşədi Səfəralı, Məşədi Məhəmməd, Sürücü Tələt, Nəcəf, Allahverdi kişi, İsa kişi, Qədimalı oğlu Hüseyn və başqaları yerli əhali arasında gülüş ustaları, haqqlarında duzlu-məzəli söhbətlər dolaşan lətifə yaradıcıları kimi tanınmışlar”(4, 30).

Maraqlıdır ki, topluda özünə yer tapmış lətifələr içəri-sində keçmiş ictimai quruluşun – sovet həyat tərzinin tən-qidindən bəhs açan örnəklər də özünə yer tapmışdır. Xatırladılan mövzudakı lətifələrdən söz açan İ. Abbaslı qeyd edirdi ki, “Ötən yüzilliklərdə olduğu kimi Sovet hakimiyyəti illərində də xalq həmişə istibdada, ədalətsizliyə, imperiya hegemonluğuna qarşı etirazını bildirmiş, onu satirik dillə qamçılamağa, cəmiyyətin doğurduğu eybəcərliyə kəskin mü-nasibətini lətifə janrının imkanları çərçivəsində ifşa etməyə çalışmışdır”(4, 30).

Qarabağın xalq gülüşü örnəklərinin ən seçmə örnəkləri, həmçinin mahalın lətifə yaradıcılarının, yaxud da haqqlarında gülməcələr dolaşan tarixi şəxsiyyətlərin macəralarla dolu həyatlarından bəhs açan örnəklər “Qarabağın baməzə adamları” kitabında toplanmışdır (105). Ədəbi portretlər və lətifələrdən ibarət olan bu kitabın müəllifi fil.elm.namizədi Bəylər Məmmədovdur. Kitaba redaktor tərəfindən yazılmış xatirə-öçerkdən bəlli olur ki, B.Məmmədov Qarabağın tarixini, oradan çıxmış şair və ədiblərin, musiqiçilərin həyatını dərinlən bilirmiş. O, “...söhbətlərini zərif lətifələrlə, ibrətli kəlamlar, mənəli beytlərlə süslədir”miş (105, 4).

Regionda tarixən formalaşmış gülüş mədəniyyətinin özəlliklərindən söz açan B.Məmmədov kitaba ön sözündə qeyd edir ki, “gözəl səsdən, şeirə, musiqiyə ehtiraslı həvəsdən başqa, təbiətin qarabağlılara bəxş etdiyi əziz nemətlərdən biri də düşündürən gülüş” olmuşdur. Müəllif daha sonra yazır: “Sağlam və mənəli gülüş müsbət bir hadisə kimi ta qədimdən Qarabağ əhalisinin həyatına, məişətinə daxil olmuş, ənənə halında davam edərək kamilləşmişdir. Qarabağın adamları bir sıra məhrumiyyətlərə dözüb tab gətirdikləri kimi, ürəkdən gülməyi, şadlanmağı, zəmanənin mənfiliklərinə tənqidi nəzərlə baxmağı da bacarmışlar”(105, 5). Əlbəttə, bütün bu keyfiyyətləri özündə ehtiva edən məhəlli gülməcələr “Qarabağın baməzə adamları” ədəbi portret və lətifələr kitabının əsas məğzini təşkil etmişdir. Qarabağ mahalının tarixdə iz qoyan ünlü şəxsiyyətləri – M.P.Vaqif, Ağabəyim ağa, Xurşidbanu Natəvan, Abdulla bəy Asi, Əbdürrəhim bəy Vəzirov, Abdal Qasım, Üzeyir Hacıbəyov, Bülbül Məmmədov, Xan Şuşinski və onlarla bu kimi insanlar haqqında dolaşan baməzə söhbətlər əsasında formalaşmış, dildə-ağızda

dolaşaraq yeni variantlar kəsb etmiş gülməcələr regional lətifə janrının özünəməxsus əlamətlərini qoruyub saxlamışdır. Kitabda müstəqil lətifələr də özünə yer almışdır.

İtirilmiş tarixi torpaqlarımızdan olan Göyçəni – Azərbaycan folkloru” adlanan mənəvi kosmosu zirvədə saxlayan təməl sütun Qafqazda – Göyçədir”, “Tarixdə hər şey bizim üçün folklardan, folklor isə ...Göyçədən başlayır – kimi ifadələrlə səciyyələndirən prof. Y.Qarayev AFA-nın Göyçə folkloru (102, 15) cildinə ön sözündə bu diyarın folklor örtüyünün əlvanlığından söz açaraq qeyd edirdi ki, bu kitabdakı “...ana folklorun səhifələri, sətirləri və bu sətirlərdən uzantılar-yollar atlı və qopuzlu səyyahın mənzil başına tez çatması üçün ona yol göstərəcəkdir. Axı, Göyçəyə qayıdan yol – folklardan başlayır” (102, 15). Bu mənada regional folklorun özünəməxsusluğunu özündə birləşdirən AFA-nın “Göyçə folkloru” cildi xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Topluda bölgədə tarixən yaranıb formalaşmış məhəlli lətifələrə də xüsusi yer ayrılmışdır. Cildə redaktordan, həmçinin tərtibçidən (84, 16-47) yazılmış giriş xarakterli məqalələrdə ayrılıqda lətifələr haqqında söz getməsə də topluda özünə yer almış örnəklər bu janrın tələblərinə cavab verən, məzmun və ideya əlvanlığı ilə seçilən satirik və yumoristik nümunələrdir. Sayı doxsana çatan (23, 560-625) bu örnəklər içərisində nəzmlə nəsrin qarışığından ibarət lətifələr də özünə yer tapmışdır ki, bu tip nümunələrə məhəlli gülməcələr içərisində az təsadüf edilir.

Tarixi torpaqlarımızdan olan Zəngəzur mahalında yaranıb yayılan regional lətifələr AFA-nın iki kitabında müstəqil janr kimi təqdim olunmuşlar. Birinci kitaba redaktor tərəfindən yazılmış məqalədə bölgədə intişar tapan epik janrlar içərisində lətifələrin xüsusi populyarlıq daşması vurğulanır

(64, 9). Bölgə lətifələrinin obrazlar sistemindən söz açan prof. H.İsmayılov yazır: “Zəngəzur lətifələrinin böyük qisminə “anti qəhrəman” obrazında və ya tənqid obyektini kimi qonşu etnosun təmsilçisi (“erməni”, “keşiş” və s.) çıxış edir. Digər qisim lətifələrdə isə tərəf-müqabil kimi Şah Abbas və onun xidmətçisi Kəlniyyət çıxış edir”(85, 9). Daha sonra müəllif Azərbaycan folklorunda tanınan məşhur lətifə qəhrəmanlarının, o sıradan Bəhlul Danəndənin Zəngəzur folklorunda “Tam fərqli ipostasda çıxış etdiyini” xatırladır(85, 10).

Zəngəzur antologiyasına yazılmış ön sözün müəllifi f.e.nam. Əfzələddin Əsgər bölgə lətifələrini müasir folklorun ən aktiv janrı kimi dəyərləndirərək qeyd edir ki, bu qəbil örnəklərdə “klassik”(ənənəvi lətifələr nəzərdə tutulur-S.A) lətifələrimizə məxsus personajlar və motivlər yoxdur. “Müasir lətifə, əsas etibarilə, bu günə ünvanlanır və bu günə yaşayır” (64, 15).

Antologiyaya sırf bölgə ilə bağlı 90-a yaxın lətifə örnəkləri daxil edilmişdir ki, onlar öz yığcamlığı, lakonikliyi ilə seçilir (32, 321-363). Toplunun “Mətnlər, söyləyicilər və toplayıcılar” bölməsindən bəlli olur ki, bölgə lətifələrinin əksəriyyəti kitabın toplayıcı və tərtibçiləri tərəfindən yazıya alınmışdır (32, 449-451). Antologiyadakı lətifələr içərisində Bəhlul Danəndə, Molla Nəsrəddin, Şah Abbasla vəziri, Kəlniyyətin adı ilə bağlı örnəklərin bölgə variantları da özünə yer tapmışdır.

İkinci minilliyin sonlarında regionla bağlı “Zəngəzur gülməcləri”(1997), “Dik gedib, dik gəlirsən” kimi lətifə kitabları çap olunsalar da bu janrın daha əhatəli və geniş nəşri AFA-nın “Zəngəzur folkloru” adlanan II cildi vasitəsilə reallaşdırılmışdır. Toplunun toplayıcısı və ön sözün müəllifi fil.

elm. namizədi Rəşid Təhməzoğludur (39). Nəşrin böyük bir hissəsini “Dodaqqaçmalar” başlığı ilə verilmiş satirik hekayətlər, yumoristik rəvayətlər və xalq gülməcləri təşkil edir (39, 173-320). Lətifələri bir janr kimi nəzərdə tutan müəllif etiraf edir ki, “...hər məzəli danışığı “dodaqqaçma” adlandırmaq düz olmaz. Bir kəndin, bir bölgənin marağını artıran əhvalat, deyim və ya mübahisə özlərinin xoşuna gəlməyə bilər. Gülüş o çağda yaranır ki, söhbətlərin iştirakçılarının sir-sifəti göz önündə canlansın, ifadələrin deyim tərzini yığcam, təsirli olsun” (39, 7). Bu mənada bölgə ilə bağlı məhəlli lətifələrin janr xüsusiyyətini özündə qoruyan örnəklər topluda azlıq təşkil edir. El şairlərindən Şair Bəbir Girətağlı, Şair Abış Sədimalıoğlu, Şair Nəbi Vəliməmmədoğlu, Şair Məmmədqulu Babaoğlunun adları ilə bağlı daha çox aşıq rəvayəti səciyyəsi daşıyan gülməli əhvalatlara da topluda xüsusi yer verilmişdir.

Azərbaycanın qədim torpaqlarından olub tarixən Çuxur-Sədd-İrəvan çuxurunun regional lətifələri AFA-nın eyni adlı kitabında (30) özünə yer tapmışdır. İrəvan xanlığının Vedibasarı, Gərnibasarı, Zəngibasarı, Karbibasarı, Sərdərabad, Sürməli mahallarını çevrələyən bu ərazilərin folklor örnəkləri içərisində lətifələr də öz məzmun və ideyasına, yığcam və lakonikliyinə görə seçilir. Topluya yazılmış ön sözdə bu lətifələr üç qrupa (Bəhlul Danəndə, Molla Nəsrəddin və lokal lətifələr) ayrılmış və bu ünlü şəxsiyyətlərin adları ilə bağlı örnəklər, irəvanlının zövqü, duyumu, intellektual və psixoloji keyfiyyətlərini əks etdirən, yerli çalılara malik keyfiyyətləri özündə birləşdirən nümunələr kimi səciyyələndirilmişdir (86, 22). Regionun lokal lətifələri barədə isə yazılır:... “bu lətifələrin tipik qəhrəmanları adətən hazır cavab kəndlilər, “bağcacığı Kərəm”, “goravanlı Mustafa kişi”, İrəvan çuxurunun

sadə insanlarıdır. Lokal lətifədaxili “problem” də çox halda irəvanlının gündəlik qarşılaşdığı, əsasən, əmək, ailə, məişət səviyyəli məsələlərdir”(86, 22).

Antologiyaya altı Bəhlul Danəndə, on Molla Nəsrəddin və otuzdan artıq müxtəlif mövzulu lətifələr daxil edilmişdir (30, 231-258). Örnəklər əsasən Zəngibasar və Vedibasar bölgələrindən toplanmışdır(30, 449).

Ağbaba bölgəsində yaranıb yayılan məhəlli xalq gülüşü örnəkləri AFA-nın iki kitabında əks olunmuşdur. Birinci kitabın (41) müəllifi toplanın redaktoru prof. Q.Namazovun qeyd etdiyi kimi bu işə hələ İrəvan Pedaqoji İnstitutunun tələbəsi olduğu illərdən başlamış, “Ağbaba obalarını gəzib nənələrdən, babalardan eşitdiyi dürlü-dürlü söz incilərini qələmə alıb, özü ilə o yurddan bu yurda gətirmişdir”(41, 3).

Azərbaycan folklorunun zəngin janrları içərisində həm də lətifələrin bu region üçün xarakterik olduğunu vurğulayan tərtibçi Ağbabanın folklor mühitini səciyyələndirərək qeyd edir ki, “Ağbaba analarımızın beşik başında dediyi həzin bir layla, nənə-babalarımızın qarlı-şaxtalı qış gecələrində söylədikləri nağıllar, lətifələr, bayatılardır” (41, 5).

Bir tərəfdən Qars, Gümrü, o biri tərəfdən Borçalının bir hissəsini çevrəleyen Ağbabanın müxtəlif kəndlərindən mahal üçün xarakterik olan gülməcələr toplanıb kitabda xüsusi bölmədə təqdim edilmişdir. Bu lətifələrin əksəriyyəti sırf regional mahiyyət daşıyan nümunələrdir(41, 71-92).

Bölgə lətifələri ilə zəngin olan AFA-nın ikinci kitabı AMEA-nın Folklor İnstitutunda hazırlanmışdır (28). Topluya “Ağbaba folkloru” başlıqlı ön söz yazmış prof. H.İsmayılov bölgədən toplanmış lətifələrdən söz açaraq yazmışdır: “Ağbaba folklorunda lətifələr çox geniş yayılmış janrlardan

biri kimi diqqəti cəlb edir. Cinni Söyün, Mahmud dayı, Toyçu Xəlil, Çoban Cəlal, Rusdam kimi baməzə, hazırcavab kişilərin bəzəmələri ağbabalılar arasında indi də yaşamaqdadır” (87, 15-16). Daha sonra, baməzə söhbətlərin, o sıradan da lətifələrin mahir söyləyici-ifaçılarından olan Mahmud dayının fəaliyyətini dəyərləndirən müəllif qeyd edir ki, “...Molla Nəsrəddin ənənələrinin layiqli davamçısı olan bu müdrik el ağsaqqalı olduqca geniş dünyagörüşünə malik bir adamdır, sinədəftərdir” (87, 16). Topluda öncə ümumi səciyyə daşıyan lətifələr, sonra isə Cinni Söyünün, Mahmudun, Çoban Cəlalın, Toyçu Xəlilin adları ilə bağlı örnəklər özünə yer almışdır (28, 218-246). Lətifələr əsasən Ağbabanın Güllücə, Amasiya, Təzə İbiş, Xozu, Oxçoğlu, Mağaracıq, Ağbaba, Qaraçanta, Sultabad kəndlərindən toplanmışdır (28, 465-466).

Region xalq lətifələrinə Göyçə mahalının Qaraqoyunlu ərazisindən toplanmış örnəklər içərisində də xüsusi yer verilmişdir. Belə ki, AFA-nın “Qaraqoyunlu folkloru” (27) cildinin materialları, xüsusilə də məhəlli lətifələr ərazini əhatə edən Haqqıxılı, Alacıxqaya, Murteyil, Ağkilsə, Polad, Salah, Qaraqaya, Yanıqləyə, Çaykənd, Bəryabad, Əmirxeyir, Gökənd, Çıvıxlı kəndlərindən toplanmışdır. Topluda “Gülməcələr” başlığı ilə təqdim edilmiş lətifələrdə (27, 232-271) ailə-məişət, ictimai-siyasi, tarixi məzmunlu örnəklər üstünlük təşkil edir. Gülməcələrin bir qismi yerli lətifə yaradıcı və söyləyicilərinin adları ilə bağlı nümunələrdir. Örnəklər içərisində ayrımlarla əlaqədar gülməcələrə də təsadüf olunur.

AFA-nın “Dərələyəz folkloru” cildinə daxil edilmiş gülməcələr əsasən prof. Həsən Mirzəyev tərəfindən yazıya alınmışdır. Gülməcələrin qalanı isə “Sazlı-sözlü Dərələyəz” (Bakı, 2004) kitabından götürülmüşdür. İtirilmiş torpaqla-

rımızın folklor örnəklərinin, o sıradan da regional lətifələrin toplanılması və nəşri işinə “...yardımçı olmaq hər kəsin mə-nəvi borcudur. Çünki nə qədər ki, Dərələyəz, Göyçə, İrəvan çuxuru, Ağbaba, Vedi, Loru, Zəngəzur və daha neçə-neçə düşmən əlində olan torpaqlarımız folklorda, etnik-tarixi yad-daşda doğma yurd, Vətən statusunda yaşayır, o qədər də bizim bu torpaqlara iddialarımız davam edəcəkdir” (88, 23).

Antologiyaya daxil edilmiş otuzdan artıq lətifələrin ək-səriyyəti tamamilə məhəlli səciyyə daşıyır və bölgədə yaşayan şəxsiyyətlərin adları ilə bağlıdır. Bəzi gülməcələrdə hadisələrin cərəyan etdiyi kənd, söyləyicilərin, yaxud ob-razlaşdırılmış kimsələrin ünvanı konkret şəkildə göstərilmiş-dir. Ermənilərin xarakterini səciyyələndirən gülməcələrə də təsadüf edilir (35, 296-316).

Tarixən Azərbaycan torpaqları olub bu gün Gürcüstan Respublikasının çevrələdiyi ərazidə yerləşən, xalq içərisində Başkeçid, Qarayazı, Qaraçöp, Ağbulaq toponimləri ilə tanı-nan bağ, dağ və aran Borçalısı adlarını daşıyan bu mahalın folklor örnəkləri, o sıradan da regional lətifələr AFA-nın “Borçalı toplusu” kitabında əbədiləşdirilmişdir (40). Topluya “Ön söz”ün müəllifi prof. İ.Abbaslı qeyd edir ki, “Borçalının folklor dünyası əsaslı şəkildə toplanmamış, öyrənilməmiş bir xəzinədir. Son illərdə bölgənin xalq ədəbiyyatı incilərinin toplanması işləri iki istiqamətdə aparılmışdır. Bir tərəfdən folklorçu mütəxəssislər seyrək də olsa bu bölgəyə ekspedi-siya səfərləri keçirib toplama işi ilə məşğul olmuş, özgə yandan isə yerli ziyalılar, el ədəbiyyatı pərəstişkarları bi-rincilərdən fərqlənməyən fədakarlıq nümunəsi göstərmişlər” (3, 3). Bu mülahizələri antologiyaya “Elat dodaqqaçdıları” başlığı ilə daxil edilmiş lətifələrə də aid etmək mümkündür.

Bu örnəklər içərisində əsas yer yerli zəminlə bağlı məhəlli lətifələrə verilmişdir (40, 134-170).

Maraqlıdır ki, Borçalı regionundan toplanmış lətifələr içərisində Bəhlul Danəndə və Molla Nəsrəddinin adları ilə bağlı gülməcələrə təsadüf edilmir. Bunun səbəbini şərh etmə-yə çalışan prof. V.Hacıyev yazır ki, Bəhlul Danəndə, “...Molla Nəsrəddin lətifələrinin ötən yüzilliyin ortalarından etibarən gürcü dilinə təbdil-tərcüməsi onların gürcü milli-mədəni şərai-tində geniş yayılmasını şərtləndirən əsas amil olmuşdur. Mol-la Nəsrəddin lətifələrindən doğan məsələnin bu ərazidə ya-yılma səbəbləri də bununla bağlıdır” (75, 75). Daha sonra re-gional lətifələrin mahiyyətinə toxunan müəllif yazır: “...Müa-sir dövr üçün səciyyəvi olan və son zamanlarda bu regionda (Borçalı-S.A) yaranmış lətifələr məzmun etibarı ilə daha çox lokal şəraitlə bağlıdır. Bunların içərisində konkret şəxs və hadisələrlə bağlı olanları çoxluq təşkil edir”(75, 75). Bu mə-nada Borçalı folkloru antologiyasına daxil edilmiş lətifələr də öz mövzu və məzmunlarına görə seçilməkdədir. Lətifələrin bir qismi yerli toponimlərlə – kənd, oba adları və orada yaşayan ayrı-ayrı şəxslərin adları ilə bağlı olsalar da, az bir qismi ümumi səciyyə daşıyırlar. Örnəklər içərisində “Kasıb kişi ilə Musa peyğəmbər”, “Qatar qaya”, “Cənnət bulağı”, “Əzrayilla cavan”, “Kimini qaldırır, kimini endirir”, “Səbr” kimi rəvayət səciyyəli nümunələr də özünə yer tapmışdır. Topluya daxil edilmiş lətifələrin sayı 60-a yaxındır (40, 134-170).

Uzun illərdən bəri Rusiya İmperiyasının tərkibində sabit-ləşmiş qədim Azərbaycan torpaqlarından Dərbəndin əksə-riyyəti Azərbaycan türklərindən ibarət sakinlərinin də şifahi söz sənəti – o sıradan xalq lətifələri həm yaranıb intişar tapma, həm də məhəlli koloriti qoruma baxımından yayılıb-yaşamış,

zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Bu örnəklərin mühüm bir qismi bölgənin folklor örtüyünü nümayiş etdirən AFA-nın “Dərbənd folkloru” kitabında əbədiləşdirilmişdir (34). Dərbənd lətifələri içərisində klassik gülüş mədəniyyəti qəhrəmanları olan Bəhlul Danəndə ilə Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlı nümunələr də özünəməxsus yer tutmuşdur. Bu qisim lətifələr mövzu və ideya baxımından orijinal süjetlərinə görə seçilir.

Topluda Dərbənd lətifələri üç yerə bölünmüşdür: Bəhlul Danəndə, Molla Nəsrəddin və lokal (məhəlli) lətifələr. Kitaba yazılmış ön sözdə bölgə ilə bağlı lokal lətifələr belə səciyyələndirilmişdir: Bu qisim “...lətifələrdə istehza, kinayə, rişxənd, incə yumor, lağaqoyma, ələsalma, rüsvayətmə və s. kimi bədii üsullar qabarıq nəzərə çarpar” (89, 17). Daha sonra məhəlli lətifələrin obrazlar sistemi barədə deyilir: “Bu lətifələrdə iştirak edən personajların dili, danışq tərzilərinin dünyagörüşlərinə, şüurlarına, ağıl və dərrakələrinə, hazırcavablılığına uyğun gəlməklə bərabər, həm də onların hansı təbəqəyə mənsub olduqlarını və psixologiyasını da özündə əks etdirir” (89, 17).

Dərbənd lətifələri əsasən Samirə Xurdamıyeva tərəfindən Dərbənd şəhərindən və bölgənin Biləhdi, Padar, Bilici, Vəlikənd, Aşağı Çalğan, Zıdyan, Çinar kəndləri, habelə Tabasarandan toplanmışdır. Regional lətifələr içərisində rəvayət xarakterli, daha çox təmsil səciyyəli (“Gedənbaş-gələnbaş” – dana, öküz; “Əl-ayağından bəllidi” – dəvə; “Dərdim başqa dərdi” – dəmir, qızıl) örnəklər də özünə yer tapmışdır (34, 302-304).

Regional lətifələrin maraqlı bir qolu da tarixən İraqda məskunlaşmış türkmənlərin gülüş mədəniyyəti örnəkləridir. Araşdırmalar belə bir qənaət doğurmuşdur ki, İraq türkmənlərinin folklor irsinə də Azərbaycan şifahi söz sənətinin tə-

kib hissəsi kimi baxmaq lazım gəlir. Prof. Q.Paşayevin qeyd etdiyi kimi “...müəyyən ictimai-siyasi səbəblər üzündən soykökündən ayrı düşmüş, təcrid olunaraq başqa xalqlar əhatəsində, İraqda, əsasən Kərkük vilayətində toplu halında yaşayan, 60-cı illərdə sayı 600 min, indi isə bir milyona yaxın olan elatın – azərbaycanca danışan xalqın folkloru xüsusi əhəmiyyət kəsb edir”(118, 5). Daha sonra tanınmış ingilis türkoloqu Karl Mekqesin “Türk dilləri və türk xalqları” araşdırmasına istinad edən müəllif yazır ki, “...azərbaycanlılar həmçinin İraqın şimalında da yaşayırlar. Sayları 100 mindən artıqdır” (118, 5). Prof. Q.Paşayevin soydaşlarımız türkmənlərin mənşəyinin tarixi aspektdə öyrənilməsinə dair özge araşdırmaları da vardır (119, 23-45). Türk, türkmən və Azərbaycan alimlərinin türkmən folklorunun Azərbaycan şifahi söz sənətindən fərqlənmədiyini, Azərbaycan şifahi ədəbiyyatının aparıcı qollarından olduğunu təsdiq edən etiraflarını da nəzərə alsaq, İraq türkmənlərinin gülüş mədəniyyəti örnəklərini regional folklorun tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirmək tamamilə həqiqətə yaxın görünər.

İraq türkmənlərinin lətifələri yerli folklorçular tərəfindən kifayət qədər öyrənilməmiş, nəşr olunmamışdır. Əldə olunan məlumata görə Kərkükdə Cabbar Qayacanın “Bir az güləlim”(1972), Nicat Kövsəroğlunun isə “Nəsrəddin Xoca” (1969) adlı kitabçaları nəşr olunmuşdur ki, birinci kitaba altı, ikincisinə isə birincidən bir az çox Molla Nəsrəddin lətifələri daxil edilmişdir (119, 189).

İraq-türkmən folklor örnəklərinin toplanması və nəşri işində əsas vəzifəni isə AFA-nın “İraq-türkmən” cildi yerinə yetirmişdir (22). Topluda türkmənlər arasından toplanmış məhəlli lətifələr də özünəməxsus yer almışdır. Tərtib işinə daxil

edilmiş lokal lətifələrin əksəriyyəti öncə “Kərkük folkloru antologiyası” kitabında oxuculara çatdırılmışdır (94, 211-250).

İraq-türkman elinin məhəlli lətifələri kimi Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlanan gülməcələr də özəllikləri ilə seçilir. Bu lətifələrin “...ətini, canını İraq türkmanlarının həmişə, hər yerdə aşib-daşan rişxənd, istehza ehtiyatı, kinayə enerjisi, dadlı-duzlu-məzəli yumor potensialı təşkil edir. Bunlara uyğun bədii təsvir forması, üsulu vasitəsi də tapılır”(120, 29).

Antologiyada “Lətifələr” bölməsi iki qrupa ayrılmışdır. “Molla Nəsrəddindən töhfələr” qrupuna Mollanın (türkmanlar arasında Molla Nəsrəddin sadəcə Molla adı ilə obrazlaşdırılmışdır) el içərisində dolaşan yüzə yaxın gülməcəsi daxil edilmişdir. “Mollanın nəvə-nəticələrindən töhfələr” bölməsindəki lətifələr isə lokal səciyyəli nümunələrdir.

İraq türkmanlarının tarixən dilində-ağzında dolanıb yüzillikləri adlayan lətifələri məzmun və ideyalarına, mahiyyət və tutumlarına görə belə dəyərləndirilmişlər: “Dinlədikcə adamı mat qoyan, valeh edən bu məzəli, dadlı-duzlu xalq yaradıcılığının qəhrəmanı, hədəfi, predmeti insandır. Ümumiyyətlə, hər bir lətifədə ən azı iki-üç obraza təsadüf edilir. Xalq tərəfindən ümumiləşdirilən bu obrazlar cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini təmsil edirlər. Lətifələrdə surətlərin dili obrazların dünyagörüşlərinə, şüurlarına, ağıl və dərrakələrinə uyğun gəlməklə bərabər, onların hansı təbəqəyə mənsub olduqlarını, sənətlərini, daxili aləmlərini, psixologiyalarını da əks etdirir” (36, 29).

İraq-türkman gülməcələri içərisində bölgədə yaşamış tarixi şəxsiyyətlərin adları, həmçinin ayrı-ayrı yer-yurd toponimləri ilə bağlı nümunələrə də rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan regional lətifələrini çevrələyən çoxcildli antologiyaların qaranquşu – ilk kitabı “Naxçıvan folkloru” toplusudur (21). Toplama-tərtib işinə “Gülməcələr” başlığı ilə qırxıdan artıq lətifə daxil edilmişdir ki, onlardan bir qismi rəvayət, hekayət, nağıl xarakteri daşıyan (“Birinə yüz tümən, birinə yüz çubuq”, “Tülkünün kələyi”, “Keçəlin kələyi”, “Nuhla şeytan”, “Çoxbilmiş odunçu” və s.) nümunələrdir. Regionla bağlı lətifələr Naxçıvan şəhərindən, Şahbuz rayonunun Yuxarıqışlaq, Mahmudoba kəndlərindən, Ordubadın Sabirdizə, Culfanın Bəyəhməd kəndlərindən, habelə Babək, Sədərək qəsəbələrindən toplanmışdır. Gülməcələrin bir qismi Mirabdulla ağa, Abasqulu kişi, Məhərrəm əminin adları ilə bağlı söylənilən gülüş nümunələridir.

Topluda regionla bağlı şəxslərin – tanınmış ədəbi simalar Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavidin adları ilə səsləşən satirik-yumoristik əhvalatların özünə yer tapması da xüsusi maraq doğurur (21, 267-270).

Naxçıvanın folklor örtüyünü nümayiş etdirən dəyərli işlərdən biri də son vaxtlar bölgəyə həsr olunmuş folklor çoxcildliklərinin nəşrə başlamasıdır. Çoxcildliyin birinci kitabında Qəssab oğlunun adı ilə bağlı xalq arasında dolaşan səkkiz lətifə nümunəyi özünə yer tapmışdır (42, 285-288).

Regional lətifələrin yayılıb-yaşadığı ən böyük bölgələrdən biri də Gəncəbasar diyarıdır. Tarixən inzibati-ərazi adı ilə tanınan Gəncəbasar hazırda Gəncə şəhəri də daxil olmaqla Tovuz, Şəmkir, Göygöl, Daşkəsən, Goranboy, Yevlax (bir hissəsi) rayonlarını çevrələyir. Əsasən, adları çəkilən bölgələrdən toplanmış folklor nümunələri əsasında hazırlanmış AFA-nın “Gəncəbasar folkloru”(39) cildi regional lətifələrlə

də zəngindir. Topluya müxtəlif mövzuda səksənə yaxın gülməcə örnəkləri daxil edilmişdir (40, 335-364).

AFA-nın Gəncəbasar cildi ilə yanaşı bölgədən toplanmış materiallar əsasında ayrı-ayrı lətifə kitabları da işıq üzü görmüşdür. Bu işdə prof. Sədnik Paşayevin xidmətini ayrıca dəyərləndirmək lazım gəlir. Müəllif bölgə ilə bağlı lətifə yaradıcılarının – 1997, 2000, 2001-ci illərdə Karağan Usubun, 1999-cu ildə Unnu Ağcanın, 2001-ci ildə Dabravol Qasımın, 2002-ci ildə isə Qaraxanlı Künə Dəmirin gülməcələrini ayrı-ayrılıqda nəşr etdirmişdir.

Sovet dönəmində yazılı ədəbiyyat nümayəndələrinin əsərlərinə ciddi nəzarət tətbiq olunsada şifahi söz sənəti ustaları – gülməcə yaradıcıları öz sözlərini açıq şəkildə söyləmək imkanına malik olmuşlar. “Həmin dövrdə Unnu Ağca, Dabravol Qasım, Qaraxanlı Künə Dəmir (Tovuz), Karağan Usub (Daşkəsən), Hıçqırıqlı Məhəmməd (Tovuz), Qarğa Məcid (Tovuz) və digər lətifə yaradıcıları meydana çıxmışdır ki, onların lətifələri tam bir dövrü əhatə edir”(122, 3).

Prof. S.Paşayev “Gəncəbasar lətifələri” toplusunun ərsəyə gəlməsi barədə söz açaraq yazır: “Biz bu qənaətə gəldik ki, kiçik həcmli kitabları (müəllif yuxarıda adları çəkilən nəşrləri nəzərdə tutur – S.A) oxucular və tədqiqatçılar axtarış tapmaqda çətinlik çəkəcəklər. Ona görə də həmin lətifə kitablarını birləşdirib “Gəncəbasar lətifələri” başlığı altında nəşr etməyi məqsədəuyğun hesab etdik”(122, 4).

Prof. S.Paşayevin toplayıb tərtib etdiyi topluda Unnu Ağcanın (1880-1965), Künə Dəmirin (1903-1973), Dabravol Qasımın (1890-1963), Karağan Usubun (1886-1958) həyatları və yaradıcılıqları barədə qısa məlumat verilmiş və onla-

rın adları ilə bağlı onlarla gülməcə örnəkləri sistemləşdirilib nəşr edilmişdir (72).

Sədnik Pirsultanlı özgə bir folklor toplusunda da lətifələrə xüsusi yer ayırmışdır. Toplama-tərtib işinə qırxa yaxın gülməcə nümunələri daxil edilmişdir ki, onlar bu və ya digər şəxslərin adı ilə bağlı söylənilən satirik lövhələrdir. Bu lətifələrin də əksəriyyəti məhəlii səciyyə daşıyır (121, 87-102). Təqdim etdiyi folklor nümunələrinin, o sıradan da lokal lətifələrin mahiyyəti üzərində dayanan müəllif qeyd edir ki, bu folklor materiallarından çoxu formalaşma dövrünü yaşayır. “Onlar zaman-zaman yaşayacaq, dildə-ağızda gəzəcək, folklor qazanında qaynayacaq və əsl bədii sənət örnəklərinə çevriləcəklər. Hər necə olsa belə, sözü gedən nümunələr bu gün də xalqa zövq vermək məziyyətinə malikdir”(123, 3).

Prof. S.Paşayev yuxarıda qeyd edilənlərdən savayı bir sıra özgə lətifə yaradıcılarının da irsini toplayıb oxuculara çatdırmışdır. Müəllif bu sahədə gördüyü işləri belə yekunlaşdırmışdır: “Göyçənin Zod kəndindən olan Bəhram Qamanovun, daşkəsənli Dəvral Ələsgərin, tovuzlu Hıçqırıqlı Məhəmmədin, Qarğa Məcidin, gəncəli Baməzə Musanın, laçınlı Aşıq Abbasın, Qəbələnin Xırxatala kəndindən olan Qədirin, Molla Alçanın və başqalarının da lətifələrindən nümunələr toplayıb ayrı-ayrı qəzet və jurnallarda dərc etdirmişəm” (123, 4).

Regional gülməcələr içərisində yönəldilmiş ünvan, məzmun və mövzusuna görə seçilən nəşrlərdən biri də yenə prof. S.Paşayevin adı ilə bağlıdır (125). Tərtib işində S.Paşayevin həyat yolu ilə bağlı yadda qalan satirik məzmunlu hekayət və söhbətlər özünə yer almışdır. Toplunun toplayıcı-tərtibçisi prof. Xəlil Yusifovun “Sədnik Paşa Pirsultanlının lətifələri” kitabına ön sözündə qeyd olunur ki, Azərbaycanda

Molla Nəsrəddin ənənələrini davam etdirən adamlar az deyildir. “Onlardan biri də tanınmış folklorçu – alim Sədnik Paşa Pirsultanlıdır. Çox vaxt onun söhbətində, baxışında, yerləşində incə bir təbəssüm və yumor hiss olunur. Sədnik müəllim hər şeyə, hər kəsə, sözə, hadisəyə, hərəkətə incə bir təbəssümlə yanaşmağı bacaran adamdır”(138, 3). Örnəklərin mövzu və ideya tutumuna gəldikdə isə müəllif yazır: “...bu bitib-tükənməz məzəmlər, atmacalar nəyi isə xatırladır, nəyəşə işarə edir, beləcə güldürə-güldürə ruhumuzu bürüyən, varlığımıza hakim kəsilən qarma-qarışıq duyğuları, əməlləri ələkdən keçirir. Bizi qüdrətli, zəngin, arif, pak, dözümlü olmağa istiqamətləndirir”(138, 4).

Sözü gedən toplama-tərtib işinə Sədnik Paşayevin adı ilə bağlı 165 lətifə daxil edilmişdir.

Fərdi şəxsiyyətlərin adları ilə bağlı nəşr olunmuş kitablardan biri də Padar Yusifin lətifələridir. Prof. Mürsəl Həkimovun hazırladığı bu kitaba Usuf Unusoğlu, Padaroğlu aditulları ilə tanınan Padar Yusifin məzəli-məzəmləri daxil edilmişdir (77). Padar Yusif Qazax rayonu İncədərəsinin Kəmərlə kəndində anadan olmuş, Böyük Vətən müharibəsində iştirak etmiş və uzun illər rus dili müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Prof. M.Həkimov Padar Yusifin yaradıcılıq, söyləyicilik qabiliyyətini belə səciyyələndirmişdir: “Elə ki, Padar Yusif kəndin toy-nişanında, ortalıqda, toy məclislərində göründü, kəndin ağsaqqallarının, qarasaqqallarının, cavanlarının sümüyü şırıq çalır. Kəsirlər Padar Yusifin çənəsinin altını. O da açır şirin-şəkər baməzə boxçasının ağzını. Başlayır məclis əhlinə boxçasından pay-puş çıxarmağa. Məclis üzvləri də başlayır məzələrdən məzələnməyə...”(77, 7).

Kitabda rəvayət janrına xas olan örnəklər üstünlük təşkil edir. Mifoloji rəvayətlər də özünə yer tapmışdır. Həmçinin satirik nağıllara, təmsil-nağıllara da təsadüf olunur. Bütün bunlarla bərabər, örnəklərdə Padar Yusifin qarşılaşmaları, müsahibələri Şunquruq Mədədlə bağlıdır. O, isə bölgə ilə bağlı real şəxsiyyətdir ki, Padar Yusifin gülməcələrində obrazlaşmış.

Çoxəsrlük zəngin dövlətçilik gələniyi olan Şirvan regionu “...Kür-Araz ovalığının, Kür çayının sol tərəfində, Mingəçevir su anbarı ilə Xəzər dənizi arasında olan” ərazini əhatə edir və onun folklor örtüyünün örnəkləri AFA-nın növbəti kitablarından sayılan “Şirvan folkloru” cildində toplanmışdır (31). Topluya yazılmış “Şirvan folkloru” başlıqlı ön sözdə bölgədə yayılıb-yaşayan məhəlli lətifələr barədə söz açılmasa da, bu janra antologiyada xüsusi yer ayrılmış və buraya iyirmidən çox gülməcə nümunələri daxil edilmişdir (31, 269-280). Lətifələrin bir qisminə Şamaxının Qaravəllilər, Göyçayın Potu, İsmayılının Lahıç kəndləri xatırladılır, örnəklərdəki gülüş doğuran əhvalatlar həmin məskun-məntəqələrlə bağlanılır. Bir sıra lətifələrdə lahıçların məişətindən, təsərrüfat həyatından söz açılır. Şamaxılı mesenant, şair və musiqişünas Mahmud Ağa Əhmədağa oğlu, el şairi Canan Seyran oğlu da lətifələrdə obrazlaşdırılmış şəxsiyyətlər kimi təqdim olunmuşlar. Şirvan gülməcələrində “...Şirvan elinin ovqatı, yerli koloritli gülüşü ifadə olunub. Bu özünəməxsus gülüş mədəniyyəti Şirvan folklorunun ən böyük regional simasıdır”(103, 82).

Lokal lətifələrdən fərqli olaraq Azərbaycan mühiti üçün ümumi səciyyə daşıyan gülməcələr Şirvan arealına düşdükdən sonra özünəməxsus yeni çalarlarla zənginləşmişdir. Şirvan mühitində dəyişikliklərə uğrayan məhəlli gülməcələrdən

söz açan S.Qəniyev qeyd edir ki, lətifələrin bir sıra xarakterik parametrlərində müəyyən dəyişikliklər getmişdir. Belə ki, “...ən başlıcası, onomastik sistemdə fərqli cəhətlər yaranmışdır. Əvvəlki obrazlar məhəlli obrazlarla əvəzlənmişdir. İndiki halda bu əvəzlənmə lətifəyə əlahiddə regional ovqat gətirmişdir” (103, 85).

Şirvan lətifələri dil-ləhcə xüsusiyyətlərinə görə də seçilir. Bununla da onlar regional özünəməxsusluğun bariz göstəricisi kimi fərqlənmiş, yerli satira və yumor mühiti ilə daha yaxından bağlanmışlar.

Şirvan regionuna daxil olan daha bir rayonun folklor nümunələri ayrılıqda nəşr olunmuşdur. Bu, AFA-nın “Ağdaş folkloru” cildidir (36). Rayonun ərazisindən toplanıb kitaba daxil edilmiş lətifələr üç qrupa ayrılmışdır. Bunlar: Molla Nəsrəddin, Bəhlul Danəndə və müxtəlif mövzulu lətifələrdir (36, 441-454). Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlı təqdim edilmiş 8 mətnin bir qismi süjeti, mövzusu bəlli olan örnəklərin yerli koloritlə zənginləşdirilmiş variantlarıdır. Eyni sözləri Bəhlul Danəndənin adı ilə bağlı 9 mətnə də aid etmək olar. Daha çox maraq doğuran lətifələr isə regionda söylənilən müxtəlif mövzulu örnəklərdir. Janr baxımından onların əksəriyyəti daha çox rəvayət-hekayət səciyyəsi daşıyan nümunələrdir. Təəssüfedicidir ki, lətifə janrında olmayıb tamamilə Azərbaycan mentalitetindən – əxlaqi-mənəvi dəyərlərdən uzaq olan “Tük qalmaz” kimi nümunə də geniş oxucu kütləsinin sərəncamına təqdim edilmişdir (36, 454). Əlbəttə, bu mövzulu örnəklər “Ağdaşda yaşayan yaddaşımız” ön sözünün müəllifi prof. H.İsmayılovun fikirlərinə tamamilə ziddir. Şirvanda qorunmuş əxlaqi-mənəvi dəyərlərimizi nəzərdə tutan ön söz müəllifi yazır: “Şirvanda milli xarakterimiz daha

çox və daha mədəni dəyərlərlə zənginləşmiş bir şəkildə qorunur. Bütün davranışlar etnik-mədəni əxlaqın qılıncının altından keçir, ona yan keçmək üçün başqa yol qoyulmur. Əxlaqa zidd davranışın kiçik bir sınağı böyük bir dəyərlər səddinin qınağı ilə qarşılaşır. Mədəniyyətin zənginliyi, əxlaqın yüksəkliyi, ucalığı və zənginliyi ilə qovuşur, bütövləşir və heç zaman bir-birindən ayrılmır”(90, 9). Əlbəttə, bu və bu qəbil mülhizələr folklor mətnlərinin seçilməsi və nəşrində aparıcı istiqamət kimi həmişə ön planda olmalıdır.

Məhəlli (lokal) səciyyəli lətifələrin özünə yer tapdığı nəşrlərdən biri də AFA-nın “Muğan folkloru” cildidir (37). Antologiyada təqdim olunan lətifələr üç qrupa ayrılmışdır. Birinci qrupa İxinin, ikinciyə isə Salmanın lətifələri daxil edilmişdir. Hər iki şəxsiyyət bölgə ilə bağlı obrazlaşdırılmış lətifə qəhrəmanlarıdır. Onların gülməcələrinə məişətlə, təsərrüfat həyatı ilə, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin həyat tərzi ilə bağlı satirik söhbətlər daxil edilmişdir. Cildə özünə yer tapmış lətifələr “Siyasi lətifələr” başlığı ilə təqdim olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, indiyədək nəşr olunmuş AFA-nın cildlərində belə bir bölgü aparılmamışdır. Siyasi lətifələrə ancaq “Muğan folkloru” cildində xüsusi yer ayrılmışdır. Örnəklərdə sovet idarəçiliyindəki bürokratizm, ayrı-ayrı vəzifə sahiblərinin özbaşınalığı tənqid və gülüş hədəfinə çevrilmişdir. Sovet imperiyasının süquta yaxınlaşdığı illərdəki yenidənqurma siyasəti, M.Qorbaçovun separatizm, şovinizm və millətçilik ideologiyası təqdim edilmiş bir qrup lətifələrin əsas ideya istiqamətinə çevrilmişdir (37, 201-226).

Son vaxtlar nəşr olunmuş daha iki topluda da bölgə lətifələrinə xüsusi yer ayrılmışdır (60, 43-44; 110, 50-52).

Regional Azərbaycan lətifələrinin toplanması, nəşri tarixinə bu öləri baxış belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, toplama, nəşr işləri də əlyazmasından mətbuat səhifələrinə, eyni zamanda ayrı-ayrı kitablara gedən təkamül yolu önəmli bir mədəni inkişaf prosesi keçirmişdir. Son illərdə isə folklor örnəklərinin, onun tərkibində isə regional lətifələrin çoxcildliklər şəklindəki akademik nəşrləri geniş vüsət almışdır. Bu nəşrlərin mahiyyəti belə dəyərləndirilmişdir: “Mövcud nəşr təcrübəsi və görülməkdə olan işlər uğurlu elmi nəticələrdən soraq verir. “...Azərbaycan folkloru antologiyası”nın bir-birinin ardınca yeni cildlərinin buraxılması, “Azərbaycan folklorunun ilkin nəşrləri”...kitablarının silsilə nəşrinin həyata keçirilməsi təqdirlə dəyərləndirilməlidir”(62, 309).

II FƏSİL

BÖLGƏ LƏTİFƏLƏRİNİN MÖVZU, İDEYA VƏ OBRAZLARI

2. 1. Lətifələrin mövzu və mündəricə özellikləri

Regional lətifələr mövzu və mündəricə etibarilə zəngin olub ictimai həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edir. Ailə-məişət, siyasi-ideoloji düşüncə tərz, tarixi hadisə və tanınmış kimsələrin həyatı ilə bağlı məlumatlar, dini-mistik mahiyyət daşıyan əhvalatlar bu lətifələrin ana xəttini müəyyənləşdirir.

Ailə-məişət mövzulu lətifələrin mahiyyətindən söz açan folklorşünas T.Fərzəliyev yazır: “Ailə, məişət, tərbiyə məsələlərinə toxunan lətifələrdə islahedici yumor qabarıqdır. İctimai rəftar və davranışdan bəhs edən lətifələrdə isə yumorla yanaşı, bəzən satira da, hətta sarkazm da özünü biruzə verir” (70, 244).

Bu mənada ailə-məişətdə özünə yer tapan çatışmamazlıqların tənqidi, baş verən qüsurların ifşası bu mövzuda formalaşmış əksər lətifələrdə gülüş hədəfinə çevrilmişdir. Maraqlıdır ki, “Rəhbər”, “Məktəb”, “Dəbistan” və s. kimi mətbuat orqanlarında bu mövzuya həsr olunmuş gülməcələr də özünə yer tapmışdır. “Tuti” jurnalında xəstələnən bir xəstədən söz açılır. Həkimdən eşitdikdə ki, daha onun sağalmasına ümid yoxdur, o xəstəliyi ölümdən üstün tutub öz inadından dönmür və daxili aləmini belə nümayiş etdirir: O, “...elə isə lampanı söndürün, artıq yanıb ziyan verməsin”, deyir (133, 41). Özgə bir lətifədə isə çoxarvadlılıq gülüş hədəfinə çevrilmişdir. Dörd arvadı olan bir kişi xəstələnir. Arvadları onu həkimə göstərmək üçün ikisi ayaqlarından, ikisi isə qol-

larından tutub evin həyətinə endirirlər. Bu vaxt kişinin başı sallana qalır. Onu aparən arvadlarına bildirir ki, sağalan kimi başından tutmaq üçün beşinci arvadı da alacaq (133, 45).

Ailə-məişət mövzusunda olan bəzəmələrdə avamlıq, sadələvhlük, qanmazlıq, anlamazlıq kimi insan xarakterlərinə təsadüf edilir. Cəmiyyətdə mövcud olan bu nöqsanlar Hacı dayının lətifələrində də gülüş hədəfinə çevrilmişdir. Hacı gündə güzgüyə baxdığını görən arvadı ərinin evdə olmamasından istifadə edib güzgüyə baxır. O, güzgüdə qadın surəti görüb təəccüblə deyir: “– Bat, a başı batmış! Mən də elə bildirdim ki, kişi özünə baxır, sən demə güzgüdəki arvad imiş” (24, 288).

Bu mövzuda olan, məişətdə baş verən hadisələri gülüş hədəfinə çevirən lətifələr çoxdur və onları bir araya gətirib təhlil etmək imkan xaricindədir.

Ailə-məişət məsələləri cəmiyyətin tərkib hissəsi olduğu üçün o, həm də ictimai məna kəsb edir. Ümumiyyətlə götürülsə, regional lətifələrin böyük bir qismi ictimai həyatda baş verən çatışmamazlıqların ifşasına qarşı yönəldilmişdir. Bu isə, hər şeydən öncə, etnik mənəvi yaddaşdan, xalqın düşüncə tərzindən qidalanaraq gələn tarixi ənənənin axarı kimi diqqəti cəlb edir. Bu tarixi axarı – “XV-XVIII əsrlərdə ictimai məzmunlu lətifələrin yaranmasına təsir edən hadisələri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, bəşəriyyət tarixində yeni dövrün başlanğıcı sayılan XV-XVIII əsrlər – yüksəliş, çiçəklənmə, tərəqqi dövrü qədimdən təşəkkül tapıb inkişaf edərək gələn lətifə janrına istər-istəməz daha ciddi ictimai xarakter və yeni məna vermişdir” (66, 83).

Mövzu baxımından regional lətifələrin bir qismi də dini mahiyyət daşıyan örnəklərdir. Bu qəbil gülməcələr içərisində

müqəddəs varlıqların, övliyaların, təriqət başçılarının fəaliyyətinə, təlimlərinə qarşı yönəldilmiş gülməcələr azlıq təşkil edir. Əsas yeri isə din xadimləri – mollaların, qazıların və b. əməllərinə həsr olunmuş örnəklər tutur.

Ateizm motivli regional lətifələr Cənubi Azərbaycan soydaşlarımız və İraq türkmənlərinin gülməcə yaradıcılığında da özünə yer almışdır. Kərkükdə duzlu, məzəli söhbətləri ilə tanınan, lakin Allahın yolundan çıxdığına görə Küfr Əhməd ləqəbi ilə tanınan şəxs “Allahı başımıza çıxarıblar” və “Əjdaha hakimi yıxdı” lətifələrində asi, kafır, babı bir insan kimi obrazlaşdırılmışdır (22, 307-308). Yaxud, namaz qılmağın qaydasını öyrənmək istəyən çobana bildirirlər ki, o yerə əyilib qalxanda “ağ qoyun, qara qoyun, başımı yerə qoyum” desin. Çoban yerə əyilib belə deyəndə onun gözünə çöp batır və Allaha üz tutub “Kərəminə qurban olum. Qılma deyirsən qılmanam, gözümü niyə çıxarırsan?” – sözləri ilə müraciət edir (32, 341-342).

Özgə bir lətifədə, meşəyə odun qırmağa gedən bir şəxs qayaxıb balta yerinə çömçə aparır. Ağaca vuran kimi çömçə sınıb yerə düşür. Belə olduqda o Alaha nəzir deyir ki, baltası tapılsın. Axtaranda əlinə balta əvəzinə çömçə keçir və tanrıya üz tutub öz əməlini belə etiraf edir: “Mən baltanı tapmamış Allah çömçəni göndərdi ki, mənim nəzirimi ver” (32, 330).

Bir sıra lətifələrdə Musa peyğəmbərin adı hallandırılır. İslam dini və təriqət başçılarının adları ilə bağlı lətifələrə isə təsadüf edilmir. Gülməcələrin birində Musa peyğəmbər Allaha üz tutub yemək üçün ona nə verəcəyini soruşur. Allah bildirir ki, bugün sənə südlü aş verəcəm. Peyğəmbər Allahın hökmündən qaçıb dağa-daşa düşür, nəhayət, bir çobana rast gəlib ondan yemək istəyir! Çoban isə südlü aş bişirib güclə

Musa peyğəmbərə yedirir. Gülməcə maraqlı bir sonluqla başa çatır. Göydən nida gəlir ki, ya Musa, kötəyi də yedin, südlü aşı da (43). Özgə bir lətifədə isə bir gənc xəstə anasını peyğəmbərin yanına gətirib ondan nicat istəyir. Musa isə məsləhət görür ki, onu ərə versin. Bu məsələyə etiraz edən oğluna anası belə deyir: “Sən heç utanmırsan, peyğəmbərin sözünü yerə salırsan. De görüm, sən çox bilirsən, yoxsa Allahın peyğəmbəri?!” (43). Bu lətifənin bəzi variantlarında peyğəmbər həkim ilə əvəz edilmişdir.

Xoşniyyətli gülüş doğuran bu kimi motivlərə dini ehkamları ittiham edən örnəklər içərisində də təsadüf edilir. Naxçıvan lətifələrinin yaradıcı və personajlarından sayılan Mirabdulladan soruşanda ki, sən oruc-namazını vaxtında icra edirsən. O, dünyada cənnətə gedəndə biz də ətəyindən tutub qıl körpüdən keçərik. Mirabdulla bu təklifi belə cavablandırır: “O dünyada əmək olmayacaq ki, tutub cənnətə gedəsiniz” (21, 255). Mənalı gülüş doğuran daha bir məntiqi cavabı Mirabdulla; “Allah insanın nə vaxt öləcəyini alınaya yazıb, bəs necə olur ki, varlılar tez, kasıblar isə gec ölür?” sualını cavablandırarkən verir: “ – Varlılar tez tapıb, tez yeyib ölürlər. Kasıblar isə vaxtında tapıb, yeyə bilmədikləri üçün gec ölür” (21, 255).

Cəmiyyətdə, onu idarə edən dövlət qurumlarında yer alan neqativ hallar satira ustalarının, bəmərəçilərin diqqətindən yayınmamış, vaxtında baş verən qüsur və çatışmamazlıqlar bədii boyalarla damğalanmışdır. Özgə sözlə, hakim təbəqənin qadağaları lətifə yaradıcılarının fəaliyyətini məhdudlaşdırırsa bilməmiş, onlar baş verən çatışmamazlıqlara kəskin ifşaedici üsulla münasibət bildirməkdən çəkinməmişlər.

Bəllidir ki, ötən yüzilliyin 20-30-cu illərindən başlayaraq dinə və din xadimlərinin ifşasına qarşı mübarizə aparılması kompaniya şəklini almışdır. Şəki lətifələrinin yaradıcı və söyləyicilərindən olan Abdulcabbar bu tədbirdəki məqsədini gülüş yaradan bir dillə belə əsaslandırır: “Dindarların aftaralarını ona görə yığıram ki, onlar dəstəmaz ala bilməsinlər. Dəstəmaz ala bilməsələr namaz da qıla bilməzlər. Namaz qıla bilməsələr müsəlman ola bilməzlər. Bu yolla dindarlar dindən uzaqlaşarlar”(24, 238).

Ateizm ruhunda olub öz yığcamlığı və koloritliyi ilə seçilən onlarla regional lətifələr formalaşmış yayılmışlar. Bu mövzulu lətifələrin birində atasının qorxusundan qaçıb məscidə girən oğlana atası bildirir ki, “... çıx bayıra, ağsaqqal vaxtında məni məscidə salma”(29, 359). Yaxud, itini döyən ev sahibindən qonşusu onu nə üçün döydüyünün səbəbini soruşduqda o, cavab verir ki, it məscidə girib. Bunun müqabilində qonşu bildirir ki, qanacağı olsaydı məscidə girməzdi. Gör, mən heç məscidə girirəmmi?! (29, 360). Əlbəttə, bu mövzulu lətifələr çox da geniş yayılmamışlar.

Mollaların acgözlüyünü, tamahkarlığını, xoşagəlməz əməllərini gülüş hədəfinə döndərmək motivi onlarla lətifələrdə yer almışdır. Belə örnəklərin birində deyilir ki, bir molla ilə öküz bağa girir. Uşaq qaçıb bu işi atasına xəbər verəndə ata mollanın xarakterini səciyyələndirən bir cavabla oğluna üz tutub deyir: “Oğul, qaç mollaı qovala, öküzə isə dəymə. Öküz ağaclardakı yarpaqlardan yeyib çıxıb gedəcək. Amma molla bağda olan meyvələrdən yeyib doyandan sonra da ciblərini, kisəsini doldurub aparacaq” (29, 361).

Mollaı məsxərəyə qoyan özgə bir gülməcədə qoyunu itən bir nəfər mollaın yanına gəlib “qurdun ağzını bağla-

yan” bir dua yazdırır ki, onu tapa bilsin. Kişi qoyununu tapır. Orada olanlar bildirirlər ki, Qasım kişi sürünü qorumaq üçün nahaq yerə 4-5 köpək saxlayır. Elə onun əvəzinə bir molla saxlasa kifayət edər (30, 234).

Regional lətifələr üzərində aparılmış müşahidələr təsdiq edir ki, dini məzmun daşıyan bəzəmələr özgə mövzulu gülməcələrə nisbətən əhali içərisində geniş pərvəriş tapmamışdır. Bunun da təbii səbəbləri vardır. Çünki, hər şeydən öncə, lətifə daşıyıcıları dini tapınmalara daha çox meyilli olmuşlar.

Ayrı-ayrı tarixi hadisələr və real tarixi şəxsiyyətlərin başlarına gələn macərələr əsasında da onlarla regional lətifələr yaranmışdır. Lətifələri, həmçinin regional gülməcələri zahiri əlamətlərinə görə iki qrupa ayıran T.Fərzəliyev birinci qrupa “... müəyyən tarixi hadisə və ya şəxsiyyət (istər mifik, istərsə də tarixi olsun) adı ilə əlaqələndirilən, daha dəqiq desək, avtorlaşdırılan lətifələr”i daxil etmiş, onları isə məzmun və səciyyələrinə görə dörd bölməyə ayırmışdır (70, 243).

Bəllidir ki, lətifə istilahını əvəz edən və beynəlxalq terminlə “anekdot” adlanan sözün yunanca olub “nəşr olunmuş” mənasını daşdığı bildirilir. Eyni zamanda bu istilah (anekdot) altında tarixi şəxsiyyətlər haqqında dolaşan xarakterik əhvalatlardan ibarət qısa hekayətlər nəzərdə tutulur. Sonralar isə kəskin siyasi məzmun daşıyan gülüş səciyyəli ədəbi janr anekdot adlandırılmışdır (145, 28).

Göründüyü kimi formalaşdığı tarixi kəsimdə anekdotlar yazılı ədəbiyyatın janrı sayılmış və ilk tarixi əsərlər də bu janrdə yazılmışdır. Vizantiya tarixçisi Prokopiyanın (VI əsr) imperator Yustinianın və onun saray əyanlarının həyatından bəhs açan “Gizli tarix” əsəri ilk dəfə olaraq anekdot adlandırılmışdır (154, 13).

Böyük əksəriyyəti yazılı qaynaqlarla bağlı olan tarixi məzmunlu lətifələr rəvayət əlamətləri ilə zəngin olub satirik nağılların formalaşmasında yaxından iştirak etmiş və onların janrdaxili qarşılıqlı inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu mənada prof. Y.M.Meletinskiyin sözləri ilə deyilsə, lətifəvari nağılların yaranmasında paremilər (deyimlər) və “kiçik” (erkən) janrlar da yaxından iştirak etmişlər (146, 1). Bunu onlarla regional lətifə örnəkləri də təsdiq etməkdədir. Alqışlar, qarğışlar, andlar, söyüşlər, ovsunlar və s. bu kimi ilkin janr örnəkləri lətifələri, bütünlükdə isə şifahi söz sənətini yazılı ədəbiyyatla bağlayan mühüm qaynaqlardan olmuşdur. Hər şeydən öncə, bu janrlar “... xalqın yaratdığı ilk satirik əsərlər olub, sonralar həqiqi satirik əsərlər meydana çıxdığı zaman onun tərkibində hazır dil materialı kimi toplanmağa başlamışdır”. Maraqlıdır ki, qarğış və söyüşləri ilk satirik janrlar kimi dəyərləndirən prof. T.Hacıyev də bu nümunələri satirik məzmun üçün material mənbəyi saymışdır (92, 98).

Nağıllarda olduğu kimi regional lətifələrdə də tarixi şəxsiyyət kimi ən çox səciyyələndirilən obraz Şah Abbas olmuşdur. Bunun da janrın tələblərindən doğan təbii səbəbləri vardır. Çünki, hər şeydən əvvəl, “... lətifə kiminsə başına gələn bir əhvalat kimi, hətta çox zaman el içində şöhrət qazanmış tarixi və yaxud mifik şəxsiyyətlərin adı ilə bağlı real hadisələr kimi danışılır. Belə tarixi və yaxud mifik şəxsiyyətlər, başqa şəkildə desək, belə “lətifə qəhrəmanları” çox zaman hər xalqın özünə məxsus olur”(132, 3). Şah Abbas, Nadir şah, Qaçaq Nəbi, Abbasqulu bəy Şadlinski kimi tarixi şəxsiyyətlər, Mirzə Cəlil, Hüseyn Cavid kimi ədəbi simalar haqqında yaranmış lətifələrə məhz bu baxımdan yanaşmaq lazımdır .

Şah Abbas yanına şikayətə gələnlərin dediklərindən belə bir qənaətə gəlir ki, vəzir Allahverdi xana tapşırıb ölkədəki dəlilərin siyahısını tutdursun. Vəzir siyahını Şaha təqdim etdikdə o, görür ki, başda öz adı yazılıb. Şah soruşanda ki, “vəzir demək mən dəliyəm” – sualını cavablandıran vəzir Allahverdi xan bildirir ki, indi ki, sən nisyə pul verənləri dəli sayırsan, deməli bu işdə özün birincisən. Ona görə ki, sən qara qula on min tümən nisyə pul verdin ki, gedib Misirdən mal gətirsin. Qara qulun burada evi, mülkü, ailəsi yoxdur ki, qayıdıb gəlsin. O pulları apardı və bir daha geri qayıtmayacaq. Şah bildirir ki, o qayıdacaq. Vəzir bildirir ki, o qayıtsa sənın adını pozub, yerinə onun adını yazacam (32, 361). Daha çox lətifəli rəvayət mahiyyəti daşıyan bu örnəkdəki motiv “Şah Abbasın vergi fərmanı” lətifəsində də davam etdirilmişdir. Burada artıq söhbət Şah Abbasın “idarəçilik” qabiliyyətindən gedir. Şah kəndxudanı yanına çağırıb onu kəndlərdən vergi yığmağa göndərir. Birinci dəfə camaat dillənmir, vergini verir. İkinci yığıda camaat ağlayır. Şah Abbas kəndxudanı üçüncü dəfə vergi toplamağa göndərir. Bu dəfə isə kənd əhli oynamağa başlayır. Bu əhvalatdan xəbər tutan Şah Abbas bunun səbəbini belə açıqlayır: “Daha gedib vergi yığma, onlar olanlarını veriblər. Canları qurtardığından oynayıblar”(41, 79).

Tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı olan lətifəli rəvayətlərdə obrazlaşdırılan personajlardan biri də Nadir şah Əfşardır. Məmləkəti gəzməyə çıxan şah əhalinin vəziyyəti ilə maraqlanmaq istəyir. Nadir şah bir biçinçi ilə rastlaşır. Lakin o, şahla öteri salamlaşır, ona təzim etmir. Bu vəziyyəti görən şah kəndlini yanına çağırıb ondan soruşur ki, şah böyükdür, yoxsa Allah! Hansından daha çox qorxursan? Bu sualın cavabında çarəsiz qalan kəndli olduqca məntiqi bir cavab verir

ki, bu cavab da lətifənin əsas mahiyyətini ifadə edir. Kəndli əlindəki orağı şaha göstərib deyir: – Şah sağ olsun, hərə öz işini görür. Allah göydə öz bildiyini eləyir, sən də yerdə. Əldən gedən isə mənım arpa zəmidir, sünbül quruyub tökülür (39, 213).

Azərbaycanın klassik şair və yazıçıları tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı lətifələri toplayıb işləmişlər. T.Fərzəliyev bu qəbildən olan örnəkləri, o cümlədən S.Ə. Şirvaninin qara-bağlı Talıb xan, şirvanlı Mustafa xanın başına gələn macərəlarla bağlı qələmə aldığı lətifələri bir araya gətirib onların elmi təhlilini vermişdir (67, 76-77).

Daha çox, rəvayət olub “Hərənin öz arşını var” məsəli üzərində qurulan özgə bir lətifəli rəvayətdə Qaçaq Nəbinin mübarizələri səciyyələndirilmişdir. Nəbi erməni tacirlərindən parça alıb Aynalı tufəngi ilə ölçüb kənd camaatına paylayanda bir kasıb kişi Nəbidən cəmi bir Aynalı parça istəyir. Bu işə Nəbi təəccüblənir. Kasıb kişi isə bildirir ki, hərənin öz arşını var. Sənin arşının Aynalı tufəngidir. Mənim arşımım isə “Xustup dağından Qapıcığa” kimidir. Nəbi bu sözdən sonra ona bir top parça bağışlayır (39, 227-228).

Hacı Feyizoglu İlyasın, Abdülcabbarın adları ilə bağlı lətifələrdə də Şəki xanı obrazlaşdırılmışdır. “Molla Cumanın baş qırxdırması”, “Molla Cuma ilə dəllək Salam” örnəkləri daha çox aşıq rəvayəti mahiyyəti kəsb etsələr də aşıq-şairin başına gələn gülməli macərəlar satirik planda təqdim olunmuşdur (24, 292-293).

Lətifələrdə bir tarixi şəxsiyyət olaraq Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid kimi sənətkarlar da obrazlaşdırılmışlar. “Tez-tez gəl, belə şirin-şirin söhbətlərdən eyləyək”, “Ağ üstə qara oldu”, “İndi arxayınlıqla xərəyinizi yeyə bilərsiniz”,

“Faytonçunun yanında özüm oturaram”, “Çətini qocalana qədərdir”, “O dünyada başıma nə gələcəyini deyənmərəm”, “Gec yazmısan”, “Uşaqlara kitabı uşaqlar yazır” lətifələrinin əsas personajı Mirzə Cəlil, “Beş qiyməti sənə tanrı verib” gül-məcəsinin isə qəhrəmanı H.Caviddir (21, 268-270).

Tarixi hadisə və şəxsiyyətlərlə bağlı lətifələr içərisində Abbasqulu bəy Şadlinski də yad edilmişdir. 1918-ci ildə Vedibasarin daşnaklar tərəfindən işğala məruz qaldığı bir dövrdə Yetim Əkbər adlı bir döyüşçü erməni nizami ordusundan bir “top” ələ keçirib Abbasqulu bəyin yanına gətirib deyir ki, təyyarə vuran bir top gətirib, topun ağzı göyə baxır.

Abbasqulu bəy “topa” baxıb gülür, “Oyunun olsun, ay Əkbər, bu ki, qazandı” – deyir (30, 256-257).

Tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı formalaşmış lətifələr mövzu və ideya baxımından müxtəlif problemləri çevrələyib, ictimai həyatda baş vermiş çatışmamazlıqları gülüş hədəfinə çevirmişdir.

Mövzu və ideyalarına görə regional lətifələrin böyük bir qismini siyasi lətifələr təşkil edir. Bu qəbil lətifələrdə ictimai quruluş və onun ideologiyasındakı nöqsanlar gülüş hədəfinə çevrilmişdir. Ən önəmli cəhət isə ondan ibarətdir ki, bu qəbil gülməcə yaradıcıları siyasi təzyiqlərdən, repressiya təhlükəsindən qorxmamış, vaxtında və zamanında öz sözlərini deməkdən çəkinməmişlər.

İctimai-siyasi mövzulu lətifə yaradıcıları heç də beynəlxalq siyasi aləmin fəvqünə çıxıb, yaxud onun iştirakçısı olub gülməcə yaratmamışlar. Onlar bu örnəkləri öz məhəllələrinə, yaşadıkları ərazilərdə yaradırdılar. Bu yaradıcılıq aləmi isə kəskin ictimai-siyasi məzmun daşıyırdı. Bu məsələlərdən söz açan ədəbiyyatşünas Ə.Mirəhmədov yazırdı: “Əsasən

yoxsullar və şəhər əsnafı zümərəsinə mənsub olan xalq komikləri ictimai ədalətsizliyə, yekəbaş və cahil adamlara, yaramaz hərəkətlərə, eybəcər adət-ənənələrə gülməklə ictimai əxlaqın inkişaf edib saflaşması, təmizlənməsi və təkmilləşməsi, şərə nifrət, xeyirə məhəbbət duyğusunun qüvvətlənməsinə kömək edirdilər. Onların əlində nə kitab, qəzet, nə tribuna var idi. Silahları və “təbliğat vasitələri” ancaq şirin dilləri, fəaliyyət sahələri isə öz evləri, olduqları məhəllə, şəhər, dost-aşna mühiti, qohum-əqraba məclisi idi” (106, 31).

Uyğun araşdırmalardan bəlli olur ki, ötən yüzilliyin 70-ci illərindən etibarən sovet dönəmində formalaşmış lətifələrin mövzusunda ciddi dəyişikliklər başlamışdır. Belə ki, hələ 20-40-cı illərdə real tarixi şəxsiyyətlər (Trotski, Lenin, Çeçerin, Stalin və b.) haqqında lətifələr meydana çıxmış, 60-cı illərdən başlayaraq cizgi filmlərindən irəli gələn gülməcələr onları üstələmişdir (140, 2). Bir sıra səbəblərə görə sovet auditoriyasında real siyasi xadimlərə (Xruşov, Brejnev, Andropov) nisbətən digər lətifə qəhrəmanları haqqında düşüncələr o qədər də əsaslı yer tutmamışdır. 70-ci illərin ikinci və 80-ci illərin birinci yarısında şəxsi gündəliklərdə və emiqrantlar tərəfindən toplanılmış lətifələrdə siyasi xadimlər daha geniş yer almışlar (140, 2).

Xatırladılan tarixi kəsimdəki mənzərə Azərbaycanda da müşahidə olunmuş və bu istiqamətdə də xeyli lətifə örnəkləri formalaşmışdır. Sovet hakimiyyətinin hökmranlığı dönəmində xalq bu quruluşun mahiyyətini, nöqsanlarını, çatışmamazlıqlarını yaxından dərk etmiş və həmin tarixi mərhələdə də yaratmış olduğu lətifələrdə bu siyasi ideologiyayı satirik dillə damğalamışdır. Bu baxımdan “Payıza saxlama” lətifəsi mövzu ilə bağlı formalaşmış, məzmun və ideya baxımından dol-

ğun süjetə malik bir örnək kimi həmişə yadda qalıb ağızdan-ağıza keçərək yayılmışdır. Qarabağda kolxoz quruluşu illərində dağ kəndində yaşayan Allahverdi kişi qohum və qonşularının təkidi ilə aşağı Qarabağa enib Qiyaslı kəndində yaşayan Həşim kişigilə gəlir. Allahverdi onun yanına gəlməsinin səbəbini belə açıqlayır: “... ay qardaş, gördüyün o quş qonmaz bağları, bərəkətli torpağı, qoyun sürülərini – hər nə varsa hamısını alıb payladılar kasıb-kusuba, mehtər Məmiş də qoydular onlara başçı”. Həşim kişi mövcud vəziyyəti dərk edərək dostunu sakitləşdirmək üçün yaranmış yeni quruluşu belə səciyyələndirir: “Ay qardaş, aqlama, bu avara bir hökumətdi, bir hökumətə ki, mehtər Məmiş baxır, onun ömrü uzun olmaz, bir ay-beş aya, uzağı payızacan ölüb gedəcək”. Bu sözləri eşidən Allahverdinin gözlərində işıq parlayır və o, irəli gəlib Həşim kişinin dizlərini qucaqlayaraq deyir: “Həşim qardaş, sən məzhəb payıza saxlama!” (25, 94). Bu lətifədən həm də o qənaət doğur ki, xalq öncədən görmə, dərk etmə qabiliyyətinə malik olub, hər şeyi yerli-yerində dəyərləndirməyi bacarır. Əlbəttə, bu qisim lətifələr bugünkü tarixi kəsim üçün nə dərəcədə düşünülmüş fikir olduğunu və xüsusi aktualıq qazandığını nümayiş etdirir. Eyni məzmun daşıyan “Elə buna görə deyirəm” gülməcəsində də sovet hakimiyyəti satirik tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Sovet sədri işləyən Ələkbər həmişə desə ki, “bu hökumətin axırı yoxdur”, sual verəndə ki, “hökumət elə sən özünsən”, belə niyə deyirsən”? suala cavabında ictimai quruluşda yerində olmayan adamları (həmçinin də özünü) belə xarakterizə edir: “ – Elə mənim kimiləri hökumət olduğundan belə deyirəm də! ” (41, 87).

İctimai quruluşu və onun ideologiyasını ifşa edən lətifələrdə acı gülüş, ironiya üstün mövqedə dayanır. “Keçi əh-

valatı” lətifəsində varlı bir kişinin bütün mal-qarasını əlindən alıb kasıblara paylayırlar. Özünə isə yalnız bir keçi verirlər. Bir gün hökumət adamlarından biri ondan Nikolay hökuməti ilə sovet hökumətinin fərqi soruşduqda o, yumorlu bir dillə bu sualı belə cavablandırır: “Nikolayın vaxtında saysız-hesabsız var-dövlətim, qoyun-quzum, ilxım var idi . ...Allah sovet hökumətinə baxt versin, indi cəmi bircə keçim var. Hamı ondan hal-əhval tutur. Bütün kitabların başında mənim keçimin adı yazılır. Belə hökumətdən kim narazı olar?!” (23, 597). Yaxud, eyni motiv özgə bir gülməcədə belə səciyyələndirilmişdir: Sovet hökuməti qurulandan sonra kəndə gələn partiya nümayəndəsi camaatı başına yığıb deyir ki, kommunistlərdə bolluq olacaq, hamı firavan yaşayacaq. İxi (Muğandan toplanmış bir sıra gülməcələrin yaradıcısı və qəhrəmanı) bu sözün müqabilində deyir: “Ayə, denən lap Nikolayın dövründəki kimi olacaq da” (37, 180).

Siyasi məzmunlu lətifələr içərisində V.İ.Leninin ideyalarını səciyyələndirən örnəklərə də təsadüf edilir. “İşləməyən dişləməz” gülməcəsi məhz onun mükəlliməsi üzərində qurulmuşdur. Bəzəmənin personajı olan Mehman kişi V.İ.Leninin bu sözlərini yada salır: “Oxumaq, oxumaq, yenə də oxumaq!”. Mehman kişi görür ki, bu sözə görə hamı oxumağa gedir, artıq işləyən qalmır. Ona görə belə qənaətə gəlir ki, “İşləməyən dişləməz”. V.İ.Lenin deyir: “Torpaq kəndlilərinindir”. Hamı tökülür işləməyə, heç gözləməirlər ki, desin qazancı kimindir? (32, 323). Özgə bir lətifədə qaraqoyunlu Hambal oğlu İsa Qazax bazarına gətirdiyi cöngəni satıb geri qayıdarkən, yolda onu aldadıb pullarını əlindən alırlar. O, korpeşman evə qayıdarkən görür ki, yolda bir adam onun qabağını kəsib, əlini ona doğru uzadıb. İsa belə başa düşür ki, bu

adam ondan nəşə istəyir. Sən demə bu Leninin heykəli imiş. Axırda şikayət üçün milisə düşən İşəyə bildirirlər ki, Lenin əlini qabağa uzadıb səni azadlığa səsləyir. İşə isə bildirir ki, onun verdiyi azadlığı bazarda əlimdən aldılar, aldadıb pullarımı apardılar. “...Nə Lenin, Lenin, kolxoz, kolxoz salmı-sınız?” (27, 232-233).

Daha çox təmsil səciyyəsi daşıyıb iştirakçıları toyuq, it və mişovul olan “Heç qayıdar?!” lətifəsində adları çəkilən heyvanlar SSRİ-yə gəlir. Bir aydan sonra toyuqla it geri qayıdır.

Toyuq geri dönməsinin səbəbini belə açıqlayır: “...Yeməyə heç nə vermirlər, intəhası gündə üç dəfə yumurta tələb edirlər”. İt isə belə deyir: “Vallah, qardaşlar, hamısı oğrudur. Ov dalınca qaç, buna hürü, yeməyə də nə ət var, nə sümük”. Mişovul isə qalmalı olur. Deyirlər ki, onun kefi sazır, partiyaya keçib. Hər yer zibillikdən doludur. Yaxınlarda viza göndərüb qohumlarını da başına yığacaq (33, 339).

Siyasi məzmunlu lətifələrdə Sovet dönəmində partiya sıralarına keçməyin mahiyyəti də tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Büro iclasında partiyaya keçən namizədə sual verirlər ki, bu işdə məqsədi nədir? O bu sualın cavabında özünü itirir və qabaqda oturub ona kömək etmək istəyən büro üzvünün pıçıldıyı ilə dediyi bu sözləri təkrar edir: “Küyə düşmüşəm”. Başqa bir namizəddən isə BMT-nin baş katibinin kim olduğunu soruşurlar. Yenə qabaqda oturan büro üzvlərindən biri pıçıldayır ki, U Tan. Gənc özündən çıxaraq niyə utanıram, sənə haqqını vermişəm, mənə partiyaya keçirdin, çıxıb gedim (26, 225). Göründüyü kimi, hər iki lətifənin sonluğunda deyilən sözlər məsələnin mahiyyətini gülüş hədəfinə çevirmiş, onu bədii satirik boyalarla canlandırmışdır.

Sovet idarəçilik orqanlarının “fəaliyyəti”, özbaşınalığı onlarla siyasi lətifələrdə ifşa hədəfinə çevrilmişdir. “Elə bildim sən ölmüsən” gülməçəsində Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin əməkdaşları bir nəfəri həbs edib şəhər rəhbərinin yanına gətirib deyirlər ki, bu adam şayiə yayır ki, siz ölmüsünüz. Bu işə təəccüb edən şəhər rəhbəri bunun səbəbini soruşduqda, tutulan şəxs bildirir ki, sənənin vəzifəyə təyin etdiyən insanlar camaatı soyub, onlara zülm edirlər. Mən düşündüm ki, yəqin Siz ölübsünüz ki, onlar belə özbaşınalıq edir (33, 340). “Sibirdə hamı eston dilində danışacaq” bəzəməsində isə Stalin, Brejnev və Qarbaçov öz xarakterlərinə uyğun olaraq obrazlaşdırılmışlar. Lətifənin sonunda Stalinin hakimi – mütləq kimi xarakteri təqdim edilmişdir (33, 341).

Regional səciyyəli siyasi lətifələr içərisində təkə sovet quruluşu və onun ideologiya sistemi deyil, çağdaş quruluşun mahiyyətindən doğan çatışmamazlıqlar da özünə yer almış, satirik dillə gülüş və tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Günümüz üçün olduqca aktual səslənən “Hələ onlar yeyəcək” bəzəməsi öz məzmun və ideyasına görə seçilməkdədir. Azərbaycanda müstəqillik əldə edildikdən sonra gənc bir oğlan İxi kişidən (adı ilə bağlı xeyli lətifələrin yaradıcı və iştirakçısıdır) soruşur: – İxi əmi, sənənin bu təzə hökumətdən aqlın nə kəsir?

İxi kişi deyir: – Bala, hələ 10-15 il sovet hökumətini yeyənlər bu hökuməti də yeyəcək. Arxasını Allah xeyir eləsin (37, 171).

Maraqlıdır ki, bu lətifənin özünə yer tapdığı AFA-nın Muğan folkloru cildində seriyanın uyğun kitablarında alternativ olmayan “Siyasi lətifələr” bölgüsündən istifadə edilmiş və bu mövzulu gülməçələr həmin bölmədə təqdim olunmuşlar, “Arvadlar qəbulda”, “Böhran”, “Çoxuşaqlı ata”,

“Çox uşaqlı ana”, “Transparant”, “Göndəriş” və bu kimi onlarla lətifələrdə bölgədə hakimi – mütləq olub “kişi” ləqəbini daşıyan Rayon partiya Komitəsinin birinci katibləri obrazlaşdırılmışlar (37, 205-206). O da bəllidir ki, sovet dönəmində əsas vəzifə daşıyıcıları partiya və komsomol sıralarında olan kimsələr olmuş, nöqsanların, narazılıqların meydana gəlməsi də bilavasitə onların payına düşmüşdür. “Oğurluğu harada öyrənmişən?” lətifəsi formalaşdığı tarixi mərhələdə yaranmış vəziyyətin aktuallığını ifşa və gülüş hədəfinə çevirmək baxımından diqqəti cəlb edir. Gülməcdə oğurluq edən bir gəncdən milis rəisi soruşduqda ki, “partiyada, komsomolda varsanmı?” sualına cavab tapmadıqda o öz qərarını belə ümumiləşdirir:

“Ayə, a bala, onda de görüm oğurluğu haradan öyrənmişən?!”(37, 205-206).

Əlbəttə, ictimai quruluşun söykəndiyi siyasi ideologiyanın bəzi çatışmayan, nöqsanlı məqamlarını satirik dillə qamçılayan lətifələr çoxdur və onları bir araya gətirmək imkan xaricindədir.

Regional siyasi lətifələrdə bugün müstəqil respublikamızda sovet imperiyasından miras qalmış son dərəcə aktual və ağırlı bir problem kimi Qarabağ sindromu adı altında ümumiləşdirilən Azərbaycan-erməni münasibətləri də bu və ya digər şəkildə öz izlərini saxlamışdır. Ermənilərin torpaq iddiaları, hər şeyi, hər yeri özünüküləşdirmək kimi separatizm meyilləri bir sıra məhəlli gülməcələrdə olduğu kimi Şəki lətifələrində də öz satirik ifadəsini tapmışdır. Bir şəkili o birinə deyir ki, erməni daşnakları söz çıxarıblar ki, Şəki də erməni torpağıdır. İkinci şəkili cavab verir ki, təqsir özümüzdədir. Hər kəlmə başı o qədər demişik ki, “Hayındı, hayındı”

ermənilər də buna görə deyir Şəki “hay”ındı. Nəhayət, gülməcə ironik boya ilə süslənmiş bu lirik lövhə ilə tamamlanır:

Hayındı, ay hayındı,
Dimə gözdən yayındı.
Söylədi neçə nadan:
Nə Qarabağ, Naxçıvan!
Lap Şəki də “hay”ındı (26, 213).

Çoxsaylı regional siyasi lətifə örnəkləri təsdiq edir ki, hər bir ictimai-siyasi quruluşun və onun hakim ideologiyasının fəaliyyətdə olduğu tarixi kəsimin gülməcə örnəkləri yaranmış və onların böyük əksəriyyəti xalq yaddaşında qorunmuş, dildə-ağızda dolaşmış və təbii səbəblər üzündən işıq üzü görməmişlər.

2.2. Obrazlar sistemi və onların səciyyəsi

Regional Azərbaycan lətifələrinin zəngin obrazlar sistemi vardır. Bunlar ümumilikdə vahid Azərbaycan gülməcələrinin yaradıcı qəhrəman və söyləyiciləri kimi tanınırsalar da ayrı-ayrılıqda hər bölgənin özünəməxsus lətifə personajları və bu janrın daşıyıcısıdırlar. Prof. M.Həkimov ayrı-ayrı bölgələrdə, elat arasında öz bəmərələri, bəmərələri ilə şöhrət qazanan lətifə ustalarından söz açaraq bu şəxsiyyətləri xatırladır: səlyanlı Mirzə Baqi, şəkili Hacı dayı, Ayrıım Tağı, Qarabağdan Pişik Rəhim, Noxud İsgəndər, Məşədi Abbas, Saqqal Qəhrəman, Tula Tağı, Curu Fərrux, Cahil Abbas, Abırlı Əyyub, Dəvə Sadıq, Köşək Aslan, Kar Hilal, Cin Səlbi, Xatınbəyli Bəyim, Pendir Ələkbər, Qəzet Mələk, Şapıtdı Xanpəri, Kor Xanım, Qır İsmayıl, Zırı Dadaş, Ları Səfər, Zağar Həsən, Hırt Yusif, Biçoy İsa, Şunquruqlu Mə-

dəd, Mollaoğlu Mahmud və b. Daha sonra müəllif qeyd edir ki, Respublika bölgələri hesabına sayını artırma biləcəyimiz baməzələr çoxdur (77, 6-7). Bu siyahını bir qədər də uzatmaq mümkündür. Hər bir rayonun, hər bir məskun məntəqənin özünəməxsus lətifə qəhrəmanları vardır. Təkcə İsmayılı rayonu ərazisindəki lokal lətifə obraz və qəhrəmanlarından söz açan T. Cəbiyeva yazır ki, “Hikmətli söz sahibləri həmişə xalqın yaddaşında həkk olunublar. Təxminən 1860-cı illərdə Lahic qəsəbəsində yaşamış Hümmət Bəşirin, Qulu Şeydanın, Qaçaq Cümşüdü, Basqallı Qaçaq Fərhadın, Nüsrət və Xidmət əminin, Azərbaycanca məşhur sənətkar kimi tanınan Aşıq Yanvarın babası Piralının və atası Bəyalı kişinin, Quşçədən Durpaşa əminin, İsmayılıdan Qarakişi əmi, Buynuz kəndindən Bahar xalanın, Mollansaqlıdan Vəzir kişi, Diyallıdan əməkdar müəllim Saleh Həsənovun, Ziyad müəllimin, Qalacahdan Aşıq Rəcəbin, İsmayılıdan Aslan Aslanovun, Qalacıqdan Rəmzi kişinin və b. adlarını çəkə bilmədiyimiz onlarla hikmətli söz sahibinin deyimləri və gülmələri bütün İsmayılı dolaşır, üzlərdə təbəssüm, xoş əhval-ruhiyyə yaradır, insanların mənəvi zövqünü oxşayır” (47, 7-8).

Respublikamızın ayrı-ayrı bölgələrindən toplanıb nəşr edilmiş lətifə örnəklərinə diqqət edilərsə, onlarda bu və ya digər formada qorunan zəngin personajlar qalereyasını daha yaxından müşahidə etmək mümkün olar.

Regional Naxçıvan lətifələri ilə tanışlıq belə bir qənaət doğurur ki, bu örnəklərdəki obrazlar sistemini üç qismə ayırmaq olar. Onların bir qismi Şah Abbas, Vəzir Allahverdixan, Əmirxan Ərşad və sadəcə olaraq şah, vəzir, padşah kimi tarixi obrazların – şəxsiyyətlərin adları ilə bağlı nümunələrdir. İkinci qrup gülməclərin qəhrəmanları bölgənin Mirabdulla,

Abasqulu kişi, Həzrətqulu, Məhərrəm əmi kimi baməzə insanlarıdır. Lətifələrin bir qismində isə Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid kimi ünlü şəxsiyyətlər obrazlaşdırılmışlar (21, 249-270).

Qarabağ mahalının yerli şəxsiyyətləri haqqında dolaşan məzəli və baməzə lətifələrlə Avropa oxucularını tanış etmək istəyən Ceyhunbəy Hacıbəyov onları bir araya gətirmişdir. Onun təqdim etdiyi Şuşa ziyalılarından olan Əddürrəhim bəy, Murtuza bəy, həmçinin Mayor Səfi bəy, Murtuza bəyin oğlu Hüseyn bəy, Mustafa bəy Behbudovun adları ilə bağlı xalq içərisində gəzən lətifələr öz məzmun çalarları ilə seçilir (73, 20-23). Bu siyahını genişləndirən fil. elm. namizədi Bəylər Məmmədov isə qeyd edir ki, Qarabağda baməzə adamlar, zarafatçılar, yumoristlər, hazırcavablılar xalqın keçirdiyi “söz güləşdirmələri”ndə yaxından iştirak edirdilər. Onlardan Lotu Qulu, Xarrat Qulu, Şərbaf Kazım, Səfi bəy, Alı Yüzbaşı, Xudu bəy, Abdal Qasım, Kəlbə Şirin, Əbdürrəhim bəy, Kefli Cabbar və b. gülüş doğuran baməzə söhbətləri – lətifələri ilə bu günədək yadda qalmışlar (105, 7).

Bu və bu kimi məhəlli lətifə personajlarının çoxyönlü fəaliyyətlərindən, xalq arasındakı nüfuzlarından söz açan prof. Y. Qarayev yazırdı ki, “...bu gün elə bir qarabağlı tapılmaz ki, o Abdal Qasımdan, Abasqulu ağadan sənə onlarla lətifə söyləyə bilməyə. Abdal Qasım Ağdamın Abdal Gülablı kəndindən, Abasqulu ağa isə Şuşadan, məşhur bəy nəslindəndir. Hər iki şəxsiyyət haqqında söylənilən lətifələr isə bütünlüklə əsrlərlə yaranmış məşhur Molla Nəsrəddin lətifələrinin bu günkü həyatdan qidalanan davamıdır” (101, 18).

Regional Şəki gülməclərini yalnız gülüş qəhrəmanları: Hacı dayı, Mirzə Abdulcabbar, Maşaq İsfəndiyar, Qabardin

oğlu Mənsur və b. adları ilə bağlamaq düzgün deyildir. Bu örnəklər daha geniş gülüş ustalarının adlarını yada salır. Belə ki, ümumiyyətlə bölgənin, xüsusilə “ Şəki şəhərinin az qala hər məhəlləsinin öz baməzəçisi var. Və bütün bunların üstünə Şəki kəndlərində ad qazanmış hazır cavabları gəlmək lazımdır ” (48, 4).

Şəki lətifələrinin tanınmış təmsilçilərindən sayılan Hacı dayının (Hacı Feyzi oğlu İlyas) adı ilə bağlı örnəklərin mövzu və mahiyyətini xüsusi dəyərləndirən H.Əbdülhəlimov onun ənənələrini davam etdirən lətifəçiləri yad edərək yazır: “Şəkiddə yayılmış lətifələrin bir hissəsi də Mirzə Abdülcabbarın (Mirzə Abdülcabbar Əliyev-Alaqanski) və Maşaq İsfəndiyarın adları ilə bağlıdır. Şəkinin kəndlərinin də lətifə qəhrəmanları var. Şirin əminin (Dəhnələr), Yeşil dayının (Baş Göynük kəndi), Dekan Tofiqin, Baba oğlu Əhmədin (Baş Laysqı kəndi), Qolya Bəhrəmin, Məryəm oğlu Hasanın (Qaraqoyunlu kəndi) və b. lətifələri dillər əzbəridir” (51, 7).

Şəki lətifələrinin obrazlar silsiləsində Hacı dayıdan başqa Abdülcabbar, Maşax İsfəndiyar, Lütfəli Abdullayev, Şapqaçı Valeh, Qabardin oğlu Mənsur, Qışlaqlı Gülü, Tüfü Tahir, Kor Fərruxun adları da tez-tez çəkilir. Yetim oğlu Nurəddinin, Hacıhəbillahların, Nurunun, Tapdığın adlarını da bu sıraya əlavə edən F.Çələbi yazır: “Burada əsas məsələ silsilə lətifə qəhrəmanlarının adlarında yox, həmin adlarla bağlı olan bədii və elmi dəyərindədir” (49, 40).

Regional Şəki lətifələrinin yaradıcısı olan yumor və satira ustaları, xüsusilə öz baməzə repertuarları ilə seçilən “... Abdülcabbar, Maşaq oğlu İsfəndiyar, Xatabala, Xoruzlu, Fərrux kişi və “bir şəkili” ... kimi obrazlar, şübhəsiz, hələlik yalnız yazılan, kitablaşan folklorun lokal prototipləri şək-

lində “imza müstəqilliyini qoruyub saxlaya biliblər. Zaman keçdikcə və məkan coğrafiyası böyüdükcə ... çeşidli ünvanlarda ən çeşidli adlar “Hacı dayılaşaqlar”, ya da ki, unudulacaqlar ...” (100, 18).

Özgə regional lətifələr kimi ayrımların adı ilə bağlı yaranıb yaşamış “ayırım bəzəmələri” də külli miqdardadır. Onlar konkret olaraq yalnız bir bölgəni deyil, bir neçə regionu əhatə edir. Bəzəmələrin əksəriyyəti bu nümunələrin aparıcı obraz və qəhrəmanlarından olan Ayırım Tağının adı ilə bağlı formalaşmışlar. Onun bir obraz kimi şəxsiyyəti barədə söz açan prof. V.Vəliyev qeyd edir ki, “ ... həmin şəxsin (Ayırım Tağının – S.A) nə zaman yaşadığı bəlli deyildir. Lakin nə zamansa belə bir hazır cavab, humanist, xalqın kədərini, ehtiyacını duyan, özü kimi minlərlə yoxsul kəndlinin halına yanan bir adamın mövcud olduğuna şübhəmiz yoxdur” (135, 4). Əslində isə onun adı ilə bağlı dolaşan lətifələr sinəsi sözlə dolu olan onlarla müdrək insanların yaradıcılıq məhsuludur.

Ayırım Tağının iştirakçısı olduğu lətifələrin onunla çağdaş sayılan baməzə müdrəklər tərəfindən düzəldilmiş bəzəmələr tipoloji baxımdan bir məcrada birləşsələr də, onlarda məzmun və ideya baxımından fərqli cəhətlər də özünü büruzə vermişdir. Bir yandan Ayırım Tağı ağıllı, hazır cavab, müdrək bir obraz kimi səciyyətləndirilmişsə, özgə tərəfdən sadələvh, avam, məhdud düşüncəli sırayı ayırım kəndlisi kimi təqdim edilmişdir.

Regionla bağlı obrazlar sisteminə görə özünəməxsus lətifə qəhrəmanları olan Dərələyəz bölgəsində Surxay kişi, Xanmalı kişi (baməzəlik, hazır cavablıq), Ramazan kişi (hazır cavablıq), Həşim (aşılıq, qoçaqlıq), Şiraslan (baməzəlik, zarafatçılıq), Kəlbə Oruc (gopçuluq), Bəşir kişi (şairanə ha-

zırcavablıq) kimi səciyyəvi xarakterlərinə görə seçilmişlər. Gülməcə personajları ilə yanaşı bölgədə Gülmalı oğlu Usub, Fərəculla Xanmaca arvad, Şiraslan, Ayıboğan Oruc, İman kimi baməzə, yumorlu lətifə söyləyiciləri (yaxud, qəhrəmanları) xalq içərisində sayılıb-seçilən şəxsiyyətlərdən olmuşlar.

Dərələyöz mahalı ilə bağlı olan regional gülməcələr adları xatırladılan bu şəxsiyyətlərin simasında canlandırılmışlar ki, onlar ümumilikdə bu satirik örnəklərin obrazlar aləmini müəyyənləşdirirlər (35, 296-316).

Qaraqoyunlu bölgəsinin gülməcələrindən bəlli olur ki, bu örnəklərin Hambaloğlu, Qələndər, Abdulla kişi, Qara kişi, Nadir kişi, Qurban kişi, Ramazan kişi, Oğru Nəsim, Hacı Məhəmməd, Yığan Usuf və b. kimi onlarla obraz və qəhrəmanları vardır. Lətifələrdə bu və ya digər formada çıxış edən bu gülməcə personajları Qaraqoyunlu bəzəmələrində xüsusi bir obrazlar sistemi təşkil edirlər (27, 232-271).

İtirilmiş torpaqlarımızdan olan Ağbaba mahalının da özünəməxsus gülməcə örnəkləri vardır. Bu lətifələrin yaradıcı-qəhrəmanlarından Cinni Söyün, Mahmud dayı, Toyçu Xəlil, Çoban Cəlal, Rustam kimi baməzə, hazırcavab nümayəndələri söylədikləri, yaxud iştirakçısı olduqları bu gülməcələrdə bir sistem halında çıxış edirlər. Maraqlıdır ki, onların adları ilə bağlı olan bu lətifələr öz adları ilə də təqdim edilmişlər: “Cinni Söyünün lətifələri”, “Mahmudun lətifələri”, “Çoban Cəlalin lətifələri”, “Toyçu Xəlilin lətifələri” və s. (28, 218-245).

Gəncəbasar lətifələrinin obrazlar silsiləsini ayrımlar və onların adı ilə bağlı bəzəmələr təşkil edir. Bununla bərabər regionda xalq içərisində öz müdrək kəlamları, yumorlu söyləmələri ilə ad-san qazanmış onlarla lətifə iştirakçıları vardır

ki, onların da hər biri ayrı-ayrılıqda mənəvi gülüş doğuran səciyyəvi xarakterləri ilə seçilirlər (29, 335-364). Bölgədə keçmişdə yaşayıb-yaratmış lətifəçilərlə yanaşı Sovet dönəmində Unnu Ağca, Dabravol Qasım, Qaraxanlı Künə Dəmir (Tovuz), Karağan Usub (Daşkəsən), Hıçqırıqlı Məhəmməd (Tovuz), Qarğa Məcid (Tovuz) kimi onlarla lətifə yaradıcıları əsasən məhəlli səciyyə daşıyan onlarla gülməcələrin müəllifləri kimi şöhrət tapmışlar.

Tarixi Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsindən toplanmış lətifə örnəkləri aydın edir ki, bu janrın “... əsas qəhrəmanlarını Azərbaycan xalq gülməcələrinin məşhur obrazları olan Molla Nəsrəddin və Bəhlul Danəndə ilə yanaşı Şah Abbas, Kəlniyyət, Molla Cavad və “ kənd kişiləri ” təmsil edirlər” (85, 9). Zəngəzur gülməcələrində qonşu etnosu təmsil edən nümayəndələr – erməni, “keşiş” obrazları da öz xarakterlərinə məxsus çalarlarla səciyyələndirilmişlər. Tarixi şəxsiyyət olan Şah Abbas və onun xidmətçisi Kəlniyyət obrazları da Zəngəzur lətifələrindən aparıcı bir xətt kimi keçir.

Zəngəzur məhəlli lətifələrinin qəhrəmanlarının bir qismi də “biri”, “birisi”, “bir nəfər” kimi təqdim olunan şəxslərdir. Bu lokal lətifələr regionda daha çox dodaqqaçdılar adı ilə yayılmışlar. Səməd Qarayev və Əvəz Rzayevin adları ilə bağlı toplama materialları kimi təqdim olunmuş lətifələrin özünəməxsus rəngarəng personajları vardır (39, 173323).

Qəbələ, Oğuz, Qax, Zaqatala, Balakən bölgələrindən toplanmış lətifələrin də yerli koloritlə, ovqatla yüklənmiş özəllikləri və birbaşa yerli zəminlə bağlı olan obrazlar sistemi mövcuddur. Bu surətlər içərisində dünyanın mistik korifeyləri, həmçinin ayrı-ayrı tarixi kəsimlərdə yaşamış tarixi şəxsiyyətlər də özünə yer almışdır. Gülməcə örnəkləri içə-

risində müxtəlif yönümlü din xadimləri — qazılar, mollalar, müəzzinlər aparıcı obrazlar kimi mənalandırılmışlar. Lətifə personajlarının bir qismi isə “biri”, “birisi” kimi ünvanlarla tanındılmışlar (33, 328-352).

Özünəməxsus obrazlar silsiləsi olan Şirvan lətifələrinin bir qismi ayrı-ayrı məlum-məşhur kimsələrin – Seyid Ağanın, Lahıda yaşayan müdrik bəməzəçilərin, el şairi Canan Seyran oğlunun və b. adları ilə bağlıdır. Şirvan regionu olduqca geniş bir ərazini çevrələdiyi üçün bu ərazilərdə yayılıb yaşayan lətifələr də öz mövzu əlvanlığına görə seçilir (31, 269 - 280). Bu lətifələrin yadda qalan obrazları vardır və onlar yaradıcı satira ustaları kimi diqqəti cəlb edirlər.

İrəvan çuxurunda dolaşan regional lətifələr içərisində Bəhlul Danəndə və Molla Nəsrəddinin adları ilə bağlı əksəriyyəti orijinalıq baxımından seçilən gülməcələr çoxluq təşkil etsələr də əsas yeri məhəlli örnəklər tutur. Bu kimi lokal lətifələrin qəhrəmanları, yaradıcı və söyləyiciləri bölgənin ovqatı, həyat təzi, təsərrüfat həyatı, mənəvi dəyərləri ilə bağlı milli koloritlə zəngin olan personajlar sistemi ilə fərqlənir (30, 231-253).

Muğan bölgəsinin lətifələri əsasən İxinin və Salmanın adları ilə bağlı təqdim olunmuşlar. Obrazlaşdırılmış bu şəxsiyyətlər iştirakçısı olduqları bu satirik bədii lövhələrin aparıcı xəttini müəyyənləşdirirlər. Daha maraqlı mövzu tutumuna malik olan siyasi lətifələrin qəhrəmanları – obrazları isə öz xarakterlərinə görə diqqəti cəlb edirlər (37, 168-226).

Tarixi torpaqlarımızdan olan Dərbənd ərazisindən toplanmış lətifələr içərisində Bəhlul Danəndə və Molla Nəsrəddinin adları ilə bağlı örnəklər özünə yer tapsa da yumor və satiranın əsas aparıcı istiqaməti məhəlli xarakterli gülməcə-

lərdə mərkəzləşmiş və onlarla lokal lətifələrin özünəməxsus obrazlar sistemi formalaşmışdır (34, 288-300).

Regional lətifə obrazları sisteminə ümumi baxış belə bir qənaət doğurur ki, müxtəlif bölgələrə məxsus gülməcə qəhrəmanları (surətləri) vahid Azərbaycan ərazisinin gülüş ustalarının zəngin personajlar aləminə malik olduğunu nümayiş etdirir. Bu obrazlar sisteminin ərazilər üzrə nəzərdən keçirilməsi həmin bölgələrə məxsus lətifələrin məzmun və ideyalarının təhlili zamanı daha qabarıq tərzdə nəzərə çarpa bilər.

2.3. Lətifə yaradıcıları: şəxsiyyətləri və bəzəmələrinin ideya-məzmun özəllikləri

Ayrı-ayrı regionlarda formalaşmış gülməcə surətləri – personajları ilə yanaşı, tarixi şəxsiyyət olub lətifə yaradıcısı, satira-yumor ustası kimi şöhrət qazanmış şəxsiyyətlər də onlarla gülməcələr düzüb-qoşmuşlar. Onlar hər şeydən öncə, iki funksiyanı yerinə yetirmişlər: bir tərəfdən düzüb-qoşduqları gülməcələrin mahir söyləyicisi –ifaçısı kimi çıxış etmiş, digər tərəfdən isə öz repertuarlarında sələfləri tərəfindən yaradılmış satirik örnəklərin daşıyıcısı kimi fəaliyyət göstərmişlər. Bu ənənəni Azərbaycan ərazisi çevrəsində izləmək mümkün olmadığı üçün yalnız Qarabağ və Gəncəbasar regionları üzrə nəzərdən keçirmək məsələyə aydınlıq gətirə bilər.

Araşdırmalardan bəlli olur ki, “...sağlam və mənəli gülüş müsbət bir hadisə kimi ta qədimdən Qarabağ əhalisinin həyatına, məişətinə daxil olmuş, ənənə halında davam edərək kamilləşmişdir. Qarabağ adamları bir sıra məhrumiyyətlərə dözüb tab gətirdikləri kimi, ürəkdən gülməyi, şadlanmağı, zəmanənin mənfiliklərinə tənqidi nəzərlə baxmağı da bacarmışlar. Xalqdan gələn folklor əlvanlığı, məzmun dolğunluğu

və ifadə tərzini müdrik, hazır cavab və bəmərə şəxsiyyətlərin yaradıcılığına xüsusi təvəq və rəvnəq vermişdir” (105, 5).

Qarabağın tanınmış yumor ustalarının hər birinin xarakterinə, peşəsinə, davranışına, ictimai-siyasi durumuna görə ayamaları olmuş, ilk növbədə bu ayamalar və onların mənə çalarları gülüş doğurmuş, söylənilən lətifələrin formalaşması və deyim tərzində mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Lotu oğlu Lotu Qulu, Xarrat Qulu, Şərbaf Kazım, Səfi bəy, Alı Yüzbaşı, Xudu bəy, Abdal Qasım, Kəlbə Şirin, Ədurrəhim bəy, Kefli Cabbar və b. öz ləqəbləri ilə seçilən gülməçə yaradıcıları kimi yaşadıkları tarixi kəsimin tanınan nümayəndələrindən sayılmışlar.

Verilən bilgiyə görə zəmanəsinin yumor ustaları arasında seçilən Lotu oğlu Lotu Qulu XVIII yüzilliyin əvvəllərində Ağdamın Gülablı kəndində doğulmuş və ömrünün sonuna kimi bu kənddə yaşamışdır. Təsadüfən Lotu Qulunun keçirdiyi gülüş məclisinə gələn Pənahəli xan ondan nə işlə məşğul olmasının səbəbini soruşduqda o öz peşəsinə belə mənalandırmışdır: “Həm baş girələyirəm, həm də camaatın kefini açırım”. Nəhayət, Pənahəli xanın qulağına nə isə pıçıldayıb onu güldürməyi bacaran Lotu Qulu xanın sarayına təlxək kimi dəvət olunmuş və öz bəmərəlik fəaliyyətini uzun illər sarayda davam etdirmişdir.

Lotu Qulunun hazır cavab, bəmərə qabiliyyətlərə malik insan olduğu ona verilən: – “Atın, itin və adamın axmağını necə tanımaq olar?” suala lakonik cavabdan daha aydın görünür. Qulu deyir: “Atın axmağı yorğa olar, itin axmağı tula, adamın axmağı isə pəhlivan”.

Lotu Qulu “Ərdəbilli tacirin əhvalatı” və onlarla bu qəbil rəvayətli lətifələrin yaradıcısı olmaqla bərabər, bir sıra

beynəlxalq süjetli gülməçələrin də söyləyicisidir. Onun adı ilə bağlı danışılan “Badımcan dolması” lətifəsi sırf Molla Nəsrəddin ilə Teymur arasındakı mükəlimədən doğan eyni adlı örnəyin (106, 116) variantı kimi diqqəti çəkir. Pənahəli xanla uzaq səfərə çıxan Lotu Qulu xanın ondan sarımsaqlı dolma istəməsinə belə cavablandırır: “Xan sağ olsun, mən badımcana qulluq etmirəm, sizə xidmət göstərirəm. Nə yeyəcəyinizi özünüz yaxşı bilirsiniz”. Göründüyü kimi, eyni məntiqi mükəlimə Molla Nəsrəddin lətifələrindən gələn ənənədir ki, özünə regional status qazanmışdır.

Qarabağda tacir kimi tanınan Hacı Qulu XIX -XX yüzilliyin ünlü şairləri Q.B.Zakir, Cəfərqulu xan Nəva, Xurşidbanu Natəvanla müasir olmuş, bəmərə söhbətləri, hazır cavablığı, xəsisliyi haqqında hələ öz sağlığında lətifələr, satirik hekayələr, səhnəciklər yaranmışdır.

Hacı Qulunun xəsisliyi öz izlərini “Sənə ki, pul çıxar”, “Rzaquluya bax, şükür elə”, “Qazanc yolu”, “Ucuz nöker” və s. kimi lətifələrdə səciyyətləndirilmişdir. “Qasıq” gülməçəsində isə Hacı Qulunun xəsisliyi zirvə nöqtəsinə yüksəlmişdir. Belə ki, Hacı Qulunun çoxdan işlətdiyi taxta qaşığa gözü düşən qonşusu, ona bildirir ki, belə köhnə, əldən düşmüş qaşığı nə üçün atmır, onu əzizləyib saxlayır. Bu sualın cavabında Qulu özünə məxsus təmkinlə deyir: – Qasığı çoxdan atardım, amma indiyə qədər canına çəkdiyə yağə hayıfım gəlir” (105, 36).

Öz xəsisliyi, qənaətcilliyi ilə seçilən başqa bir lətifə yaradıcısı, yaxud haqqında yaranmış gülməçələrin iştirakçısı Xarrat Qulu olmuşdur. O, Şuşada oxuyub boya-başə çatmış, xarratlıq peşəsi ilə yanaşı şair kimi gözəl şeirlər yazmış və

bir sıra dini mərasimlərin avazlı ifaçılarından olmuşdur. Qulu 1823-1883-cü illərdə yaşamışdır.

Xarrat Qulunun “Xəstə” lətifəsində səciyyələndirilmiş obrazı “dinə-imana” gəlməyin ifadəsi kimi nəzərə çarpır. Ağır xəstələnən Qulunu alman həkimi dava-dərman yazıb sağaldır. Başına toplanan qohum-əqrabaları Quluya bildirirlər ki, həkimə dua oxumaq lazımdır. Onlar bir ağızdan deyirlər: “...o kişi, sənin diriliyinə səbəb oldu. Allah onu dinə-imana gətirsin”. Qulu isə onların bu təklifini rədd edib deyir: “Siz allah, qoyun dinə-imana gəlməsin, gəlsə sizin tayınız olacaq” deyir.

Şirin lətifələr, ibrətamiz gülüşlər müəllifi kimi tanınan Əbdürrəhim bəy Qarabağda məşhur olan Vəzirovlar nəslindəndir – 1860-1922-ci illərdə yaşamışdır. O, 1877-78-ci illər rus-osmanlı müharibəsinin iştirakçısı olmuşdur. Adı ilə bağlı xalq içərisində bir sıra lətifələr dolaşmışdır ki, onların bir qismi rus dilinə məxsus sözlərin düzgün anlaşılmasından doğmuşdur. Əbdürrəhim bəy iştirakçısı olduğu lətifələrinin birində deyir: “Mən heç rusun “prişol”u ilə “priyexal”ının mənasını anlamıram”. Qardaşı bu sualın cavabında bildirir ki, “prişol” ayaqla getmək, “priyexal” isə eşşəklə, atla, araba ilə gəlməyə deyirlər.

Elə bu zaman Əbdürrəhim bəyin gözü eşşəklə gələn bir kəndliyə sataşır. Onun ayaqları uzun olduğundan eşşəyin üstündən uzanıb yerlə sürünürmüş. Bu vəziyyəti qardaşına göstərən Əbdürrəhim bəy deyir: – İndi buna mən “prişol ” deyim, yoxsa “priyexal”.

Əbdürrəhim bəyin qardaşı ilə bağlı olan lətifələrindən biri “Bostançı olub” adlanır. Bu gülməcə də incə gülüş doğuran bir sonluqla tamamlanır (105, 63-67; 73, 20).

XIX yüzilliyin ikinci yarısında yaşayan Qarabağ regionunun bəmərə insanlarından biri də diyarın Malıbəyli kəndindən olan Xudu bəydir. Dini təhsil alan və papaqcılığı özünə peşə seçib bu yolla güzəran keçirən Xudu bəy bəmərə fikirlər, gülüş doğuran yığcam söhbətlərin müəllifi kimi el içərisində tanınmışdır. Özünün məntiqi, yığcam və inandırıcı cavabları ilə fərqlənən Xudu bəyin hazır cavablılığı “Xoruz” lətifəsində belə səciyyələndirilmişdir:

Xudu bəyə sual verirlər ki, niyə xoruz ayağının birini həmişə qarnına tərəf çəkir?

Cavab belə olur: – Çünki ikisini də birdən çəksə yıxılar.

“Xoruz niyə banlayanda gözlərini yumur” sualını isə Xudu bəy özünəməxsus tərzdə belə cavablandırır: – Çünki o dərsini əzbərdən bilir!

Xudu bəyin bəmərə söz-söhbətləri içərisində siyasi-ictimai məzmunlu lətifələrə də təsadüf edilir. Ömrünün son illərini sovet dönəmində yaşadığından o bu cəmiyyətin mahiyyətini yaxından dərk edə bilmiş və hakim ideologiyanın hegemonluğundan çəkinməyərək quruluş haqqında öz fikirlərini gülüş doğuran bir tərzdə ifadə edə bilmişdir. “Rəy” adlanan bu lətifədə deyilir:

“Sovet hakimiyyəti təzəcə Qarabağa ayaq basanda Xudu bəydən soruşurlar:

– Ay bəy, bu Şura hökumətindən ağlın nə kəsir?

Cavab belə olur:

Bundan sonra nə təndiriniz çörək görəcək, nə qazanınız bərəkət, nə də cibiniz pul” (105, 70).

Əlbəttə, ayrı-ayrı lətifə yaradıcıları tərəfindən onlarla bu qəbil gülməcə örnəkləri yaransalar da onlar məlum səbəb-

lər üzündən ancaq xalq içərisində, müəyyən məhdud təbəqə arasında yayılıb yaşamışlar.

Şuşanın baməzə adamları içərisində Allahverənli Kərbalayı Şirin də öz satirik məzəmləri ilə tanınmışdır. İlk təhsilini mollaxanada alan Kərbalayı Şirin qonşu ölkələrlə ticarət əlaqələrində olmuş, el yığıncaq və mərasimlərində iştirak etməyi xoşlamışdır. 1868-1931-ci illərdə yaşayan Kərbalayı Şirinin onlarla lətifələri qonşu bölgələrdə də yayılmışdır.

“Son nəfəsdə” lətifəsindən bəlli olur ki, Kərbalayı Şirin nikbin, həmişə deyib-gülən və güldürməyi bacaran bir şəxsiyyət olmuşdur. Lətifədə deyilir ki, Şirin kişi son nəfəsinə qədər zarafatdan əl çəkməmiş, ömrünü belə gülüşlə, fəlsəfi yumorla başa çatdırmışdır.

Kərbalayı Şirin ölüm yatağında belə ona baş çəkməyə gələn dostlarını sevinclə, zarafatla qarşılamışdır. O, artıq həyatının tükəndiyini görüb, “yanıma gələn var” deyib dostlarını yanından uzaqlaşdırmışdır. Dostları xeyli gözlədikdən sonra qapını açıb görmüşlər ki, artıq Kərbalayı Şirin keçinib.

Kərbalayı Şirinin “Nazik bığ”, “Qonşu”, “Qoyun alveri” kimi yumorla, gülüşlə dolu lətifələri ictimai həyatın müxtəlif çatışmamazlığından bəhs etsələr də, öz tənqidi mahiyyətlərinə görə həmişə yaddaşlarda qalmışlar. Müəllifin adı ilə bağlı söylənilən “Mələk” lətifəsində din xadimləri gülüş doğuran kəskin satira atəşinə tutulmuşdur. Bir məclisdə Müctəhid Əbdürrəhman ağa dinləyicilərinə üz tutub bildirir ki, “müsəlman olan kəs əgər dini ayinləri vaxtında icra edərsə, o öləndən sonra Allah-tala qəbrinin deşiyindən ona elə bir mələk bəxş edəcəkdir ki, onun boyunun uzunluğu üç metr olacaq. Bu sözdən sonra məclisi tərək edən Kərbalayı Şirin oradan uzaqlaşmasının səbəbini belə açıqlayır: “Ağa, üç ağac

uzunluğunda olan mələk bizim nəyimizə gərəkdir. Onun başı mənim qucağımda olacaq, qalan yerləri də özgəsinin” (105, 70-71). Göründüyü kimi, bu lakonik cavab söylənilən mülahizənin mahiyyətini satirik gülüş doğuran bir sonluqla aşkarlaya bilmişdir.

Laçın bölgəsinin Hacıxanlı kəndindən olub ömrü boyu burada yaşamış Əmdalı Mehdiyev (1882-1941) də öz baməzə gülməcələri, zarafatları ilə yerli sakinlər içərisində tanınmışdır. Əmdalı Qarabağın kamil söz yaradıcıları, baməzə insanları ilə sıx əlaqədə olmuş və onların keçirdikləri məclislərdə yaxından iştirak etmişdir.

Adı ilə bağlı lətifələrin birində söylənilir ki, milliyətçə kürd olan Əmdalı bir dəfə Şuşa bazarına gətirdiyi qoyun qatığını camış qatığı adı ilə bir müştəriyə satır. İkinci dəfə bazara gəldikdə qatıq satdığı adam barmağını Əmdalıya silkələyib deyir:

– Ay lotu, özün kürd olasan, həm də camış qatığı yerinə, mənə qoyun qatığı sıriyasan.

Bu sözün cavabında şuşalılardan xasiyyətlərini, daxili aləmlərini, psixologiyalarını yaxından bilən Əmdalı keçmiş yada salaraq deyir: “– Şuşalılar o qədər sərçəni rəngləyib bülbül yerinə, cunanı da boyayıb inək əvəzinə kürdə satıblar ki ...İndi bir dəfə də qan olmadı ki, biz aldatdıq” (105, 77).

Süjeti bəlli olub bir sıra bölgələrdə yayılmış özgə bir lətifədə isə Əmdalının hazırcavablılığı, söz altda qalmamağı belə səciyyələndirilmişdir: Əmdalının qoyun iti ölür. Bundan soraq tutan dostları zarafata salıb onun evinə gəlir və başsağlığı vermək istəyirlər. Məsələnin nə yerdə olduğunu öncədən duyan Əmdalı bu vaxt arvadına üz tutub deyir: “– Ay

arvad, itin qohum-qardaşları gəlib, dur onlara çay-çörək hazırla! (105, 78).

Onlarla lətifələrin yaradıcısı, yaxud iştirakçısı, personajı kimi tanınan Abdal Qasım Qarabağ regionunun ən ünlü şəxsiyyətlərindən olmuşdur. Ayrı-ayrı mətbuat səhifələrində, folklor toplularında çoxsaylı lətifələri çap olunmuş Abdal Qasımın şəxsiyyəti haqqında ən dolğun məlumatı fil. elm. namizədi B.Məmmədov vermişdir. Sənətkarın bir sıra rəvayət və lətifələrini çap edən müəllif yazır: “Abdal Qasım (1873-1921) Ağdamın Abdal-Gülablı kəndindəndir. Əvvəl əkinçiliklə, sonra xırda alış-verişlə məşğul olmuş, hətta gülməli səhnə hərəkətləri, əyləncəli sirk oyunları ilə çıxış etmişdir. O, hər yerdə zəhmətkeş kütlələrin mənafeyini qorumuş, ictimai haqsızlığa, sinfi ədalətsizliyə dərinədən nifrət bəsləmişdir. Sağlam ruha və bədənə malik olan bu adam, məqsədinə çatmaq üçün nəinki iti təfəkkürünə arxalanmış, hətta yeri gələndə fiziki gücündən də istifadə etmişdir. Onun gülüş və istehza doğuran mənalı sözləri, maraqlı dialoqları xalqın söz yaddaşında qalmış, dildən dilə keçərək zəmanəmizə qədər gəlib çıxmışdır ” (105, 78 - 79).

Abdal Qasımın lətifələrini, o cümlədən də lətifəli rəvayətlərini ən çox nəşr etdirən folklorşünas T.Fərzəliyev olmuşdur (129, 132-149). Abdal Qasımın altı rəvayətli lətifəsi isə B.Məmmədovun kitabında özünə yer almışdır (105, 79-82). Gülüş ustasının başına gələn əhvalatlar isə nağıl-rəvayət şəklində ekspedisiya materialı kimi Ağcabədi rayonu ərazisindən toplanmışdır (2). (Abdal Qasımın söyləmələri. Söyləyici Ağcabədi rayonu Arasbar sovetliyinin Qiyamadınlı kənd sakini Abbas Namaz oğlu Əliyev, toplayanı Əliyev Baxşı. Toplama işi 1988-1990-cı illərdə Qarabağ regionuna

folklor ekspedisiyası zamanı əldə edilmişdir və hazırda AMEA -nın Folklor İnstitutunun elmi arxivində saxlanılır).

Nağıl başlığı altında yazıya alınan, quruluş etibarilə isə lətifəli rəvayət mahiyyəti daşıyan “Atın oğurlanması” örnəyində Abdal Qasımın şəxsiyyəti belə səciyyələndirilir. Ağdamın Abdal kəndindən olan “...Abdal Qasım qonaqpərvər, səxavətli, hazır cavab, hiyləgər və qoçaq bir adam idi. Daha sonra lətifəli rəvayətdə xatırladılır ki, Abdal kəndi Miri kənd, Təkir Mirik, Tac-Tuğ, Dağdağan kəndləri ilə qonşuluqda yerləşir. Deyilənə görə Qasım kişi uşaqlıqdan ermənilərlə yaxınlıq etdiyinə görə erməni dilini mükəmməl bilir. Bu dildə danışanda ermənilərin özləri belə onun nə millət olduğunu seçə bilmirdilər. Lətifəli rəvayətdə daha sonra deyilir: “Abdal Qasım həmişə erməniləri ələ salar, onlara kələk gəlmiş. Ermənilər onun əlindən dad-aman çəkirmişlər”.

Nümunədə satirik planda söylənilən hadisələr məhz bu epizoddan sonra cərəyan edir. Miri kənddə Girikor (əslində Qrikor olmalıdır) adlı bir erməninin atına gözü düşən Abdal Qasım atı ondan almaq istəsə də erməni buna razılıq vermir. Axırda meşədən odun qırıb ata yükləyib onu yedəyinə alan Girikoru Abdal Qasım hiylə işlədib aldadır və atı ondan alıb apara bilir.

Bu süjet xətti, məzmunu tamamilə “Bir də eləmərim” lətifəsində qorunmuşdur. Ancaq burada at sahibi erməni deyil, sadəcə olaraq “bir kəndli” kimi təqdim olunmuşdur (105, 79-80).

“Toyuq əhvalatı”, “Naxırın aparılması”, “Mərçi uduzduq” lətifəli rəvayətlərdə də Abdal Qasımın ermənilərlə bağlı başına gəlmiş əhvalatlar zamanı vəziyyətdən çıxmaq bacarığı, üstün qabiliyyətlərə malik olması nümayiş etdirilir. “Mərçi

uduzduq” örnəyində qeyd edildiyi kimi Abdal Qasımın “... fərasətinə, kələyinə hamı bələd idi. Heç kim onunla bacarmırdı. O necə istəsə elə də edirdi”.

Abdal Qasımın nəşr olunmuş lətifələri mövzu və məzmun istiqamətlərinə görə təsnif edilərsə aşağıdakı mənzərənin şahidi olarıq: Fikri, düşüncəni hikmətli sözlərlə ifadə etmək qabiliyyətini nümayiş etdirən gülməcələr (“Yolçunun inəyi zümzümə ilə aranar” və s.); hiyləgərlik (“Əhvali-şuma, məlum şüdə”, “Əzabdan qurtardı”); uzaqgörənlik (“Səni yandırır”, Səbr elə mən düşüm, sonra kəs”); fəvqəladə-gözlənilməz bacarığın əks-sədası (“Sağ olsun sizin təkin dostlar”); həzircavablıq (“Lələ, mən hələ ölməmişəm”, “Get özündən xəbər al”, “Bir az seyrəldirəm”, “Uşağın gördüyü iş belə olar”, “Məni yox, qarpızı axtarırlar”, “Yəqin təzə çıxan ay indi belə görünür” və s (129, 132-149).

Abdal Qasımın adı ilə bağlı olan “Mat qalmışam”, “Bir də eləməyəm”, “Ayı və qorodovoy”, “İki adam”, “Cahangir xan”, “Kasıb oğlu” adlı lətifələr də öldürücü və kəskin gülüş doğuran örnəklərdir (105, 79-82).

Abdal Qasımın iki lətifəsində (“Keç gəl bəri, qorxma” və “Sənə nə qulluq edim”) Qarabağda yaşamış erməni bəməzəçisi Pili Puğinin şəxsiyyəti obrazlaşdırılmışdır. Pili Puğinin hansı tarixi kəsində yaşadığı, yaxud Abdal Qasımla müasir olduğu aşkarlanmasa da onun nəşr olunmuş gülməcələri (95) ilə Abdal Qasımın lətifələri arasında süjet oxşarlığı, motiv bənzərliyi yox deyildir (6, 93) və bunları qarşılıqlı şəkildə izləmək imkan xaricindədir.

“Keç gəl bəri, qorxma” lətifəsində Abdal Qasıma qonaq gələnin Pili Puği qapıdan keçməkdən ehtiyat edib ondan soruşur ki, Ay Qasım, həyətdə it-mit yoxdur ki? Bu suala cava-

bında Abdal Qasım zarafatyana tərzdə deyir: “– Əyə, Puği, mitim yoxdur, itim var. Qorxma tutan deyil, keç gəl bəri ”. İkinci lətifədə isə Abdal Qasımın Xankəndidə Pili Puğinin qonağı olmasından və onlar arasında gülüş doğuran dialoqların baş verməsi nəql edilir.

Adı ilə bağlı bir sıra siyasi lətifələr dolayan Seyid Həsən ağa Ağamirov (1870-1953) Xan qızı Xurşidbanu tərəfindən övladlığa götürülüb himayə edilmişdir. Siyasi hərəkətdə fəal iştirakı ilə fərqlənmişdir. Belə ki, 1918-1919-cu illərdə Azərbaycan bolşevik təşkilatının Şuşa qrupunun fəal üzvlərindən olmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində bir sıra dövlət işlərində işləmiş – bazarkom, dağbəyi vəzifələrini daşımışdır. Adı ilə bağlı formalaşmış siyasi lətifələr də məhz onun ictimai fəaliyyətindən doğmuşdur.

Siyasi mahiyyətli gülməcələrin birində (“Arayış” lətifəsi) M.C.Bağirov ilə Hüsü Hacıyevin Şuşada keçirdikləri partiya fəallarının yığıncaqlarından söz açılır. Bir sıra kommunistlər partiyaya zidd hərəkətləri, əxlaq düşgünlükləri aşkar edildiyi üçün onlar partiya sıralarından uzaqlaşdırılırlar. Partiyadan kənarlaşdırılanlardan biri də Seyid Həsən ağa olur. Yığıncaqda partiya işinə baxılan şəxsiyyətlərdən biri də Molla Məhi imiş. Ona sual verirlər ki, hansı vaxtdan özünü kommunist hesab edir? Məhi cavabında bildirir ki, Tiflis dəmir yolu çəkilməmişdən qabaq o kommunist olduğunu dərk etmişdir. Elə bu sözdən sonra Seyid Həsən ağa kinayəli tərzdə belə bir gülüş doğuran arayış verir: – Əgər Molla Məhi Marksdan əvvəl kommunist olubsa, onda xahiş edirəm, onun divardakı portretini götürüb, yerinə Molla Məhinin şəklini əsasınız (105, 86-87). “Özüm bilərəm”, “Çuğundur”, “Ay, bərəkalla” adlı lətifələr də bu qəbil siyasi motivlər üzərində

qurulmuşdur. “Ayaqlarınızı qaldırın” gülməcəsində isə ermənilərin yolkəsənliyi, “qəddarlıq”ı, təbəssüm doğuran danışıq tərzləri gülüş hədəfinə çevrilmişdi.

Qarabağın peşəkar tarzənlərindən sayılmış, mahalın tanınmış xanəndələri Cabbarı, Seyidi, Xan Şuşinskini, Zülfünü dəfələrlə öz ifası ilə müşayiət etmiş Abbasqulu ağa (1886-1944) hələ həyatda ikən “...təkcə Qarabağda deyil, həmçinin bütün Azərbaycanda şux lətifələri, fövqəladə hazırcavablığı ilə şöhrət qazanmışdır. Adi vaxtlarda, söhbət məqamında və məclislərdə onun işlətdiyi ibarələr, dediyi sözlər bu gün də öz bədii-estetik əhəmiyyətini, ictimai mahiyyətini itirməmiş, xalqın dilinin əzbərinə çevrilmişdir” (105, 91).

Abbasqulu ağanın adı ilə bağlı ictimai həyatın çatışmazlıqları ilə bağlı “Səninlə alverim tutmaz”, “Əsa”, “Dəli”, “Qarxun”, “Ağ dəvə”, “Bir tikə kef”, “Yorğa toyuq”, “Salıyan”, “Duz” və s. kimi lətifələri ilə yanaşı siyasi məzmun kəsb edən, ideologiyadan doğan eybəcərlikləri satira atəşinə tutan bəmərələri də özünün məzmun və ideya dolğunluğu, lakonikliyi ilə diqqəti cəlb edir. Sovet hakimiyyəti yeni qurulduğu illərdə Şuşadakı təqiblərdən qaçıb Füzulidə məskunlaşan Abbasqulu bəy burada da siyasi təqiblərdən kənarda qala bilmir. Yerli hakimiyyət orqanı – inqilab komitəsi Abbasqulu bəyə təklif edir ki, o məhərrəmlik təziyəsində məsciddə tar çalmalıdır. Dini ayinlərə dərinədən etiqad bəsləyən Abbasqulu bəy ona verilmiş bu təklifi rədd etdiyi üçün inqilab komitəsinin göstərişi ilə rayonu tərk etmək məcburiyyətində qalır. Yolu məscidin yanından düşən Abbasqulu ağa əlini onun divarlarına sürtüb yazıq- yazıq dillənir:

– Ay Allahın evi, bircə sənin zibilinə düşməmişdim, indi də sənin felinə düşüb şəhərdən çıxıram (105, 94). Özgə

bir gülməcədə öz peşəsinə uyğun olaraq Abbasqulu ağa toyda oxuyan xanəndənin “Ədə, bala, Qarabağda bir quş gördüm ağıl-qaralı” sözlərinə irad tutaraq kəskin gülüş doğuran belə bir cavab verir: – Ə, bunu belə uzadınca birdəfəlik de ki, Qarabağda sağsağan görmüşəm (105, 95). Abbasqulu ağanın iştirakçısı olduğu satirik mahiyyətli özgə bir gülməcə “Dünənki “sağ ol” adlanır. Tarzəni dostu ilə birlikdə çaldırıb oxudan məclis sahibi onları quru bir “sağ ol”la yola salır. Səhərişi gün bazarda Abbasqulu ağaya rast gələn məclis sahibi Abbasqulu ağadan burada nə etdiyinin səbəbini soruşur. Abbasqulu ağa isə olduqca məntiqi və lakonik bir istehza ilə onun sualını belə cavablandırır: – “Dünənki “Sağ ol”u xərc-ləyirəm (105). Bilavasitə iştirakçısı olduğu “Yemiş” bəzəməsində isə bazardan yemiş alan Abbasqulu ağanın onun zay çıxmasını görüb satıcıya qaytarması və onun istehza doğuran cavabı ilə qarşılaşırıq. Abbasqulu ağa deyir: “Səni and verirəm Allaha, ... bu sirdən məni agah elə görüm, dörd tərəfi də bağlı bu yemişin ortasına necə oturmusan? (105, 93).

Abbasqulu ağanın lətifələri daha çox lokal mahiyyət kəsb etsələr də onlar ictimaiyyət içərisində yayılmış, dildə-ağızda dolaşa-dolaşa, az da olsa məhəlli çərçivəni aşmışdır.

Haqqında söylənilən lətifələri ilə tanınan Qarabağın bəmərə adamlarından biri də Məşədi Abbas Rzayev (1882-1954) olmuşdur. Gənlik illərində İran məşrutə hərəkatının iştirakçısı olan və Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulduğu illərdə fəaliyyət göstərən Məşədi Abbas bir sıra hökumət vəzifələrində çalışmışdır. Onun haqqında gedən söhbətlər də Məşədi Abbasın rəhbər vəzifə daşıyıcısı kimi rus dilini mükəmməl bilməməsi ilə bağlı yaranmışdır (105, 107-108).

Bir məclisdə Məşədi Abbasdan sual edirlər ki, oğlanları nə işlə məşğuldur. O vaxt Məşədi Abbasın bir oğlu Leninqrada oxuyur, digəri isə Bakıda tikintidə mühəndis işləyirmiş. Məşədi Abbas rus dilində özünəməxsus tərzdə bu sualı belə cavablandırmışdır: “Ədin sən Leninqrada poyot, druqoy sən v Baku dom şiyot”. Yaxud, özgə bir gülməcədə Məşədi Abbas Rusiyada yaşayan dostuna gələndə ona arı yeşiyi alıb gətirməsini belə tapşırır: “...Tam yest yeşik, içində də deşik, arılar da vız-vız edərək yanından uçurlar belədən-belə”. Özgə bir lətifədə sünnət toyuna dəvət alan Məşədi Abbas qonağı olan rusu da özü ilə məclisə aparmaq məqsədi ilə ona deyir: “– Vasiya, sosed ...rejit, poydom pokuşayem”.

Məşədi Abbasın başına gələn, yaxud bilavasitə iştirakçısı olduğu hadisələrlə bağlı onlarla bu qəbil lətifələr formalaşmışdır ki, onlar bu gün də ictimaiyyət içərisində dolaşmaqdadır.

Haqlarında lətifələr qoşulmuş, yaxud özləri tərəfindən yaradılmış gülməcələrin personajlarına çevrilmiş bəzə insanların böyük bir nəslə də Gəncəbasar zonası və onu çevrələyən Qazax, Tovuz, Şəmkir, Daşkəsən bölgələrində fəaliyyət göstərmiş, gülüş mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevrilmiş zəngin bir bədii irs qoyub getmişlər.

Öz yumoristik söhbətləri, məzəli məzəmləri, bəzə bəzəmləri ilə diqqəti çəkən belə sənətkarlardan biri Unnu Ağca (1880-1965) olmuşdur. Ömrü boyu dəyirman işlədən və bu səbəbdən də həmişə üstü unlu olan Ağca peşəsinə uyğun ləqəblə də tanınmışdır. Ağca Kərbəlayi Nuru oğlu Yusifov Tovuz rayonunun Çəsməli kəndindəndir, həyatı boyu da bu kənddə yaşamışdır. Unnu Ağcanın lətifə yaradıcılığının mahiyyətini, məzmun tutumunu, ideya və sənətkarlıq

xüsusiyyətlərini dəyərləndirən prof. S.Paşayev yazmışdır: “Unnu Ağcanın lətifələri adamı təkcə güldürmür, güldürə-güldürə düşündürür, düşündürə-düşündürə güldürür. Onun lətifələrinin fəlsəfi qatı çox dərin, təsir dairəsi genişdir. Onda həyat müşahidəsi görmək, duymaq, sözdən don biçmək özünəməxsus bir keyfiyyətə, bacarığa və yaradıcı qüdrətə malikdir”. Müəllif daha sonra qeyd edir: “...Unnu Ağcanın özünəməxsus deyim tərz, həyata, həyat hadisələrinə, insani münasibətlərin ən dərin qatlarına müdaxilə etmək bacarığı qeyri-adidir. Onun müşahidə qabiliyyəti, deyim tərz, duyumu, məntiqi nəticələri elədir ki, hər kəs çaşmadan deyər ki, bu lətifə Unnu Ağcanındır” (72, 6). Həqiqətən də Unnu Ağcanın lətifə yaradıcılığı ilə yaxından tanışlıq bu mülahizələri təsdiq etməkdədir. Unnu Ağca bəzəmlərinin əhatə dairəsi olduqca genişdir. Bu örnəklər cəmiyyətin, ictimai həyatın rəngarəng sahələrini çevrələyir. Lakin bir sıra silsilə lətifələr Unnu Ağcanın peşəsi ilə əlaqədar olan dəyirmanla bağlı məzəli əhvalatlar üzərində qurulmuşdur.

Unnu Ağcanın satira, yumor ünsürləri ilə yüklənmiş irsində yığcamlıq, lakoniklik, az sözlə böyük məna ifadə edən lətifələr çoxluq təşkil edirlər. Məsələn, “Səni də sayımmı?” lətifəsi cəmi bir sorğu və bir cavab üzərində qurulmuşdur. Unnu Ağcaya sataşmaq niyyəti ilə Qiyas müəllim ona üz tutaraq soruşur: – Ağca əmi, neçə oğlun var? Əlbəttə, həmkəndlisi Qiyas müəllimin Unnu Ağcanın neçə övladı olmasını bilməmiş deyildi. Bu sözün müqabilində Unnu Ağca olduqca sərt və dərin məna daşıyan suala sualla cavab verir: – Ayə, səni də sayımmı? Əlbəttə, bu cavab çox mətləblərdən soraq verir. Ailə-məişət mövzusunda olan özgə bir bəzəmədə isə Unnu Ağcanın nəvəsi üçün qonşu qızına elçi getməsindən

və qızın atasından razılıq almasından söhbət gedir. Səhərisi gün Unnu Ağcaya xəbər çatır ki, qonşunun qızını it tutub. Ağca dərhal özünü hadisə olan yerə yetirir. Burada bəlli olur ki, it onların istədikləri qızı yox, onun bacısını tutub. Sən demə bu qız o biri bacıdan daha gözəl imiş. Bu hadisənin müqabilində Unnu Ağca özünəməxsus bir tərzdə, kəskin gülüş doğuran belə nəticəyə gəlir ki, "... halal olsun bu itə, nə gözəl zövqü var, gözəli-göyçəyi nə yaxşı tanıyır. Bilsəydim qızı bəyənməyə nəvəmi yox, bu iti göndərərdim" (72, 189). Göründüyü kimi, bu örnəyin məğzində tənqid olunanan tənqid edən bir məcrada qovuşurlar.

Unnu Ağcanın gülməcələri içərisində öz süjet xətti, məzmun çalarları ilə özgə bölgələrdə yayılmış örnəklər də özünə yer almışdır. Məlumdur ki, bəzi bölgələrimizdə arvadların tez-tez ər dəyişmələri, ayda-ildə bir kişiyyə ərə getmələri gülüş hədəfinə çevrilmişdir. Bu mövzu, problem Unnu Ağcanın gülməcələrindən də yan keçməmişdir. "Hövsələ sahibisən" lətifəsinin adından da göründüyü kimi Unnu Ağca ərini təzəsi ilə dəyişməyən, ona sədaqətli qalan qadına üz tutub – "yaxşı hövsələ sahibisən" ki, bu günə kimi ərini dəyişməmişən" (72, 48) deyir. Oğurluğu, acgözlüyü gülüş hədəfinə çevirmiş "Bacı, birini apar" gülməcəsində toyuq oğrusu olan qonşu qadına öz toyuq-cücələrini göstərən Unnu Ağca onun xasiyyətinə uyğun hərəkət edib bildirir ki, "...onsuz da bunlardan biri yoxa çıxacaq, bacım, elə bunlardan birini tut, apar" – deyər, müraciət edir (72, 57).

Unnu Ağca sovet dönəmində yaşadığı üçün bu cəmiyyətin ziddiyyətlərini dərinədən mənimsəmişdir. Məhz bu səbəbə görə də Unnu Ağcanın repertuarında dolaşan siyasi gülməcələr satirik baxımdan uğurlu alınmışlar. Kəndə yeni sədr seç-

məyə gələn raykom katibi kolxoz təsərrüfatı haqqında xeyli danışdıqdan sonra camaata üz tutub bildirir ki, kimin nə sualı var. Elə bu məqamı gözləyən Unnu Ağca katibə belə bir sual ünvanlayır: "Başına dönüm, a raykom, K. Marks kolxoz haqqında bir söz deyibmi?". Bu sualın müqabilində halı dəyişən katib düşüncəyə dalıb nə cavab verəcəyini bilmir. "Deyəcəyəm Marks kolxoz haqqında bir söz deməyib, bu yaxşı olmaz. Deyəcəm filan sözü deyib, hansı əsərində?". Bu sualların müqabilində gülüş hədəfinə çevrilən katib öz vəzifə borcunu yerinə yetirmək üçün ümumi sözlərlə canını qurtarmağa çalışır: "– Deyib, Ağca kişi, deyib. Marks deyib ki, bir-birinizi başa düşün, əl-ələ verib işləyin, dolanın" (72, 19-20).

Kolxoz təsərrüfatına, onun fəaliyyətinə ironiya ilə yanaşan Unnu Ağca raykom katibinin "Kənddə vəziyyət necədir?" sualını bir kəlmə ilə belə cavablandırır: "– Necə olacaq, a raykom, kolxozdur də" (72, 41).

Yaxud, Unnu Ağcaya deyəndə ki, kəndə yeni sədr gəlib, əjdaha kimi bir adamdır – sözünün müqabilində o acı təbəssüm doğuran bir cavab verir: "– Gözünü qamaşdırın, elə edin ki, kəndi udmasın" (72, 22).

İctimai həyatın bütün eybəcərlikləri Unnu Ağcanın adı ilə bağlı lətifələrdə geniş planda damğalanmış, ümumilikdə cəmiyyətin, ayrılıqda isə hər bir fərdin etiraz aksiyasına çevrilmişdir. Unnu Ağcanın gülməcələrini yaşadan amillərdən biri də məhz bu xüsusiyyət olmuşdur.

Gəncəbasar regionunun tanınmış bəmözəçilərindən biri də Daşkəsən rayonunun Tapan kəndində doğulan Karağan Usub (Usub Hüseyn oğlu Quliyev – 1886-1958) olmuşdur. Ömrü boyu meşəbəyi peşəsini özünə dolanacaq yolu seçmiş Karağan Usub həm başqaları tərəfindən yaradılmış onlarla

gülməcələrin qabiliyyətli söyləyicisi, daşıyıcısı olmuş, həm də özü tərəfindən düzəldilmiş bir sıra silsilə lətifələrin müəllifi kimi tanınmışdır. Karağan Usubun yaradıcılıq fəaliyyətini dəyərləndirən prof. S.Paşayev belə bir qənaətə gəlmişdir ki, bu gün onun "...adı ilə bağlı xeyli lətifə və söyləmələr gəzib dolaşmaqdadır. Bəlkə də Karağan Usubun adı ilə söylənən lətifələrin çoxu ondan qabaq və ya onun sağlığında yaranmışdır. Yaxud, ola bilsin ki, o, bunların çoxunu kimdənsə eşidib öyrənmiş və yaddaşına köçürmüşdür"(72, 147-148).

İctimai-sosial həyatın, maddi-mənəvi durumun, cəmiyyətdəki əliyəriliklərin ifşasına həsr olunmuş lətifələr Karağan Usubun yaradıcılığında aparıcı xətt təşkil edir. Adı ilə bağlı söylənilən gülməcələrin birində kəndə gələn raykom katibinin budağı əyilmiş ağacın altına dayaq vuran Usubdan sorğusu ciddi məna kəsb edən bir gülüş doğurur. Katibin bu dayağı vurmaqla ağac düzələcəkmi, sualına Karağan Usub ictimai quruluşun ifşasına yönəldilmiş kəskin cavab verir: "Bəli, yoldaş katib, elə rayonda bütün əyiriləkləri düzəltmişik, qalib elə bu ağac" (72, 155). Göründüyü kimi, ciddi ironiya doğuran bu cavab lətifənin başlıca zirvə hədəfinə çevrilmişdir.

Karağan Usubun məişət həyatından, əxlaqi dəyərlərdən, dini münasibətlərdən söz açan xeyli lətifələri vardır ki, bu örnəklərdə müəllifin hazırcavablılığı, uzaqgörənliyi, söz altıda qalmaması kimi keyfiyyətlər özünü büruzə verməkdədir. Karağan Usub nə üçün Əzrayılın yaxşı insanları tez aparmasının səbəbini belə açıqlayır: – Ay bala, sən bağa girəndə meyvənin yaxşısını yığırsan, yoxsa pisini? Bostana girəndə qovun-qarpızın yaxşısını yığırsan, yoxsa pisini? Əzrayılın bağ-bostanı da insandır, o da onların yaxşısını seçir (72, 181-182). Bu kimi məntiqi hazırcavablılıq Karağan Usubun bir

sıra lətifələrində, o sıradan "Bu il yonca səpəcəyəm" gülməcəsində də mənalandırılmışdır. Karağan Usub qoca vaxtlarında yer belləyib kartof əkmək istəyəndə çox zarafat etdiyi bir nəfər ona yaxınlaşıb deyir ki, əziyyət çəkmə, onsuz da əldən getmişən, kartofu yemək sənə qismət olmayacaq. Bu sözün qarşısında Karağan Usub böyük uzaqgörənliklə deyir: "Bilirəm ki, məhsulu sən yeyəcəksən, onu nəzərə alıb, buraya bu il yonca səpirəm" (72, 162).

Karağan Usubun lətifələri yerli zəminlə, bu zəmində yaşayan şəxsiyyətlərlə, daha çox toponomik mahiyyət kəsb edən əlamətlərlə də seçilir.

Tovuz rayonunun Qandallar kəndindən olan özgə bir lokal lətifə yaradıcısı Dabravol Qasım (Qasım Məmməd oğlu Ağayev, 1890-1963) gəncliyindən qətiyyətli insan kimi tanınmış və təsərrüfatın müxtəlif sahələrində çalışmışdır. Ciddi təkidi və təşəbbüsü ilə könüllü (dobrovol) olaraq Birinci Cahan müharibəsinə getdiyi üçün o həyatı boyu bu təxəllüslə də yaşayıb yaratmışdır. Qasımın baməzə söhbətləri, müdrik kəlamları, yaradıcısı olduğu gülməcələri el içərisində ona böyük önəm gətirmişdir. Qasımın söyləyicisi və daşıyıcısı olduğu bu örnəklər müasirləri içərisində geniş vüsət almış, yeni çalarlar qazanmışdır.

Dabravol Qasımın lətifələri içərisində özgə gülməcə yaradıcılarında az təsadüf edilən tapmaca xarakterli bəzəmələr də öz məzmun və ideyalarına görə seçilmişlər. Dabravol Qasıma sual verəndə ki, bu dünyanın ən xoşbəxt adamı kim olub?

Bu sorğunun müqabilində Adəm atanın adını çəkən Qasım kişi sözünün canını belə vurğulamışdır: "... deyirlər ki, Adəm atanın qaynatası, qaynanası olmayıb" (72, 108). Demək, Qasıma görə Adəm atanı dünyanın ən xoşbəxt adamı

saymaq olar. Əlbəttə, bu fikir satirik-yumoristik planda söylənilmiş bir mülahizədir və daha çox ironiya səciyyəsi daşıyır.

Dabravol Qasımın satirik gülüş doğuran tamahkarlığı, acgözlüyü, qarınqululuğu qamçılaman lətifələri içərisində “Tamah dişidi ” örnəyi öz məzmun və ideya dolğunluğuna görə yadda qalır, dinləyicisinə mənəvi və estetik zövq aşılayır. Örnəkdə guya ağıl diş ağrıyan kolxoz sədrinin ağzına baxan Dabravol Qasım deyir: “ – Ə, çıxan ağıl dişin deyil, paho, necə də iridi, yıxıldı bu camaatın evi, çıxan tamah dişidi ”(72, 106).

Bu qəbildən olan özgə bir lətifədə Sovet quruluşunun “atalıq qayğısı”, “ hamıya əl tutması, himayədarlıq etməsi kimi “keyfiyyətlərə” toxunulur. Müsahibi Qasıma deyəndə ki, sən də, mən də atamız ölüb, bəs sən kiminlə məsləhətləşəcəksən, sualına cavabda o ictimai quruluşun mahiyyətini belə mənalandırmışdır: “Düz demirsən, nə mən atam ölüb, nə də sən. Hamımızın sağ-salamat, şərikli bir atamız var. O da, Sovet hökumətidir” (72, 105-106).

Etiraf etmək lazımdır ki, həm Dabravol Qasım, həm də onun həmkarları tərəfindən düzölmüş-qoşulmuş lətifələr məhz ictimai-siyasi formasiyanın hakim kəsildiyi bir mərhələdə formalaşmış, bəlli səbəblər üzündən nəşr edilməsələr də, xalq içərisində geniş vüsət almış, yayılıb yaşamışdır.

Regional lətifə yaradıcılarından biri də Künə Dəmir (1903-1973). “Künə Dəmir”, “İspalkom Dəmir” adları ilə xalq içərisində tanınan bu lətifəçi, yaxud lətifə qəhrəmanı Tovuz bölgəsinin Qaraxanlı kəndindəndir. “Öz bacarığı, işgüzarlığı və təşkilatçılığı ilə fərqlənən Künə Dəmiri partkom və sonra da Qaraxanlı kəndinə kolxoz sədri təyin etmişlər” (72, 61).

Künə Dəmirin lətifələrinin mövzu dairəsi genişdir. Onlarda ictimai-iqtisadi həyatın, cəmiyyətdəki ziddiyyət və çatışmazlıqların törətdiyi fəsadlar satirik üsulla damğalanır. Partiya təşkilatının katibi işləyən Künə Dəmirə sual verəndə ki, nə üçün raykom işçilərinə əl tutmur? O bu sualı rəhbər vəzifələrdə çalışan şəxslərin “fəaliyyəti” ilə bağlı şəkildə belə açıqlayır: “Kolxoz bir leşdir, sədr quzğun. Sədr bu leşin üstünə caynağını keçirib hərdənbir dimdikləyir. Kənd soveti sədri qarğadır. Kolxoz sədrinin qanadları altında hərdən oğurluqla o da bir çimdik götürür. Qaldı partkom (Künə Dəmir – S.A), o da kərgincək bir quşdur. ...Kərgincək quşu kimi özüm nə tapıram ki, sizə də nə verəm?!” (72, 68-69). “Həbibə inan” gülməcəsində isə rayon partiya bürosunun iclası, orada toxunulan məsələlər məsxərəyə qoyulur (72, 69-70).

Bəllidir ki, sovet quruluşunun, kommünizm quruculuğunun bir fərziyə olaraq inkişaf dinamikası Azərbaycan folklorunun bir sıra janrlarında tənqid hədəfinə çevrildiyi kimi, aşıq şeirində də gərəyincə ifşa olunmuşdur. İdeologiyanın hakim kəsildiyi dövrdə qoşulmuş bu qəbil şeirlərin bir bəndində deyilir:

Əlimizdə sədəfli saz,
Başımızda motal papaq ,
Ağ şalvarda qara yamaq
Kommünizmə gedirik biz .

Künə Dəmirin “Yamaq görünəcək” lətifəsində bu mövzu-motiv eynilə təkrar edilmişdir. Gülməcədə Sovet hökumətinin mənəmmənəmlik dövründə – konkret olaraq N.S.Xruşşovun hakimiyyəti illərindən söz açılır. “Ət-süd planında” nəinki Amerikaya çatmaq, hətta onu ötüb keçmək bir vəzifə

kimi qarşıya qoyulmuşdu. Bu öhdəliyin yerinə yetirilməsinə həsr olunmuş iclasların birində Künə Dəmir raykom katibinə üz tutub fikrini belə yekunlaşdırır:

“Yoldaş katib, gəlin Amerikaya çataq, ancaq onu ötüb keçməyək. ...Əgər Amerikanı ötüb keçsək, onda arxadan şalvarımızın yamağı görünəcək” (72, 68).

Bu və bu kimi ifşa üsulu Künə Dəmirin əksər gülməcələrinin başlıca hədəf nöqtəsinə çevrilmişdir. Müəllifin ateizm mövzusunda olan bəzəmələrində də bu dəsti-xətt özünü nümayiş etdirməkdədir. Onlardan birində vurğulanır ki, Dəmir kişinin bir inəyi və bir eşşəyi olur. Onların hər ikisi eyni gündə bala verir. Az keçmir ki, qoduq yetim qalır. İnek həm buzovu, həm də qoduğu əmizdirdiyi üçün uşaqların yeməyinə süd qalmır. Bu vəziyyəti görə Künə Dəmir göyə üz tutaraq deyir: “– Ay allah, qoduğun anasını öldürdün, özünü də öldür ki, bari uşaqlara horralıq qalsın”. Səhər tezdən Künə Dəmirə məlum olur ki, inək də ölüb. Bu vəziyyətdən dərin sarsıntı keçirən Dəmir kişi bu dəfə Tanrıya belə müraciət edir: “Sən necə Allahsan ki, qoduqla inəyi bir-birindən seçə bilmirsən”?!(72, 73).

Sələfləri Bəhlul Danəndə, Molla Nəsrəddin ənənələrindən gələn və onlarla bölgə lətifələrində qorunan motiv və mövzular Künə Dəmirin yaradıcılığında kənarda qalmamışdır. Bu mənada “Uşaq doqquz aylıqdır” lətifəsi xüsusi məna kəsb edir və bu örnəkdə Künə Dəmirin özünə məxsus dəsti-xətti görünməkdədir. Yeni ailə həyatı quran bir insan Künə Dəmirə gileylənəndə ki, üç aydır evlənmişəm, bir oğlum olub. Bu necə işdir, sualına Dəmir kişi soyuqqanlıqla belə cavab verir:

“Üç aydır evlənmişəm, üç aydır o qadın sənə ərə gəlib, üç aydır körpə anadan olub”. Demək sənənin uşağın doqquz aylıqdır (72, 92).

Künə Dəmirin fəaliyyətini təkcə yaradıcısı olduğu lətifələrin müəllifi kimi deyil, həm də bir informatoru (söyləyicisi) kimi dəyərləndirmək mümkündür.

Adı ilə bağlı çoxsaylı gülməcələrin yaradıcılarından olan Padar Yusif (Süleymanov Yusif Yunis oğlu) “Padar Yusif”, “Usuf Unus oğlu”, “Padar oğlu” ad - titulları ilə tanınmışdır. O, 1918-ci ildə Qazax rayonunun Kəmərli kəndində anadan olmuşdur. Padar Yusif Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçısı olmuş, uzun illər pedaqoji sahədə çalışmışdır .

Prof. M.Həkimov Padar Yusifin yaradıcılıq, söyləyicilik qabiliyyətini, xalq içərisindəki nüfuzunu belə səciyyələndirmişdir: “Elə ki, Padar Yusif kəndin toy-nişanında, toy məclislərində ortalıqda göründü, kəndin ağsaqqallarının, qarasaqqallarının, cavanlarının sümüyü şırtıq çalır. Kəsirlər Padar Yusifin çənəsinin altını. O da açır şirin-şəkər boğçasının ağzını. Başlayır məclis əhlinə boxçasından pay-puş çıxarmağa. Məclis üzvləri də başlayır məzəmlərdən məzələnməyə ...” (77, 7).

Padar Yusifin lətifələrinin məzmun və ideya tutumundan söz açan fil. elm. doktoru R.Əliyev bütövlükdə müəllifin gülməcə yaradıcılığını belə dəyərləndirmişdir: “Məzəli məzəmlərin hamısında Padar Yusifin hazırcavablığını, sözlərin xalq ruhundan gələn ifadə tərzini müşahidə edirik. ...Padar Yusif öz məzəmlərində xalq ruhunu, xalq gülüşünü qoruyan müdrək el ağsaqqalı kimi çıxış edir” (63, 154).

Padar Yusifin lətifələrindəki qarşılaşmaların, müsahibələrin bir qismi Şunquruq Mədədin adı ilə bağlı cərəyan edir. Bölgə ilə bağlı olan bu real şəxsiyyət Padar Yusifin müasiri kimi gülməcələrində obrazlaşdırılmışdır.

Bir sıra bölgə lətifələrində özünə yer tapan bəlli epizod və süjetlər Padar Yusifin gülməcələrində də özünə yer al-

mışdır. Örnəklərin birində kənd cavanlarını ayı ovuna apararı Ayıbasanın başına gələn macərə gülüş hədəfinə çevrilir. Başını mağaraya saları Ayıbasanın başını ayı üzür. Dostları Ayıbasanı evdən çıxanda başının yerində olub-olmamasını onun arvadından soruşurlar. Arvadın isə yadında qalan bu olur ki, Ayıbasan səhər südlü sıyıq yeyəndə gərək ki, saqqalı tərənirdi (77, 20).

Padar Yusifin lətifələrində onun müasiri olan bu örnəklərin toplayıcısı və naşırı prof. M.Həkimov da bir tərəf müqabil kimi iştirak edir. Bu baxımdan “Onda Mürsəl əmin nə ilə məşğul olar” və “Bu sualını Mürsəl əminə verərsən” lətifələri diqqəti çəkir. Birinci gülməcədə oğlu Padar Yusifdən soruşur ki, ata, sən ki, bu qədər məzəli məzəmlərin var, niyə onları özün yazıb çapa vermirsən? Bu sualın müqabilində Padar Yusif oğluna deyir: “... Adam başqasının çörəyinə bais olmaz. Əgər mən bütün məzəli-məzəmlərimi toplayıb çapa hazırlasam, bəs onda Mürsəl əmin nə ilə məşğul olar?” (77, 75). İkinci bəzəmədə isə oğlu Padar Yusifdən soruşur ki, oda, suya müqəddəs varlıq kimi tapınıldığı halda bəs nə üçün Novruz bayramında çərşənbə günü tonqalın üstündən tullanıb deyirlər ki, ağırlığım, uğurluğum onların üstünə tökülsün? Padar Yusif bu sualın cavabını da özünəməxsus bir tərzdə belə yekunlaşdırır: “Burada da sən haqlısan. Bu sualını inşallah Mürsəl əmin kəndə gələndə ona verərsən”. Mürsəl əmiyə yönəldilmiş özgə bir sual “Koroğlu” eposundakı Rövşənin nə üçün Korun oğlu deyil, Koroğlu adlanması barədədir.

Padar Yusifin ictimai-siyasi mahiyyət daşıyan məzəmləri içərisində “O baxır kimi seçirik” lətifəsi xüsusi aktualıq daşıyır. Sovet seçki sisteminin demokratikliyi gülüş hədəfinə çevrilir. Padar oğluna sual verəndə ki, biz hələ Amerika,

Fransa, Almaniya, İngiltərə, Yaponiya kimi qabaqcıl demokratik dövlətlər səviyyəsinə çatmışıq, bəs necə olur ki, onlarda seçkilərdə 60-65 faizdən artıq səs toplamaq olmur? Bizdə isə nəticə həmişə 98,8 faiz təşkil edir.

Padar oğlu bu suala sadə və məntiqi bir cavabla aydınlıq gətirir: O deyir: – Ayə, belə şeyləri ürəyinə salma, o baxır biz kimi seçirik” (77, 81).

Sovet ictimai həyat tərzinin nöqsanlarını güclü satirik planda qamçılaraq, onu gülüş hədəfinə çevirən “Şeytan şeytanın payına şəriki çıxmaz” lətifəsində daha ciddi mətləblərin mahiyyəti açıqlanmışdır. Lətifədə Padar oğluna cijisi bildirir ki, Allahın tapşırığı ilə kim çörək yeyəndə “bismillah” deməsə, şeytan onun yeməyinə şəriki çıxır. Bu sözün müqabilində Padar oğlu bildirir: “– Ay ciji, o canına fəda olduğum şeytana niyə demirsən ki, sən get tükündən yağ daman, yağ içində böyrək kimi bəslənən raykomlarla, rəislərlə çörək ye. Tanrı ilə mənə nə verib ki, şeytani da mənə şəriki edir?”. Bu sualın cavabında cijisi lətifənin əsas mahiyyətini vurğulayan bu sözləri deyir: “Oğul! Bil və agah ol! Şeytan şeytanın payına şəriki çıxmaz” (77, 84).

Bəllidir ki, bu və bu kimi ictimai-siyasi mahiyyət daşıyan lətifələr məhz hakim ideologiyanın hökmranlıq etdiyi tarixi mərhələdə formalaşmış və yayılıb yaşamışdır. Regional lətifələrdəki bu özəlliklər sosial mahiyyətlərinə görə həmişə seçilmişlər. Padar Yusifin adı ilə bağlı dolaşan lətifələrdə onun qarşılaşdığı, mübahisələr apardığı insanlardan biri Şunquruq Mədəd olmuşdur. O, bölgə ilə bağlı obrazlaşdırılmış şəxsiyyətdir ki, Padar Yusifin əksər lətifələrinin iştirakçısına çevrilmişdir.

Padar Yusifin lətifələrində poetik epitetlərdən, nağıllarda daha çox yer almış bədii ifadə və formalardan da istifadə edilmişdir. Məsələn, örnəklərin birində Göy Ozanın dili ilə qarılma funksiyaları belə səciyyələndirilmişdir: “ — Arvad var ev tikər, arvad var ev sökər. Arvad var qonum-qonşu ilə dalaşar, arvad var qonum-qonşuya yaraşar. Arvad var pirəndi, arvad var çərəndi. Arvad var qapı gəzər, arvad var kişinin canını üzər. Arvad var ipəkdən də ipəkdi, arvad var köpəkdi. Arvad var evə dirəkdi, arvad var dürəkdi...”(77, 21). Yaxud, “Anası gəzən ağacı, balası budaq-budaq gəzər” gülməcəsində qızlar belə xarakterizə olunurlar: “...Qız var anasına baxıb gəlin gətirirlər, qız var anasına baxıb düzə ötürürlər. Qız var gəlin olar, qız var ata evində un çuvalına tay. Qız var ailədə qanacağına görə qul olar, qız var anasına görə ata evində qarıyıb dul olar” (77, 23).

Padar Yusifin ictimai həyatın eybəcərlik və çatışmazlığını qamçılaman lətifələrinin mövzu və ideya dairəsi genişdir. Janrın imkanları daxilində formalaşmış bu örnəklər gülüş mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi öz satirik məziyyətləri ilə seçilir və yadda qalır.

Burayadək deyilənlərdən belə bir qənaət doğur ki, regional lətifə yaradıcılarının fəaliyyətlərini yalnız Qarabağ, Gəncəbasar, Qazax-Tovuz bölgələri ilə məhdudlaşdırmaq mümkün deyildir. Azərbaycanın bütün bölgələrinin real tarixi şəxsiyyətlər olan özünəməxsus onlarla lətifə yaradıcıları olmuşdur. Onların bənzərləri toplanılmadığı, şəxsiyyətləri barədə bilgi verilmədiyi, bütövlükdə isə mənəvi irsləri nəşr edilmədiyi üçün bu barədə söz açmaq imkan xaricindədir .

2.4. Lətifələrin yayılma arealına görə təsnifatı və onların mövzu çalarları

Bəllidir ki, regional lətifələr Azərbaycanın böyük bir arealını çevrələyir.

Özgə sözlə, ölkə ərazisinin elə bir bölgəsi, rayonu, kəndi yoxdur ki, oranın özünəməxsus lətifələri olmasın. Bu mənada regional lətifələrin yayılma arealına görə aşağıdakı təsnifatını aparmaq mümkündür:

1. Kütləvi lətifələr
2. Məhəlli (lokal) lətifələr

Kütləvi lətifələr bəlli bir bölgədə formalaşsalar da geniş vüsət alıb əksər ərazilərdə yayılıb-yaşamış, yeni variant və çalarlar kəsb etmişlər. Hər bir bölgənin gülməcə yaradıcıları bu örnəklərə məhəlli don geydirmiş, onu yerli zəminə xas koloritlə bəzəmişlər. Bu mənada Bəhlul Danəndə və Molla Nəsrəddinin adları ilə bağlı lətifələr əksər regionlarda yayılırsalar da onlar dolaşdığı ərazi ilə bağlı yeni çalarlarla, əlamətlərlə, epizod və süjetlərlə zənginləşdirilmişlər. Təkcə İraq-türkmanları içərisində dolaşan Molla Nəsrəddin lətifələri nəzərdən keçirilərsə onların orijinal mahiyyətlərinə görə seçildikləri üzə çıxır (22, 266-307).

Mənəvi dəyərlərin var-dövlətlə ölçülməsi psixologiyası Molla Nəsrəddinin yaxşı libas geyindikdən sonra məclisin yuxarı başına keçirilməsi lətifəsində ümumiləşdirildiyi kimi şəkili Hacı dayının şəxsiyyətində də mənalandırılmışdır. Hacı dayıya deyəndə ki, deyirlər, çoxlu var-dövlətin var, o, bu sualı belə cavablandırmışdır: “—Hayındı haqq-hesabınan heş aram yoxdu. Bir onu bilirəm ki, getdixca məşhurlaşırım, salam verənlərin sayı çoxalır” (24, 221).

Göründüyü kimi, eyni məzmun daşıyan hər iki lətifədə, mənə, ideya etibarilə bir-birini tamamlayan və insanın “mənəvi aləmini” səciyyələndirən psixoloji amillər gərəyincə qabardılmışdır.

Regional kütləvi gülməcələrin bir çoxunda yer alan mövzulardan biri malı oğurlanmış kimsənin onu əldə etmək üçün qəbristanlıqda gözləməsi motividir. Lətifədə Şəki baməzəçisi Mirzə Abdullcabbarın Aşura günü məscidə getməsi, təziyə mərasimi başa çatdıqdan sonra ayaqqabılarını tapa bilməməsi danışılır. Evdə kişinin gecikməsindən narahat qalan arvadı soruşur ki, Abdullcabbar ayaqqabıları oğurlandığı üçün qəbristanlığa gedib. Abdullcabbar tutduğu hərəkətdə məqsədini belə açıqlayır: “... köpəy oğlu hara getsə, axırda bura gələcək. Onu gözdəyirəm ki, gəlsin, ayaqqabılarımı alım” – deyir (24, 235).

Ayaqqabı süjetli gülməcələr beynəlxalq aləmdə yayılmış motivlərdəndir. Söylənənə görə ABŞ siyasi xadimlərindən biri gənclik illərində həyat yoldaşı ilə dolanacaq sarıdan əziyyət çəkmişlər. Guya, onun qadını mazol dərmanını ixtira etmiş, bu tapıntı da ondan ibarət olmuşdur ki, ayağında mazolu olanlar ayaqqabılarını bir nömrə böyük geysinlər. Bu təklif geniş əks-səda doğuraraq ayaqqabı fabriklərinə böyük qazanc gətirmiş, beləliklə onların dolanacağı tamamilə düzəlmişdir. Eyni mövzu, motiv “Mazol dərmanı” lətifəsində də variantlaşmışdır. Uşaqlardan mazol dərmanı alan Hacı dayı kağıza bükülmüş dərmanı açıb baxanda görür ki, onun içərisində heç nə yoxdur, sadəcə olaraq həmin kağızda yazılıb: Ayağında mazolu olan! Ayaqqabını bir razmer böyük al” (24, 220). Hər şeydən öncə xalq inanc və təbabətinə söykənən bu lətifədə lakoniklik, dərin mənə yükü özünü göstərmiş, bu isə həqiqətin məntiqi dəyərini təsdiqləmişdir.

Hacı dayının adı ilə bağlı kütləvi lətifələrə Qarabağ bölgəsində də təsadüf edilir. Bu da hər şeydən əvvəl, lətifənin az sözlə böyük mənə ifadə etməsindən, gülüş doğurma keyfiyyətindən və uzun müddət yadda qalmasından doğur.

“Qaşıyır-sanmı?” bəzəməsində deyilir ki, Bakıda tramvayda gedən Hacı dayının başı qaşınır. O, əlindəki əsa ilə başını qaşır. Bunu görən kostyumlu bir kişi Hacıdayı tənbeh edib bildirir ki, papağını çıxarıb başını qaşısın. Bu sözün müqabilində gülüş ustası olduqca istehza və gülüş doğuran bir cavab verir. O, halını pozmadan deyir: “Hə indi sənənin başını qaşınanda, şalvarını çıxarıb qaşıyır-san?” (25, 303). Bu sözlər hər şeydən öncə, hazır cavablılığın, söz altda qalmağın nümayişi kimi diqqəti çəkir.

Regional kütləvi lətifələrdə elə süjet və mövzulara təsadüf edilir ki, onlar böyük bir ərazini çevrələyir – bir ucu Azərbaycandan başlayıb digər qütbü İraq türkmənlərinə qədər gedib çıxır. Bakıdan Yevlağa getmək istəyən göynüklü qatara bilet alır. Qatar isə şimala sarı yol alır. Ona Dərbəndə çatdığını bildirdikdə göynüklü təəccüblə deyir: “Elmin inkişafına bir bax, qatarın alt yarusu Yevlağa, üst yarusu isə Dərbəndə gedir” (24, 281). Eyni süjet “Bakıya gedir” lətifəsində də təkrarlanmışdır (25, 302-303). Bağdada gələn iki mərtəbəli avtobusu görən türkmən kəndlisi isə öz həyəcanını belə bürüzə verir; o soruşanda ki, bu avtobus hara gedir? cavab verirlər ki, Kazımiyyəyə. O deyir: “Bəs yuxarıdakı ?!” (22, 310).

Kütləvi mahiyyət daşıyan Bəhlul Danəndənin adı ilə bağlı söylənilən “Üç salam” lətifəsi (25, 92-93) də bəlli mövzunun qismən variantlaşmış forması kimi müxtəlif bölgələrdə dolaşmaqdadır.

Ayrı-ayrı regionlarda tarixən keçirilmiş dini törən və şəbihlərlə bağlı onlarla kütləvi lətifələr yaranmışdır ki, onlara İrəvan çuxuru örnəkləri içərisində də təsadüf edilir. Vədi-basaran Goravan kəndində Aşura mərasimi keçirilərkən heç kim Şümür rolunu oynamaq istəməmiş. Axırda bir keşiş tapıb bu işi onun boynuna qoyurlar. Keşişə başa salırlar ki, bu körpə uşaqlar ağlayıb su istəyəndə onlara su verməsin. Keşiş isə ürəyi kövrək insan olduğundan ağlayan uşaqlara üz tutub deyir: “Ara, vallah, mən sizə su verərdim, amma bu musur-mannar qoymur” (30, 256).

Azərbaycan, o sıradan da Cənubi Azərbaycan ərazisində yayılıb yaşayan onlarla lətifələrə təsadüf edilir ki, onlar eyni mövzuya malik olub biri digərinin variantları kimi yayılıb yaşamışlar: “İndi bir az da sən ye, mən mövuldayım” və gəlinin vaxtından əvvəl doğmasını səciyyələndirən lətifələrdə (43) geniş intişar tapmış məlum-məşhur süjet variantlaşmışdır. Avam bir kəndli arvadından nə üçün üç aydan sonra doğduğunu soruşduqda o, deyir: Üç ay mən sənə gələnə, üç ay sən mənə alanı, rəcəb, şaban, ramazan – bu olur doqquz ay. Yaxud, şorba yeyən kişinin ona baxan pişiyin mövuldamasını görüb, yediyi qabı onun qabağına qoyub, “İndi də bir az sən ye, mən mövuldayım” lətifələri Azərbaycanda yayıldığı kimi, eşşəyin anqırması (133, 10), buzovun isə mələməsini eşitməyən karın isə onların səsini eşitməməsi “Zəmanə dəyişib” (31, 276) gülməcəsində səciyyələndirilmiş və Cənubi Azərbaycan ərazisində də intişar tapmışdır.

Yayılma arealına görə ikinci qrup lətifələr müəyyən ərazi çərçivəsində yayılıb kütləvi gülməcələrə nisbətən daha çox yerli xarakter daşıyırlar. Bu qəbil lətifələr əsasən müxtəlif tarixi kəsimlərdə yaşamış baməzə, hazırcavab, dünya-

görmüş, uzaqgörən insanların gündəlik həyatlarında başlarına gələn hadisə və əhvalatlarla bağlı yaranıb yayılırlar. Məhəlli lətifələrin kütləviləşməsindən söz açan folklorşünas T.Fərzəliyev belə qənaətə gəlmişdir ki, “Azərbaycanın müəyyən bölgələrində, məsələn, Səlyan (Mirzə Bağı), Şəki (Hacı dayı), Gəncə (Baməzə Musa), Laçın (Əli Cabbar) və Naxçıvanda (Molla Tanrıverdi oğlu Hüseyn) tanınan bəzi yerli məşhurların adına istinadən deyilən lətifələrə gəldikdə isə, göstərmək lazımdır ki, onlar geniş miqyasda kütləviləşə bilməmişlər” (70, 243).

Kütləvi lətifələr kimi məhəlli (lokal) lətifələr də məzmun və mündəricə baxımından olduqca zəngin çalarlara malikdirlər. Onlarda keçmişin ifşası ilə yanaşı yeni dövrün tənqidi də üstün mövqedə dayanır. Bu kimi örnəklərin mövzusu cəmiyyətdəki ziddiyyətlərə, yeni həyatın doğurduğu aktual problemlərə yönəldilmişdir. Molla Nəsrəddinin adı ilə bağlı söylənilən bir lətifədə onun eşşəyi ilə şəhərə gəlib burada bir binanın qarşısında qələbəliklə rastlaşdığı barədə söz açılır. Camaatın bura nə səbəbdən toplaşdığını öyrənən Mollaya aydın olur ki, burada ali məktəbə qəbul imtahanları gedir. Qəbul olan hər bir abituriyent beş il oxuyub təhsilini başa vurduqdan sonra adam olmalıdır.

Lətifənin əsas məğzində duran ironiya yeni aktuallıq kəsb edir. Molla Nəsrəddin eşşəyini adam olsun deyə, təhsil ocağının qarşısındakı ağaca bağlayıb kəndə yollanır. Beş il tamam olanda gəlib görür ki, eşşək bağladığı yerdə yoxdur. Molla burada şlyapalı bir gənclə rastlaşır, elə bilir ki, bu eşşəyidir, oxuyub adam olub. Molla Nəsrəddin gəncdən soruşur ki, adam olmaq necədir? Gənc bu sözdən heç nə başa düşmür. Molla deyir: “Mən sənə dedim ki, get oxu adam ol.

Nə vaxta qədər eşşək qalacaqsan”. Gənc bu təhqirə dözməyib Molla Nəsrəddini təpiklə vurur. Molla isə halını pozmadan lətifənin əsas məğzini ifadə edən bu cavabı verir: “Adam olmağına olmusan, ancaq yenə də eşşək xasiyyətini buraxmamısan”(25, 303-304).

Keçmiş inzibati orqanların – onları təmsil edən pristavların, qorodovoyların özbaşınalığı, xislətləri onlarla məhəlli lətifələrdə ifşa və tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Göyçədən toplanmış “Çöldə canavar neyniyir...” bəzəməsində bu subyekt ifşaedici satirik üslubla damğalanmışdır. Qoyun otarmağa gedən Güllalından soruşanda ki, çöldə canavar gördünmü, sualına o ancaq sətiraltı mənə daşıyan cavabı verir: “ – Ay rəhmətliyin uşağı, çöldə canavar neyniyir? Nə qədər canavar var hamısı pristavın idarəsinə toplanıb” (23, 618). Əlbəttə, xalq ittihamı kimi səslənən bu cavab mühakimə səciyyəsi daşıyan hökm kimi ümumiləşdirilmişdir ki, bu da hər şeydən öncə, söylənilən lətifənin məntiqi nəticəsindən doğmuşdur.

Regional lətifələrin tərkib hissəsi olan məhəlli gülməcələrin bir çoxu xalq deyimi – məsəl səviyyəsinə yüksələn sonluqla tamamlanır, məhz bu səbəbə görə də uzun illər xalq içərisində yaşayıb yayılır. Bir Təbriz lətifəsində şəhərə gəlmiş yeni maliyyə naziri keçmiş nazirdən Təbrizdə havaların necə keçməsinə soruşduqda o bu sualı belə cavablandırır: “Nə soruşursan soruş, amma Təbrizin yayı ilə qışını soruşma. Çünki, Təbrizin yayı qışdı, qışı qamışdı” (43). Yaxud, sırf məhəlli səciyyə daşıyan “Kim çox yeyir” lətifəsində Naxçıvan gülməcələrinin bir çoxunun iştirakçısı olan Mirabdulla ağadan xəbər alırlar ki, molla çox yeyir, yoxsa seyid? O, kəskin istehza doğuran lakonik bir cavabla kifayətlənir: “Bir molla yeddi camışcan yeyir, bir seyid isə yeddi mollacan” (21, 254). Mirab-

dulla ağa həm də ağsaqqal, həyat təcrübəsi olan məsləhətverici bir obraz kimi səciyyələndirilir. Uşağı gecə-gündüz ağlayan, sakitlik bilməyən anaya Mirabdulla ağa məsləhət görür ki, uşağı yatmaq üçün hamama aparsın. Çünki “hamamda yaşlı adamları yuxu tutur, o ki, qaldı uşaq ola” (21, 255). Regiondan toplanmış yeni örnəklər içərisində Mirabdulla ağa ilə yanaşı Qəssaboğlu da bəzəmə, hazırcavab bir gülməcə qəhrəmanını kimi obrazlaşdırılmışdır. Həmkəndlisi ilə Kırmıya qonaq gedən Qəssaboğlu qarşılıqlarına çıxan Əlincə çayından hoppanmalı olurlar. Qəssab oğlu çaydan tullanıb o taya düşür. Kəndlisi isə zarafatla “Ya, Qəssaboğlu” deyib, atlanır, lakin suyun ortasına düşür. Kəndlisi bildirir ki, sənin adını çəkdiyim üçün çaya düşdüm, sənin adını mürdəşil yusun. Qəssaboğlu bu qarşılaşın müqabilində olduqca sərrast bir cavab verir: “ Düz deyirsən, kimin adını mürdəşil yusun, kimin də özünü”(42, 287).

Ayrı-ayrı regionlarda fəaliyyət göstərmiş bəlli bəzəməcilər ilə yanaşı Şəki bölgəsinə məxsus Hacı dayı (Feyzi oğlu İlyas), Mirzə Abdulcabbar, Maşax İsfəndiyarın adları ilə bağlı yaranmış satirik örnəklər də sırf məhəlli səciyyə daşıyırlar. Çünki, hər şeydən öncə, bu lətifələr həmin ərazidə yaşayıb yaratmış real tarixi şəxsiyyətlərin düzüb-qoşduqları satirik-yumoristik bədii lövhələrdir. Bu qəbil lətifələrin yayılma çevrəsi yalnız formalaşdığı arealla məhdudlaşmışdır. Bu mənada Şəkinin Laysqı kəndinin gülməcələri bölgə lətifələri içərisində ərazi ilə bağlı əlamətləri ilə seçilirlər. Bu da onların həmin kənddə yaranıb yayıldığını aşkar edir (24, 240245).

Tanınmış lətifə yaradıcısı və personajı olan Hacı dayıya sual verəndə ki, “nə üçün ayağı ağsaqdı?” o, bu sualın müqabilində “Mən ağsaq deyiləm, yer əyridir” deyərək, öz hazır cavablılığını bacarıqla nümayiş etdirir (24, 220). Hacıdayının dü-

şüncə tərzini, söz altda qalmamasını vurğulayan özgə bir gülməcədə (“Samanı az olub”) deyilir ki, Gəncə qubernatorunun arvadı Hacı dayını sındırmaq məqsədilə ona belə bir sual verir və özündə belə əminlik yaranır ki, o bu sualı cavablandıra bilməyəcək. Xanım deyir: “...De görüm, necə olub ki, arvad-kişi yaranıb?”. Hacı dayının suala cavabı dini rəvayətlərdəki motivləri yada salır. Hacı dayı bildirir ki, Allah insanı torpaqdan yaradıb. Əvvəlcə mələklərə saman gətirib palçıq hazırladır. İlk insanı yaratdıqdan sonra palçıq qurtarır. Qalan samandan ikinci dəfə palçıq hazırladır və bu dəfə də qadını yaradır. Lakin bu palçıq iki yerdən çat verir. Nəhayət, Hacı dayı söhbətinə belə yekun vurur: “Bir yerdən çatlayan kişi, iki yerdən çatlayan isə arvad olur” (26, 185-186). Göründüyü kimi, yaradılış, törəyiş miflərindən gələn bu gələnek Hacı dayının adı ilə bağlı özəlləşdirilmiş və lətifə janrının tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır. Mövzunun özgə bir variantı “İnsan çat verərdi” lətifəsində qorunmuşdur (32, 328).

Azərbaycan regional lətifələrinin tərkib hissəsi olan İraq-türkman gülməcələrində də mövzu və ideya, süjet və epizod baxımından yadda qalan onlarla məhəlli (lokal) lətifələr yaranmışdır. Bölgə ilə bağlı lətifələrin birində iki sər-xoşun səmada Ayla, Günəşi görüb bir-biri ilə mübahisə aparmaları danışılır. Biri deyir bu Aydı, o Gündü. Digəri isə bunun əksini bildirir. Elə bu vaxt yaxından keçən bir nəfərə bu məsələyə aydınlıq gətirməsini xahiş edirlər. Həmin yolçu isə sadəlövhəsinə bir cavabla kifayətlənir: “Vallah bilmirəm, çünki mən bura adamı deyiləm!” (22, 310).

Avamlığın, qanmazlığın daha bir çaları isə “Məni oyat” bəzəməsində ümumiləşdirilmişdir. Kərkükə gəlib mehmanxanada yer alan kəndli mərtəbə xidmətçisindən xahiş edir ki,

onu səhər tezdən oyatsın. Onunla bir əsgər də otaqda yatıb-mış. Tələsik yuxudan oyanan kəndli yuxulu olduğundan əsgərin paltarını geyinir, güzgünün qabağına gəlib özünü tanımır və mehmanxana xidmətçisinə deyir: “Bu nədir, mən dedim məni oyat, ya əsgəri?!” (22, 310). Avamlığın, sadələvhlüyün təzahürü Borçalıdan toplanmış Keşəli lətifə-əhvalatlarının da əsas məğzini təşkil etmişdir. Lokal səciyyə daşıyan belə gülməcələrin birində dəmir yolunun kənarında qoyun otaran iki çobandan söhbət gedir. Qatari ömründə görməyən bu insanlar onun səsinə eşidib qorxularından yerə uzanırlar. Qatar dəmir yoluna səpələnmiş xeyli heyvanı məhv edir. Onlar başlarını qaldıraraq Allaha şükür edirlər ki, bələdan qurtarıblar. Çobanlardan biri o birinə deyir: – Allaha ona görə şükür edirəm ki, bu uzunda yekə dəmir yaxşı ki, uzun-namasına gəldi. Ennəməsinə gəlsəydi nə biz salamat qaldıq, nə də bu sürüdə bir heyvan (40, 147).

Bu qəbildən olub, həm gülməcə, həm də nağıl-rəvayət kimi Abdal Qasımın adı ilə bağlı yayılmış onun ermənidən toyuq alması hadisəsi eynilə Borçalıdan toplanmış “Murad kişinin xiyar sövdəsi” lətifəsində özünə yer almışdır. Abdal Qasım aldığı toyuğun pulunu verə bilmədiyi üçün onların bir hissəsini girov qoyub, qalanını apardığı kimi, Murad kişi də aldığı əlli xiyarın hamısının pulunu ödəyə bilmədiyi üçün onlardan iyirmisini girov qoyub qalanını evinə aparır. Bostançı isə bu günə kimi gözləyir ki, Murad kişi xiyarın pulunu gətirəcək (40, 136).

Bilavasitə yarandığı bölgə ilə bağlı olub məzmun və süjet etibarilə həmişə yadda qalan lətifələrdən biri də “Söyüş sənə getdi” örnəyidir. Yağlıvəndin (Füzuli rayonu) yuxarı kəndindən aşağıya qayıdan üç kəndli qonaq qaldıqları evin sahibi tərəfindən cibləri dolu kişmişlə evlərinə yola salınır.

Onlardan Alı çox tamahkar olduğundan yol boyu cibindəki kişmişi yeyir. Bir də görür ki, cibi boşalmağa üzrədir. Evə, uşaqlara aparacaq bir pay qalmır. Axırda hər üçü söyüş qoyub ciblərinin ağzını tikirlər ki, uşaqlara bir şey apara bilsinlər. Axırı yenə tamahı Alıya güc gəlir. O şalvarın içəri tərəfindən ciblərini deşib kişmişi tamam yeyir. Evə çatanda arvadına tapşırır ki, şalvarını yusun. Arvad şalvarı yumaq üçün ilk öncə onun tikilmiş ciblərini sökür. Elə bu vaxt Alı sevincək deyir ki, “arvad, söyüş sənə getdi”(25, 305).

Eyni ərazidə sürücü Tələtin adı ilə bağlı bilavasitə başına gələn hadisələr əsasında formalaşmış lətifələr içərisində “Buranı otlayıb qurtardım” örnəyi öz məzmun dolğunluğu, incə, duzlu yumoru ilə seçilir. Tələt axşam işdən qayıdarkən özünü toy məclisinə salır və belə düşünür ki, azdan-çoxdan yeyib-içər, nəmərini də verib sonra evə gedər.

Toy süfrəsinə qulluq edənlər Tələtin baməzə, zarafatcıl insan olduğunu bildikləri üçün sataşmaq məqsədilə qarşısına göyərti qoyurlar. Bu iş bir neçə dəfə təkrar olunur. Axırda Tələt toy sahibini çağırır ona deyir: “Ayə, bu xörək paylayana de ki, mənim örüşümü dəyişsin, buranı otlayıb qurtardım”(25, 305).

Tələtin adı ilə bağlı formalaşmış “Arvad sağ ol yemir”, “Tələt ilə yol müfəttişi”, “Yağımı sənə bağışlayıram”, “Çolpamı aparacam”, “Su atı görür”, “Qarnınızda paltar yuyursunuz”, “Ağrımı kəs” və s. lətifələr də real şəxsiyyətin adı ilə bağlı yayılan və sırf məhəlli xarakter daşıyan nümunələrdir (25, 314-316).

Bölgənin özgə bir lətifəçisi mahrızlı Alışın adı ilə bağlı söylənilən “İki xeyir” örnəyində bəylik titulunun nə kimi əhəmiyyət daşmasından, bu ada yiyələndikdən sonra bəyli-

yin nə kimi üstünlüklərə, imtiyazlara malik olmasından söhbət gedir. Mahrızlı Alış, nəhayət Nikolaydan bəylik titulu almaqda məqsədini belə açıqlayır: “Bəy olmağın iki xeyri var. Birincisi məclisə daxil olanda deyirlər – Bəy, keç yuxarı başa; ikincisi də naloqdan azad olursan”(25, 92).

Vəzifəyə, ad-san almağa, yüksək mövqe qazanmağa can atıb bundan sui istifadə edənlər onlarla bu qəbil məhəlli lətifələrdə satirik boyalarla damğalanmışlar. Lakin məhəlli lətifələrdə ən çox avamlıq, sadələvhlük gülüş hədəfinə çevrilmişdir. Bu baxımdan Ayrım bəzəmələri öz məzmun dolğunluğu və gözlənilməz sonluqları ilə seçilir. Ayrıma deyəndə ki, hamam görmüsənmi, o özünü sındırmadan deyir: – “Görmüşəm də, yemişəm də”(29, 336).

Özgə bir ayrım bəzəməsində (“Bir az da piyada gedək”) deyilir ki, iki ayrım eşidir ki, qatar deyilən bir şey peyda olub, minirsən, səni hara istəyirsən aparır. Bu marağınan da onlar Gəncəyə getmək üçün dəmir yoluna gəlir və elə başa düşürlər ki, qatar budur. Hərəsi bir dəmir yol xəttinin üstünə çıxıb Gəncəyə doğru irəliləyirlər. Xeyli getdikdən sonra yorulub əldən düşürlər. Axırda ayrımın biri, o birinə deyir: – Əşi, bədi qatarnan getdik, gəl düşək, bir az da piyada gedək (29, 348). Yaxud, qatarla Bakıya gələn ayrım eşşəyini qatarın dalına bağlayır. Mənzilə çatdıqdan sonra baxıb görür ki, eşşəyi yerə sərilib, dişi ağara qalıb. Bu vəziyyəti görən ayrım deyir: – Əşi, sən hələ Bakını görübsən, ağzın açıq qalıb, bəs Moskvanı görsəydin nə edərdin, ay yazıq (29, 348). Bu motivin özgə bir variantı, daha doğrusu sadələvhlüyün, qanmazlığın, təcrübəsizliyin kulminasiya nöqtəsi “Üstəlik aşnasını da gətirib” lətifəsində canlandırılmışdır. Evlərinə oğru gəldiyini bilən ər-arvad gecə yatmayıb onu tutmaq istəyirlər. Gecə gözünə qaraltı görünən ayrım onun

dalınca gedib yaxından keçən arxın kənarına çatır. Suyu baxıb öz əksini görür, elə başa düşür ki, oğru suyun altında gizləni. Elə bu vaxt arvadı da gəlib buraya çıxır. Öz şəklini suda görüb təəccüblə deyir: – Ay kişi, bir bura bax, bu köpəkoğlu xalxın evinə oğurluğa gəlmiş bəs deyil, hələ üstəlik özü ilə aşnasını da gətirib (29, 352). Sadələvhlyün, qanmazlığın özgə bir təzahür forması kürdün pişiyi çimdirdəndə yox, sıxanda öldürməsi lətifəsində ümumiləşdirilmişdir (32, 324).

Ümumiyyətlə lətifə, o sıradan da məhəlli lətifə yaradıcılarının yaşadıkları ictimai həyatın müxtəlif məsələlərinə qarşı özlərinə məxsus yanaşma tərzləri olmuşdur. Məsələn, Muğan zonasının bəzəməçisi iki uşağın məktəbə getməsinə, məktəbə müfəttiş gəlib müəllimi tənbeh etməsinə, insanın ölməsinə, camaatın mal-qarasını əkin sahəsindən tutub əttiyə göndərən raykomun əməllərini, qızların qoşulub qaçmasını, müəllimin dolana bilməməsinə “boş şey” saymış, ailəyə gəldikdə isə demişdir: arvad məsələsi “boş şey deyil”, çünki, öldürən də arvadı, dirildən də (37, 176).

Ağbaba lətifələri içərisində əsas yeri müəllifi bəlli olmayan örnəklər təşkil etsələr də, müəllifi gülməcələr daha geniş yayılmışlar. Cinni Soyünün, Mahmudun, Çoban Cəlalın, Toyçu Xəlilin, Ağaminin yaradıcısı, iştirakçısı, söyləyicisi olduqları lətifələr əsasən müasir həyatın yaşam tərzinin çatışmazlıqlarını tənqid hədəfinə çevirmək funksiyaları ilə seçilir (28, 218 -244 ; 41, 72-75).

Lətifələrin özgə bir qrupunu “biri”, “birisi”nin adı ilə bağlı söylənilən gülməcələr təşkil edir. Bu qrup örnəklər məzmun və mündəricə etibarilə məhəlli lətifələrdən az fərqlənirlər. Bu xüsusiyyətə əksər bölgə lətifələri içərisində tə-

sadüf edilir. Bu baxımdan daha çox müasir məzmun daşıyan Şəki lətifələri üzərində dayanmaq kifayət edər.

“On beşə danışmışam” lətifəsində poruçik (hərbi rütbə) əsgərlərə: – Kim gedib dil (əsir) gətirsə komandanlığın adından ona 25 manat mükafat verəcəyəm, deyir. Bu işi bir şəkili əsgər boynuna götürür, gedib bir “dil” gətirib 25 manat qazanır. Poruçik ikinci dəfə müraciət edəndə yenə heç kim yerindən tərpənmir. Şəkili bu dəfə də “dil” gətirməyə yollanır. O, üç gün gəlmir, belə düşünür ki, o, yəqin ələ düşüb. Üçüncü gün görürlər ki, şəkili qabağına 115 “dil” salıb gətirir. Poruçik bu qədər əsirin pulunu ödəyə bilmir. Deyir ki, gəl əsirin birini 10 manatdan hesablayıb pulunu verim. Şəkili öz etirazını bildirib, deyir: “– Ə, orada mən bunların birini 15 manata danışmışam. Deyirsən, qoyduğum maya da batsın” (24, 247).

Şəkilinin qabiliyyətini, pul qazanmaq üçün hər cür dona girmək bacarığını nümayiş etdirən özgə bir lətifədə şəkilinin muştuluq verəcəyini vəd edib tanışından 100 manat borc alıb aradan çıxması, sonra da pulu qaytarmaması səciyyələndirilmişdir (24, 249). “Ana dili” anonim lətifəsində isə oğlu atasından soruşanda ki, ata dilimizə nə üçün ana dili deyirlər? sualının müqabilində bu cavabı eşidir: “– Ay bala, evdə ən çox danışan kimdir?” (24, 257). Qadının deyinənliyini xatırladan özgə bir gülməcədə kişidən soruşurlar ki, ən gözəl ay hansıdır? O, fevralı ən gözəl ay sayır, ona görə ki, o biri aylara nisbətən fevralda arvadın deyinməsi iki gün azalır (24, 257).

Ötən yüzilliklərdə yaranıb-yayılmış lətifələrin müəyyən bir qismi öz müəlliflərini itirdikləri kimi, bu ənənəni davam etdirən müasir lətifələrin yaradıcıları da bir şəxsiyyət kimi unudulub anonimləşmişlər.

III FƏSİL MƏHƏLLİ LƏTİFƏLƏRİN POETİK ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

3. 1. Lokal lətifələr gülüş mədəniyyətinin – xalq satirası və yumorunun tərkib hissəsi kimi

Regional lətifələr tarixən ayrı-ayrı bölgələrdə yaranıb formalaşdığı üçün xalq içərisində yerli koloritlə bağlı müxtəlif istilahlarla yayılıb yaşamışdır. Bu söz -termin-anlamlar daha çox yarandığı ərazinin insan psixologiyası, ovqatı, canlı xalq danışıq dilinin zənginliyi və orijinallığı ilə müəyyən olunur: lətifə, gülməcə, bəzəmə, məzəli məzəm, elat dodaqqaçdıları, ağız icadları, baməzələr, məzəli ixtilətlər və s. Adlarla xalq içərisində dolaşan şifahi satirik söz sənətinin – ümumilikdə götürülsə gülüş mədəniyyətinin tərkib hissəsi olub bir janr kimi daha çox lətifə istilahi ilə tanınmaqdadır. “Ədəbi dilimizdə və eləcə də Oğuz-elat tərəkmələri arasında ...məşhur olan xalq ədəbiyyatının bu zəngin satirik nümunələri olduqca lakonik, yığcam və mənalıdır. Fikir obyektə qarşı olduqca sərrast tuşlanır” (77, 6).

Azərbaycanın ayrı-ayrı ərazilərində müxtəlif adlarla tanınan xalq yumoru qəhrəmanları, yaxud bu nümunələrin yaradıcısı və ifaçıları (söyləyiciləri) yaş fərqlərindən asılı olmayaraq lətifələrin məzmununa və janr özünəməxsusluğuna təsir edə bilməmişlər. Ümumiyyətlə, xalq gülüşü örnəkləri, o sıradan da məhəlli lətifələr janrının daxili tələblərindən doğan xüsusiyyətləri, mövcud olan ənənələri həmişə qoruya bilmişdir.

Xalq lətifələrinin, o sıradan regional lətifələrin mayasında xalq gülüşü dayanır. Gülüş isə cürbəcür olur. “Zarafatdan doğan yumoristik gülüş, kinayəli gülüş, nifrətdən şölənə-

nən öldürücü gülüş” (134, 5). V.Y.Propp gülüşün bu formalarının çalarlarını daha da genişləndirmişdir: xeyirxah gülüş, acı (kinayəli) gülüş, əhval-ruhiyyəli gülüş, mərasim gülüşü, şəfahət (işrət) gülüşü və s. (150, 34). Mərasim gülüşünün ayrılıqda şərhinə çalışan Dm. Moldavskiy isə göstərir ki, ictimaiyyətin müraciət etdiyi folklordakı gülüş daha çox keçmiş həyat tərzindən uzaqlaşmaq mahiyyəti daşıyır. Qəhrəman keçmiş dünyaya səyahəti haqqında söz açə bilir. O, həmin dünyaya nəinki inam bəsləyir, həm də ona skeptik münasibət göstərir (147, 207).

“Axmaqlıq, doğru, düzgün müşahidə etmək qabiliyyətinin çatışmamazlığı” gülüşü döğuran əsas amillərdəndir. “...Biz dəfələrlə görmüşük ki, gülüş hər hansı bir gizli çatışmamazlıqların, eybəcərliklərin aşkarlanması zamanı gözlənilmədən ortaya çıxır. Nə zaman ki, çatışmamazlıq yoxdur və onu görmürük, onda biz gülmürük” (150, 39).

Məhəlli, lokal lətifələrin mahiyyətində, məğzində dayanan xalq gülüşü, xalq satira və yumoru folklorun əksər janr və növlərində geniş yer əlsa da regional bəzəmələrdə zirvə nöqtəsinə yüksəlmiş, onun genetik mahiyyətinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. O da bəllidir ki, yumor və satira şifahi söz sənətində öz forma və məzmununa görə rəngarəng mahiyyətdə özünü bürüzə vermişdir. Ümumiyyətlə, yumor və satiraya qiymət verən Y.Boryev yazmışdır: “Yumor-satira. Gülüşün qütbləri. Onların arasında isə komikliyin bütün çalarları dayanır”(142, 79). Komikliyin bütün bu əlamətləri bölgə lətifələrində də qorunmuşdur.

Regional lətifələrdə, o sıradan bu qəbildən olan İraq-türkman gülməcələrində satira və yumorun təzahür formalarına toxunan Q.Paşayev yazır: “İstehza, kinayə, rişxənd, in-

cə yumor lətifələrdə quru-quru tərifləmə, lağa qoyma, ələ salma, rüsvay etmə, yaxşıya pis, pisə yaxşı demə, özünü qanmazlığa, görməzliyə, eşitməzliyə, saymazlığa, bilməzliyə vurma və s. yolu ilə öz bədii ifadəsini və üslub, dil gerçəkliyini tapır (120, 29).

Mahiyət etibarilə komikliklə gülüşün arasında fərqli, seçilən cəhətlər də mövcuddur. Belə ki, “komiklik gülüşdür, ancaq bütün gülüşlər komiklik deyil. Gülüş həmişə fərdi münasibətdir, ancaq hər dəfə ictimai deyil”. Özgə sözlə “...gülüş komiklikdən daha genişdir. Komiklik gülüşün gözəl bacısıdır” (142, 11).

Regional lətifələrin doğurduğu gülüş insanın daxili aləmini, mənəviyyatını, ovqatını təmizləmək, bütün bunlarla bərabər onu tərbiyə etmək işində ən mühüm estetik vasitədir. Bölgə, məhəlli lətifələrin məğzində, məzmununda dayanan “... gülüş inkarın təsdiq vasitəsidir” (57, 24).

Regional lətifələr gülüş mədəniyyətinin özgə növləri kimi insan psixologiyası ilə bağlı olan xudpəsəndliyi, ədavəti, düşmənçilik toxumu səpənləri, var-dövlət hərislərini, naşı adamları, nadanları incə yumor hissi ilə qamçılıyır. Onları istehza ilə satira atəşinə tutur.

Bəllidir ki, regional xalq lətifələrinin obraz və qəhrəmanları daha geniş tarixi mərhələləri və məskun məntəqələri əhatə edir. Bu bərdə söz açan fil. elm. namizədi T.Fərzəliyev yazır ki, “Orta əsr müsəlman Şərqi folklor qəhrəmanları sonrakı dövrlərdə meydana gəlmiş regional xələflərini yaratmışdır. Bunlar iranlı Daho, özbək Miralı, türkmən Kəminə, tacik Müşfiqi, qaraqalpaq Omirbey, türkiyəli Bu Adam və Bektaşi, kırımlı Ahmet Akay Ozenbaşı, azərbaycanlı Abdal Qasım və başqalarıdır” (69, 7). Bu baxımdan

Bəhlul Danəndə Molla Nəsrəddin ənənələrini davam etdirən məhəlli Azərbaycan gülməcələri də hər bölgənin ruhundan doğan öz lətifə qəhrəman və obrazlarını yaratmışdır.

Satira və yumor əlamətləri ilə yüklənmiş regional lətifələr gülüş mədəniyyətinin aparıcı qolu kimi müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Bu mənada məhəlli Şəki lətifələrindən söz açan prof. Y.Qarayev yazır : “...Özünün kamil, klassik bədii nümunəsində Şəki lətifəsi komik təfəkkürün fərdi özünüdərk və ətrafı, mühiti idrak, maarifçiliyin ənənəvi şüur intibahı missiyasını yerinə yetirir. Məhz intellektual amilin prioritet təşkil etdiyi bölgələrdə (Şəkiddə, Təbrizdə, Naxçıvanda...) şifahi ənənədə də məzhəkə satiranın radikalizmi ilə, hətta yumorun didaktikası və rəasionalizmi ilə seçilir. Burada məhz gülüş həm xausun inkarı, həm də harmoniyanın ifadəsi və təsdiqi üsulu-vasitəsi olur” (100, 19).

Regional bəzəmələr semantik-struktur tamlığına görə “...müstəqil bədii miniatürdür, epik təhkiyə yolu ilə nitq dialoqudur, tipologiyasına görə xalq epizmindən, genezisində görə ritualdan, mifdən, xalq oyun, tamaşa, söyləmə, nəğmə örnəklərindən qaynaqlanır. Təkmilləşmədə onu yaradan və formalaşdırən köhnədən qopur, janr muxtariyyəti qazanır” (100, 20). Bu qaynaqlanma və bəhrələnməni folklorun əksər janrlarında müşahidə etmək mümkündür. Çünki satirik məsəllər, nağıllar, bayatılar, yumorlu lətifələr, qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarımızdakı komik epizodlar milli sosial gülüşün varlığını, qədimliyini nümayiş etdirən tipik örnəklərdir (93, 7).

Regional lətifələrdə gülüşün varlığı ayrı-ayrılıqda hər bir örnəyin daxili strukturundan doğur. Yumor və satiranın gücü də bu quruluşda özünü gərəyincə nümayiş etdirə bilir. Özgə sözlə, komizmin formalarından olan yumor ifşaya mə-

ruz qalan subyekti oyatmaq, onu tərbiyələndirmək məqsədi güdür. Yumor gülüş mədəniyyətinin əsas atributlarından biri kimi əsasən öz subyektini tərbiyələndirməyə, ondakı çatışmamazlıqları və neqativ halları aradan qaldırmağa, nəticədə isə onu mənəvi baxımdan yetkinləşdirməyə, tamamilə ideala uyğunlaşdırmağa çalışır.

Yumordan fərqli olaraq satira isə lokal lətifələrdə daha çox qəzəbli gülüş kimi özünü göstərir. Özgə sözlə, satira prof. Q.Kazımovun təbirincə desək “...əsas ideala uyğun gəlməyən, idealla kəskin ziddiyyət təşkil edən hər nə varsa onu qamçılama formasıdır. Satira tənqid obyektinin məhvinə, inkarına yönəldilmiş olur” (93, 16).

Faktik nümunələr təsdiq edir ki, regional xalq gülməcələrində, həmçinin ayrı-ayrı bölgələrdə özünə yeni çalarlar qazanmış Bəhlul Danəndə və Molla Nəsrəddin lətifələrində əsas ifşa obyektini olan eybəcərlik və axmaqlığın komik tənqidində satira və yumor mühüm rol oynamışdır.

Konkret olaraq xalq lətifələrində, xüsusilə onun regional mahiyyət kəsb edən onlarla örnəklərində gülüşün nə dərəcədə komik effekt daşdığı müəyyənləşdirməyə çalışan Q.Kazımov yazır: “...lətifələr qədər cari komik effekt yaranan, fərdi və sosial eybəcərliklərə gülən heç bir janr təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bütün peşə adamları – həkimlər, alimlər, aqronomlar, müəllimlər, baytarlar, geoloqlar, texniklər, kolxozçular, papaqçılar, çəkməçilər arasında saysız-hesabsız lətifələr vardır” (93, 151).

Məhəlli (lokal) lətifələrin təsir dairəsi, onun dinləyicidə oyatdığı əhval-ruhiyyə, xoş ovqatın yaranması bilavasitə söyləyicinin məharətindən asılıdır. Çünki lətifəni hər hansı çap mətnindən oxumaq onu söyləyəndən dinləmək qədər

insana mənəvi və estetik zövq vermir. Burada söyləyici tərəfindən edilmiş hər bir jestin, pantomim hərəkətin böyük mənası var və o danışılan örnəyin daha dərinə qavranılması və mənimsənilməsinə yaxından kömək edir. Belə ki, “Mahir lətifə söyləyiciləri nəticəyə yaxınlaşdıqca dodağının, üzünün, əzələlərinin hərəkətləri ilə dinləyicini hazırlaya bilir. Lakin burada aforizm şəklində olan son gözlənilməz nəticənin vaxtında tələffüzü əsas şərtidir” (93, 154).

3.2. Janrdaxili əlaqədə formalaşmış lətifələr

Regional lətifələr içərisində janrdaxili əlaqədə formalaşmış örnəklər də külli miqdardadır. Lətifə-nağıl, lətifə-ata-lar sözü, lətifə-tapmaca, lətifə-rəvayət və əksinə, bu mövzulu gülməcələr həmin janrlarla qarşılıqlı əlaqə və təmasda formalaşmışlar. Bu qəbil örnəklər içərisində mövsüm və mərasimlərlə bağlı lətifələr də özünə yer almışdır. Onlarda qorunan və mərasimin atributlarından olan arxaik obrazlar barədə söz açan Y.M.Meletinski yazmışdır: “Təhkiyəçilik sənətinin arxaik obrazları, o sıradan novellavari örnəklər əcdadlar haqqında mifoloji hekayətlərdir – onlar mədəni qəhrəmanlar, demonik-komik mifoloji obrazlardır” (146, 1). Bu səciyyəli obrazlar regional lətifələrdə də yer almışlar.

Törən-mərasim mövzulu lətifələrdən olan “Adamı adam yanına göndərərlər” gülməcəsində yağışı çağırış mərasiminin keçirilməsi, onu doğuran səbəblər açıqlanmışdır. Lətifədə vurğulanır ki, Şəki camaatı quraqlıq olanda Kiş çayının kənarına yığışib Müsəllaha çıxar, özləri ilə ləyən, qazan aparıb çay kənarında bərk-bərk vuraraq səs-küy salıb dua edərmişlər ki, Allah bu harayı eşidib yağış yağdırsın (24, 219). Yağış yağdırma haqqında aparılmış araşdırmalarda

lätifədə təsvir olunmuş bu prosesin geniş təhlili verilmişdir (7, 109-115 ; 114, 249-252) ki, bir daha bu məsələyə toxunmağa ehtiyac qalmır.

Özgə bir lätifədə təsvir edildiyinə görə günün quraqlıq keçdiyini gören camaat Müsəllah dağına çıxıb Xıdır İlyasdan yağış istəyirmiş. Ancaq yağış yağmırmış. Gülməcənin personajlarından olan Bəhram müəllim bunun səbəbini Unnu Ağcadan soruşduqda o ironik gülüş doğuran belə bir cavab vermişdir: “ – Yəqin ki, sədriniz Yusif müəllim Müsəllah dağına çimməmiş çıxıb (72, 41).

Müsəllahın bəzi elementləri ilə Ordubad rayonundan qeydə alınmış çömçə xatun mərasimində də qarşılaşırıq. Bir sıra xalqlar içərisində dolaşan analogi törənlərdən söz açan A.Xürrəmçızı qeyd edir ki, bu mərasimi keçirən qumuq qadınları uşaqlarını Müsəllaha çıxarıb onları quzu kimi mələməyə məcbur edirmişlər ki, yağış yağsın (80, 156). Bu motiv regional lätifələrdə də yer almışdır.

Lätifələrdə sınımalara da təsadüf edilir. Belə örnəklərin birində qeyd edilir ki, inama görə “... sacı yerə qoyanda və ocaq daşlarını çevirəndə cinlərin balaları yanır”. Arvad bunu bildiyi üçün həmişə bu işi əri mollaya gördürürmüş. Molla isə bu işi görəndə deyirmiş: “Ay cinlər, geri durun, yanarsınız” (39, 231). Lätifə məhz bu inam üzərində qurulmuşdur. “Yerə qaynar su tökməzlər, günahdı. Deyilənə görə töksən, torpaq əyəsini yandırarsan, o da qəzəblənib sənə nə isə bir sədəmə toxundurur” – inamı islamiyyətin əlavəsindən sonra “yerə isti su atanda gərək “bismillah” deyəsən ki, cinlər qaçsın. Yoxsa cinin balasını yandırarsan, sənə zərər toxundurur” (80, 23) inamının ilk variantı regional lätifələrdə daha çox qorunmuşdur.

Nağılların tərkibində lätifə motivlərinə təsadüf olunduğu kimi, məhəlli gülməcələrdə də nağıl ünsür və epitetlərdən istifadə edilmişdir. Bir janr kimi regional lätifələrin özü-nəməxsus xüsusiyyətlərindən ən başlıcası ondan ibarətdir ki, söylənilən əhvalat yığcam və lakonik olur, elə ilk baxışdan kəskin gülüş doğurur. Hədəfə yönəldilmiş gülüş dinləyicisinə mənəvi sevinc hissləri aşılıyır. Deyilən bu əlamətlər “Dilimə bağla” lätifəsində belə ümumiləşdirilmişdi: “Bir kişi atın üstündə gedirmiş. Ancaq qalmağa yeri yox imiş. Küçədə bir kişi durubmuş. Həmin kişiyyə atlı salam verir. Salam verəndən sonra kişi atlıya deyir ki, düş qonağım ol. Bu söz kişinin ürəyindən olur, tez atdan düşüb soruşur ki, atımı hara bağlayım? Kişi cavab verir ki, dilimə” (29, 358). Bu lätifədə janrın tələblərindən irəli gələn yığcamlıq, mənalı gülüş əks olunsa da söyləyicilik, ifaçılıq baxımından nağıllarda olan əlamətlər də yox deyildir. Hər şeydən öncə “... nağıl xüsusi nağılçılar tərəfindən bir janr kimi danışıldığı halda lätifə kiminsə başına gələn bir əhvalat kimi söylənilir” (132, 3). Eyni fikri təsdiq edən prof. P.Əfəndiyev isə qeyd edir ki, “... lätifə yığcam, sadə, lakonik, yumoristik bir janrdır. Nağılı bilmək, yadda saxlamaq, danışmaq xüsusi bir məharət tələb edir. Buna görə də xüsusi nağılçılar vardır. Amma lätifələr belə deyil. Onları hamı bilir, yadda saxlayır və danışır” (52, 138-139). Eyni məsələyə prof. A.Nəbiyev nisbətən başqa mövqedən yanaşmışdır. O, lätifə janrının əhatə çevrəsini və mövzu dairəsini genişləndirərək nağıl janrına yaxınlaşmasını nəzərdə tutaraq yazmışdır: “Lätifə janr və məzmun çevrəsinə görə qısa və konkretir. Əksər hallarda açıq və mənaaltı gülüşlə müşahidə olunur. Lakin lätifələrin elə qədim nümunələri də vardır ki, onlar janrın ənənəvi ölçü tələblərindən kənara çıxır, bəzən

nağıla bənzər funksiyaları əhatə edir. Bu nümunələrdə lətifəyə məxsus gülüş atributu da arxa plana keçir” (114, 301).

“Biri varmış, biri yoxmuş, keçmiş zamanlarda bir dəvə, bir keçi, bir də tülkü var imiş” (“Kökəni kim yesin”) (40, 86), “Biri vardı, biri yoxdu, bir şah vardı” (“Şahla kürəkəni”) (39, 327), “Biri vardı, biri yoxuydu. Bir qaynana vardı” (“Qaynana ilə gəlinlər”) (33, 335), kimi nağıl epitetləri ilə başlayan gülməcələrlə yanaşı nağıl keçidləri davam etdirilən – “Sağollaşib atlı yoluna davam etdi. Az getdi, çox getdi, dərə-təpə düz getdi, gedib bir çəmənə çıxdı” (“Atlı”) (34, 296) “Erməni gəlməkdə olsun, görək oğrular nə oyun çıxardılar” (39, 173) kimi bədii pryomlar da regional bəzəmələrdə özlərinə yer almışlar.

Rəvayət və lətifələrin qovuşmasından yaranmış gülməcələr də vardır ki, onlar janr baxımından daha çox rəvayəti xatırladırlar. “Qonşum arxamca gəlir”, “Atan at da borc luymuş” (25, 300 302), “Xurcunu ver, gedirəm” (40, 159 161) lətifələri bu qəbil örnəklərdəndir. Maraqlıdır ki, xalq içərisində dolaşan istilahlarla – “ixtilət” adlandırılan bir sıra Şəki lətifələri isə daha çox rəvayət olub, bu adla gülməcələrdən fərqləndirilmişlər (26, 227-289).

“Belə rəvayət edirlər ki ...”, “Rəvayətə görə Başkeçiddə bir çoban yaşayırmış” və buna bənzər təqdimatlarla başlayan bir sıra örnəklər lətifə kimi təqdim edilsələr də, əslində rəvayət janrınının tələblərinə cavab verən nümunələrdir (40, 165). “Qatar qayalar”, “Cənnət bulağı”, “Kimini qaldırır, kimini endirir” lətifələri də sırf rəvayət səciyyəli örnəklərdir (40, 165 -166; 167 - 168).

Lətifəli rəvayətlər içərisində aşıq rəvayətlərinə də təsadüf olunur. Məsələn, “Qara ilə ağ qarışanda sortu yaxşı olur” örnəyi Aşıq Ələsgərin qardaşı oğlu İmanın Dərələyəzdə Aşıq

Ələsgərin toyunu etdiyi ər-arvadin qonağı olmasından söhbət gedir. Rəvayətdə gülüş doğuran elementlər də özünə yer tapmışdır (35, 306).

Regional lətifələrlə atalar sözü və məsələlərin qarşılıqlı şəkildə izlənməsi müəyyən edir ki, bir sıra bəzəmələrin nəticələrindən başlayan yol atalar sözü və məsələlərə doğru gedir. “Həqiqətən də müəyyən tip lətifələrdə məntiqi mühakimə lətifənin içərisində zərb-məsəl kimi birbaşa SÖZ (hikmət), digərində isə “ezop dili ilə”dolayısı SÖZ (hikmət) kimi ifadə olunur (2b, 120). Belə ki, məhəlli lətifələrin sonluğundan doğan hökm düsturlaşib atalar sözü formasını alır və sonralar bu janrın müstəqil örnəyi kimi sərbəstlik qazanıb dildə-ağızda dolaşaraq yayılır. Əlbəttə, bunun əksini də müşahidə etmək mümkündür. Bir sıra lətifələrin sonluqları isə daha çox uzun illərdən bəri formalaşmış atalar sözləri ilə tamamlanır. Bu isə lətifəni daha məntiqi, daha çox inandırıcı şəkllə salır. Hər iki janrı qarşılıqlı şəkildə izləyən İdris İbrahimoğlu bu məsələyə toxunaraq qeyd etmişdir ki, bəzi hallarda “... atalar sözü və məsələlər lətifələrlə verilən hadisə və əhvalatın nəticələrindən ibarət olur”(81, 253). Eyni fikirləri T.Fərzəliyev də söyləmişdir (70, 248). Məsələyə prof. P.Əfəndiyev isə daha geniş anlamda yanaşmışdır: “Elə bir lətifə olmaz ki, orada müəyyən bir əxlaqi, ictimai nəticə verilməmiş olsun. Çox zaman fikir bircə cümlə ilə ifadə edilir ki, o da lətifənin ideyasını təşkil edir. Həmin lakonik ifadəyə, aforizmə görə də lətifə yadda qalır. Bu cəhətdən lətifələr xalq məsələlərinə yaxınlaşır” (52, 139).

Atalar sözü və məsələlər əsasında formalaşmış lətifələr yaxud, lətifələr əsasında yaranmış hikmətli sözlər çoxdur və onlara ümumi baxış aşağıdakı mənzərəni yaradır:

“Nə yoğurdu, nə yaptı, hazırca kökə tapdı”, “Mal sahibinə oxşamasa haramdır”(129, 136-137; 145-146), “Nəslində olan dırnağında bildirər”, “El atan daş çox uzağa düşər” (72, 123-125), “Toxun acdan xəbəri olmaz”, “İlan ulduz görməsə ölməz”, “Karı könlündəki”, “Keçi can hayında, qəssab piy axtarır” (25, 90 -92), “Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına” (40, 135-136), “Kor tutduğunu buraxmaz”, “Yetimə cancan deyən çox olar, çörək verən az”, “Qoyunu qoyun ayağına asarlar, keçini keç” (32, 337-344), “At almamış axurunu tikir”(36, 453), “Ucuz ətin şorbası olmaz” (38, 162- 163), “Qurd nə bilir qatır bahadı”(39, 175), “İlan vuran ala çatıdan qorxar”, “Bildirçinin bəyliyi taxıl sovuşanədəki” (39, 226-227; 258-259) və s. kimi atalar sözü və məsəllərin hər biri ayrı-ayrılıqda lətifələrin əsas məğzini təşkil etmişlər. Hikmətamiz məsəllərlə tamamlanan elə lətifələr də vardır ki, onların nəticə tezisləri ancaq bölgə camaatı üçün anlaşılıq olmuş, onlar atalar sözü səviyyəsinə yüksəlib düsturlaşsa bilməmişlər. Məsələn, “Bizim it hürüşünü tanımır”, “Canoğlunun çomağı” (23, 599 - 601), Göyçə, “alacanın bilmədiyi iş qurd düşər”, “Mal danadan, ev hanadan deyiblər” (25, 92; 313) Qarabağ, “Boyuna baxıram, şükür edirəm, ağına baxıram fikir”(31, 269) Şirvan, “Zalım oğlu, ta mən neynim eşşəyin ölər? Eşşəyin ölər, qatır alarsan”, “Başından da qəlbi yerim var, səni qaldırım”, “At hardadır, ot hardadır” (39, 176; 184) Zəngəzur, “Mən saqqalı hələ ələ verməmişəm” (15, 50) Ayrı bölgələrində formalaşmış əhali içərisində anlaşılan deyimlərdir.

Bəzi lətifəçilər atalar sözü və məsəllərdən yaradıcı şəkildə faydalanaraq, onu söylədikləri hadisənin məramı ilə uyğunlaşdırmış və bu yolla kəskin gülüş doğuran bir ovqat yaratmışlar. Hacı dayının dilindən söylənilən “Palaza bürün

elinən sürün” lətifəsinin əsasında eyni məsəl durur. Lakin Hacı oğlu bu məsəli məqsədyönlü bir şəkllə salıb, belə yozur: Ay dədə, heç nəyim yoxdur. Pul ver ki, gedib palaz alıb elinən sürünüm!(24,230). Özgə bir Şəki gülməçəsində İsrayıl kişi zarafatçı dostunun başını qırxdığı zaman oğlu içəri girib atasından pul istəyir ki, gedib neft alsın. Atasını isə deyir: – Ay qurumsaq, əl çək, görmürsən mən puldan ötrü it qırxıram (26, 234).

“Söndü mənim çırağım, yandı sənin çırağın” məsəli də ayrı-ayrı bölgələrdə müxtəlif variantlar kəsb edərək eyni adlı lətifənin nəticəsi kimi onun əsas məğzini təşkil etmişdir (25, 319 - 320; 32 , 364; 35, 304).

Regional lətifələrdə atalar sözü və məsəllərdən faydalanma bu didaktik janrın daha geniş ərazidə yayılmasına və bir daha yaddaşlarda həkk olunmasına şərait yaratmışdır. Bu qəbil örnəklər eyni zamanda lətifələrin məzmun dolğunluğunu, ideya axarını və məntiqi gücünü artırmışdır.

Regional lətifələr içərisində tapmacalı lətifələrə təsadüf edilsə də, onlar azlıq təşkil edir. Sənətsünas F.Çələbinin verdiyi məlumata görə “yenidənqurma və aşkarlıq” adlanan sovet dönəmində yaranmış rus gülməçələri içərisində “lətifəli-tapmaca” üsulu ilə düzəldilmiş xeyli nümunələr vardır ki, bunlarda bəzəmə ilə tapmacanın müxtəlif şəkillərdə cütləşməsinin şahidi oluruq. Müəllif xatırladır ki, bu qəbil lətifələr hələlik tədqiqata cəlb edilməmişlər (49, 40).

Daha sonra F.Çələbi şəkili Tüfə Tahirin iştirakı ilə söylənilən bir tapmacalı lətifəni misal gətirmişdir: Tüfə Tahirə bir gündə Moskvaya gedən bir alim onu söhbətə tutmaq məqsədilə təklif edir ki, gəl bir-birimizə tapmacalı lətifə deyək. Sən cavab verə bilməsən 10 manat mənə, mən cavab

verə bilməsəm 100 manat sənə verəcəm. Birinci tapmacanı Tüfü Tahir söyləyir:

“ – O hansı heyvandır ki, ağaca dörd ayaqlı çıxır, düşəndə isə iki ayaqlı düşür? Bu sualın cavabını tapa bilməyən alim uduzduğunu boynuna alıb Tahirə 100 manat verib deyir ki, tapmacanın cavabını özü açıqlasın. Tahir isə bildirir ki, tapmacanın cavabını “mən də bilmirəm”. Al uduzduğum 10 manatı, mən daha oynamıram, getdim yatmağa”(49, 40-41).

Səmimi gülüş doğuran bu örnəkdə obrazlaşdırılmış Tüfü Tahirin bir şəkili kimi uzaqgörənliyi, qabiliyyəti, bacarığı ön plana çəkilməmişdir. Lakin Tüfü Tahir tək deyildir, regional lətifəli tapmacaların içərisində obrazlaşdırılmış onlarla məhəlli qəhrəmanlar vardır ki, onlardan biri də tovuzlu Künə Dəmirdir. Künə Dəmirin savadsızlığını sübut etmək istəyən Bakıdan Qaraxanlıya gələn müxbir ona sual verir ki, de görüm Kitayın paytaxtı haradır? Künə Dəmir deyir ki, Çindir. Və əlavə edir ki, sən soruşsaydın Çinin paytaxtı haradır, mən deyəcəyidim ki, Pekindir.

Künə Dəmir müxbirin savadsızlığını üzə çıxarmaq üçün ona belə bir sual ünvanlayır: “De görüm bu Qaraxanlı ərazisində kim hökmdarlıq edib və şəhərin adı nə olub?”. Bu sualın cavabında müxbir gözlərini döyür, Künə Dəmir isə verdiyi sualın cavabını belə açıqlayır:

“– Hökmdarın adı Dağyanus, şəhərin adı isə Xunandır” (72, 81-82).

Göründüyü kimi, istehzal gülüş yaradan bu lətifədə keçmiş tarixi olaylara da baş vurulmuşdur. Eyni mövzuda olub tarixi keçmişimizi yada salan Dabravol Qasımın adı ilə bağlı söylənilən tapmacalı lətifədə də yurdu, vətəni, torpağı tanımaq hissləri aşılır. Kənd məktəbinə müəllimlərin sava-

dını yoxlamağa gələn müfəttişə Qasım dayı onun tovuzlu olduğunu bildikdən sonra belə bir sual verir: – A bala, bizim Əlviz, Murğuz, Sərviz dağlarımız hardadır? Müfəttişin bu sualın qarşısında aciz qaldığını görən Dabravol Qasım sualını belə cavablandırır: “Ay bala, buradan bura öz rayonunu, doğma torpaqlarını tanımırsan, tanımadığın, görmədiyən ölkələrdən sual verirsən, əvvəl sən öz elini, obanı öyrən, bil, tanı, sonra keç kənar ölkələrə” (72, 127 - 128).

Tapmacalı lətifə səciyyəli özgə bir lətifəli rəvayətdə isə Şah Abbas obrazlaşdırılmışdır. Lətifə Şah Abbasın qarşılaşdığı bir qoca ilə mükəlliməsi üzərində qurulmuşdur. Şah Abbasla qoca arasında belə bir dialoq baş verir.

Şah Abbas: – Qoca neyləyibsən?

Qoca: – İkini üç eləmişəm (Əlimə çəlik almışam).

Şah Abbas: – Daha nə?

Qoca: – Uzağı yaxın eləmişəm (İndi uzağı yox, yaxını görürəm).

Şah Abbas: – Dəyirmanın necədir?

Qoca: – İşləkdən salmışam (Daha dişlərim yoxdur).

Şah Abbas: – Niyə vaxtında qazanmadın?

Qoca: – Qazandım, ellər apardı (Qızlarım oldu, hərə birini apardı) (32, 346 - 348).

Göründüyü kimi, bu lətifədə qocanın şaha verdiyi cavablar sətiraltı mənə daşısa da, əsas açıqlama mötərizə daxilində yozulmuş fikirlərlə aşkarlanmışdır.

Özgə bir lətifədə isə Şah Abbas Kəlniyyəyə aşağıdakı şeirlə müraciət edib onu bazara göndərir: Get mənə can al gəti, can olmasa yarımcan al gəti, yaramcan olmasa zəhər al gəti. Bu tapşırığın mənası isə ət, yumurta və qatığı bildirir (32, 350).

Əsas məğzi, mahiyyəti tapmacalı sualla açıqlanan bəzəmələrin birində ərlə arvadın oğlanlarının dərrakəsini yoxlamaqdan söhbət gedir. Əliyar kişi arvadına bildirir ki, oğlumuzun ağı var, ancaq dərrakəsi yoxdur. Bu məsələni arvadına anlatmaq üçün Əliyar kişi onun üzünü əlindən alıb ovcunda gizlədir və oğluna bildirir ki, əlimdə ortası dəşik bir şey var, tap görək o nədir. Oğlan düşünmədən cavab verir ki, ovcunda gizlətdiyin dəyirman daşdır. Əliyar kişi gülüb arvadına deyir ki, gördün oğlumuzun dərrakəsi yoxdur, o bilmir ki, dəyirman daşı adamın ovcuna sığışmaz (27, 242 -243).

Rəvayətli lətifə mövzusunda olan özgə bir gülməcə şahla vəzirinin sual-cavabı üzərində qurulmuşdur. “Adamın pisi, heyvanın pisi, qabın pisi” hansıdır, sualına cavab tapmayan vəzir ölüm hökmündən bir uşağın düşünülmiş cavabı ilə xilas olunur. Uşaq padşahın suallarını belə cavablandırır: – Adamın pisi ev üstünə gələn kişidi. Heyvanın pisi alnı qaşqalı eşşəkdi. Qabın pisi isə çuğun qabdı, bir yeri deşiləndə atılmalı olur (32, 328).

Tapmacalı lətifələrə bu öləri yanaşma belə bir qənaət doğurur ki, ayrı-ayrılıqda bu janrların çulğalaşması prosesinin öyrənilməsi xüsusi araşdırma tələb edir.

3.3. Poetik fiqur və bədii xüsusiyyətlərin təzahür formaları

Rəngarəng bədii xüsusiyyətlərə malik olan regional lətifələr poetik fiqurlarla da zəngindirler. Gülməcələrdə yer tapmış bu poetik əlvanlığı nəzərə çatdıran folklorşünas T.Fərzəliyev yazmışdır: “Konflikt, istehza, kinayə, istiarə, satira və yumor lətifələrin ətini, canını, qanını təşkil edir. Hər bir lətifə gülüş və təzadlardan ibarət olur. Təzad, gülüş, kina-

yə lətifələrdə tərifləmə, özünü görməzliyə, eşitməzliyə, saymazlığa və bilməzliyə vurma, pisə yaxşı, yaxşıya pis demə, rüsvay etmə, ələ salma, məsxərəyə və lağa qoyma yolu ilə yaradılır. Bu vaxt rəngarəng eyhamlardan və idiomlardan da geniş istifadə olunur” (70, 246).

Bu baxımdan sözün mənə çalarından, siqlət və yükündən yerində, məqamında istifadə etmək bəzəmənin mahiyyətinin açıqlanmasında əsaslı rol oynamışdır. Müftə yeyib-içməyi sevən bir şəkildən soruşduqda ki, ən çox sevdiyi söz hansıdır, o belə cavab verir: “Restoranda doyunca yeyib-içdikdən sonra ofisiənti şot verməyə çağıranda onun dediyi “çatıtdı” sözü” (26, 215).

Sözün və səsin ifadə qüdrətindən istifadə özgə bir lətifədə belə mənalandırılmışdır. Bir molladan soruşduqda ki, səslərdən hansı yaxşıdır, o, bu sualı belə açıqlayır: Əzan səsi, qazan səsi, bizə gedək səsi (33, 326).

Göründüyü kimi, sözün işlənmə məqamına görə lətifədə bir-birindən seçilən fikir mənə çalarları yaradır. “Baş daşına əlavə” gülməcəsində əri dünyasını dəyişmiş qadın onun baş daşına bu sözləri yazdırır: “Mən sənsiz qala bilmərəm”. Bir müddət sonra o ərə getməli olur və baş daşına “tək” sözünü əlavə etdirir: “Mən sənsiz tək qala bilmərəm” (26, 217). Qadının gülüş hədəfinə çevrilməsini səciyyələndirən bu lətifədə “tək” sözündən faydalanma böyük mənə və məzmun dəyişikliyi yaratmışdır.

Canlı xalq danışıq dili üzərində qurulmuş regional lətifələrdə yerli zəminlə bağlı ləhcə xüsusiyyətləri və frazeoloji birləşmələrdən faydalanma əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu məsələyə açıqlıq gətirən T.Fərzəliyev yazmışdır: “Lətifələrdə ən çox işlədilən dil xalq danışıq frazeologiyasıdır. Əksəriy-

yəti məcazi səciyyə daşıyan bu frazeoloji vahidlər lətifələrin reallığını, həyatiliyini, təbiiliyini, canlılığını, təsir qüvvəsini qat-qat artırır. Onlar hər bir personajın nitqini daha da canlandırır, lətifəyə obrazlılıq, emosional ovqat gətirir, fikrin daha aydın və təsirli ifadəsini təmin edir” (70, 247).

Sözün, ifadənin poetik qüdrətindən istifadə nəsr-təhkiyə dilinin daxili qafiyələnməsində də mühüm rol oynamışdır. Ağbabalı Əhməd kişidən soruşanda ki, neçə uşağın var, o bu suala cavabında sözün məna çalarlarından belə faydalanmışdır: “– Altı: birinin adı Alı, rəngi qarğıdalı; birinin adı Nəzakət, Allah verdiyinə bərəkət, hər gün yediyimiz təzə ət; birinin adı Fazil, biri də hazır” (41, 22). Yaxud, İxi kişi evini suvayan ustadan narazılıq edib, vurduğu suvağın nə üçün töküldüyünü soruşduqda, o, belə cavab verir: “...Sən verir-sən, şordan-mordan, biz də vururuq ordan-burdan. Sən ver-sən, ətdən-mətdən, biz də vururuq bərkdən-bərkdən” (37, 176). Və yaxud, nəsrin daxili qafiyələnməsi “Qaynana ilə gəlinləri” lətifəsində özünə yer tapmışdır. Gəlinlərinin ona çörək vermədiyini görə ana öz gileyini oğlanlarına belə çatdırır: “Oğlum Xəlil, oğlum Cəlil: Pendir verib göynətdilər, əppək verib oynatdılar”(33, 335).

Lətifə təhkiyəsindəki qafiyələnmənin özgə bir forması ilə “Eşşəyin belini boş gördük” örnəyində qarşılaşırıq. Lətifədə Gülzar xalanın oğlunun meşəyə odun gətirməyə getməsi, meşəbəyinin isə baltanı uşağın əlindən alıb boş eşşəklə evə yola salmasından söhbət gedir: Bir neçə gündən sonra meşəbəyi atını Gülzar xalagilin qapısına sürüb deyir:

– Gülzar bacı, xoş gördük.

Gülzar isə tez onu qabaqlayaraq öz gileyini belə ifadə edir:

—Məmiş qardaş, eşşəyin belini boş gördük (39, 310- 311).

Bu ifadə tərzli lətifəyə poetik məna gətirdiyi kimi, mətləbin aşkarlanmasına da yardım etmişdir.

Regional lətifələrdə bədii təsvir vasitələri kimi folklorun ilkin (erkən) janrlarından da istifadə edilmişdir. Obrazın daxili aləmini açmaq, personajların uzaqgörənliyini, qabiliyyətini, bacarığını nümayiş etdirmək baxımından yozmalardan faydalanma lətifələrə poetik kolorit gətirmiş və onların yadda qalmasında mühüm rol oynamışdır. “Yoza-yoza” lətifəsində üç qardaş itmiş atlarının kim tərəfindən aparılmasını yozurlar. Böyük qardaş bildirir ki, “Atımızı aparam kosadı”. Bu mülahizəyə uyğun olaraq ortancıl qardaş onu belə qafiyələndirir: “Özü də boydan qısaadı”. Bu yozumu kiçik qardaş daha da dəqiqləşdirir, hətta oğrunun adını da açıqlayır: “Boydan qısaadısa, ondan adı Musadı”.

Elə bu vaxt qardaşların qarşısına boydan qısa olan Musa adlı bir şəxs çıxır. O, atı oğurlamasını boynuna almır. Nəhayət, iş qazıya düşür. Qazı qardaşların həqiqətən də yozucu olmalarını yoxlamaq məqsədilə onları sınağa çəkir. Bu sınaqdakı dialoqlar da qafiyələndirilmişdir. Qazı ovcunda bir darı gizlədib qardaşlara bildirir ki, ovcundakının nə olduğunu tapsınlar.

Böyük qardaş: – Qazının ovcunda nə isə vardır, – deyir.

Ortancıl: – Vardısa, rəngi sarıdır.

Kiçik qardaş: – Rəngi sarıdırsa, onda darıdır” (25, 297-298) sözləri ilə onların həqiqətən də yozucu olduqlarını təsdiq edir.

Bölgə lətifələri içərisində elə örnəklər də vardır ki, onun əsas məğzi və gülüşün istiqamətləndirilmiş hədəfi lirik boyalarla təcəssüm etdirilir. Özgə sözlə, regional gülməcələrdə nəzm parçalarının özünə yer alması bu örnəklərin səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi nəzərə çarpır. “Həm də bu nəzm

parçaları lətifələrin ümumi ruhu ilə qovuşub təhkiyənin axarında hadisənin mahiyyətini daha aydın şəkildə açıqlamağa xidmət edir” (9, 48-49).

Elə lətifələr də vardır ki, onların təhkiyə hissəsi daha çox süjetə giriş, başlanğıc səciyyəsi daşıyır. Əsas fikir, ideya və məzmun lirik dillə ifadə edilir. Özgə sözlə, poetik üslub lətifəyə əlvanlıq, estetik ovqat bəxş edir. “Biçinçi məhəbbəti” bəzəməsində adından da göründüyü kimi, sadə əkinçinin məhəbbət duyğuları lirik boyalarla canlandırılmışdır. O, qıza olan sevgisini, eşqini belə nümayiş etdirir:

– Maa gə, maa gə,
Günnər görərsən.
Mən biçin biçərəm, sən
Başağın edərsən.
On arşın bez allam,
Bir tuman, bir qofta tikərsən.
Bir keçi allam,
Sağıb, südünü içərsən.
Tumanı geyib yan başıma-keçərsən,
Arzuna çatıb bu dünyadan köçərsən (25, 299).

“Niyə getsin narazı” gülməcəsində də poetik çalarlar örnəyin əsas məğzini təşkil edib, nəticəsini yekunlaşdırır. Evlərinə gələn qonağa ev sahibi ilə arvadı Gülnaz əllərindən gələn hörməti edir. Səhər ev sahibi qonağı Arazın o tayına yola salmalı olur. Qonaq çayı keçir. Ev sahibi qonağın razı qalıb -qalmamasını soruşduqda o, belə deyir:

– Mənə kəsdin qazı,
Mənə çaldın sazı.
Gördüm Gülnazı,

Səhər keçirtdin Arazı
Daha qonaq səndən
Niyə getsin narazı? (25, 300).

Bu lirik ovqatla tamamlanan lətifədə onun bütün məğzi, mahiyyəti ümumiləşdirilmişdir. Bəzən lirik parçalarda lətifənin yarandığı diyarın, məskun məntəqənin adı da vurğulanmışdır. Görmədən, bilmədən yaşlı bir kişiylə ərə verilən qız bu zorakılığa dözməyib evdən qaçmalı olur. Kişi isə öz hay-harayını, gülüş, ironiya doğuran hisslərini şeirlə nəzərə çatdırır:

Ağcabədinin yolları,
Qaratikan kolları.
Qoyma gəlini getsin,
Ayaqyalın, qoftalı (25, 321).

Azərbaycan xalqının mentalitetinə yad olub, lakin məişətdə ara-sıra təsadüf edilən çoxərliliyin ifşası da nəzmlə tamamlanan bəzəmələrdə özünə yer tapmışdır. Ayrıım bəzəmələrinin birində Ayrıım Tağının xalası yenidən ərə getmək eşqinə düşür. Xalasının dəfələrlə ərə getməsinə yada salan Tağı bu işə öz etirazını bildirir. Xalası isə bildirir ki, o çox da ərə getməyib. Onun dilindən söylənilən və lətifəni tamamlayan şeirdə qadın özünə bəraət qazandırmaq istəyirsə bu üst qatda belə görünür, əslində isə onun bu hərəkəti kəskin ironiya doğuran nəticə ilə tamamlanır. Qadın keçmiş ərlərini belə sadalayır:

Əli, Vəli,
İkisi sağ, ikisi dəli,
Həsi, Musa
Dördü saqqallı, dördü kosa.
Rəcəb, Şaban
Rəhmətlik sən qəğan.

O ki qaldı Ayrım İman –
Nə gün görüb sənın xalan?! (151, 50-51).

Təqdim olunmuş “Nakam qalmıř arvad” lətifəsindəki ailə-məişət mövzusuna nəzmlə tamamlanan regional bəzəmələr içərisində sıx-sıx təsadüf olunur. Mövzuya özgə bir yöndən toxunulan bu qəbil lətifələrin birində gəlin - qaynana münasibətlərinə toxunulmuşdur. Gəlinin payına çox görsün deyə altdan daş, üstədən aş qoyan qaynana gəlinin dili ilə belə səciyyələndirilmişdir:

Abad olsun dədəm evi,
Bulamağı bulardım
Buladıqca yalardım.
Bərbad olsun gədəm evi
Altda daş, üstə aş (39, 211- 212).

Əmək mövzulu lətifələrdə də ritmik lirik boyalardan istifadə edilmişdir. “Keşəli əhvalatları” adı ilə yayılmış bəzəmələrin birində deyilir ki, Musa kişi dağa getməyi tərgidib aranda qalır. O, pambıq əkib qazanc əldə etmək istəyir. Lakin əkdiiyi pambığı ala, ot basır, onu becərə bilmir və arvadına üz tutub başına gələnləri belə mənalandırır:

Aşdıım sandığı
Səfdim pambığı,
Bitdi biyan,
Yoxdu ziyan.
Yanımdakı sarmaşığı,
Oldu ona yaraşığı.
Bitdi çayır,
Yüyür, ha yüyür
Bitdi kalış

Yüz də çalış.
Çəhmə dad,
Ay arvad.
Yır-yığış
Günnər hələ
Qızmamış.
Minək daylağa
Gedək yaylağa (40, 148).

Əməyini dəyərləndirməyən, nahar yeməyini ayranla əvəz edən sahibkara biçinçi üz tutub lirik dillə öz gileyini belə bildirir:

Ver quymağı
Gör cana qıymağı
Ayran içərəm,
Belə biçərəm (41, 76).

Söylənən lətifənin təlqin etdiyi əsas ideyanın örnəyini sonunda lirik lövhə ilə mənalandırılması “Dalını da sən de” bəzəməsində də özünə yer almışdır. Sarı Vəli bir neçə həmkəndlisi ilə Qarsla üzbəüz olan sərhəd zonasına ot biçməyə gələrkən digər tərəfdə işləyən türklərlə zümzümə ilə danışır. Bu hadisəni bilən zastava rəisi onları sərhəd qanunlarını pozduqları üçün idarəyə gətirir. Rus dilini bilməyən Sarı Vəli onu sorğu-suala tutan rəisə belə cavab verir:

Altı nəfər, şest çelovek,
Hamısı birdən qovorit
Davay vada, davay xleb.

Lətifənin sonunda Vəli kişi üzünü dostu sürücü Bayrama tutub deyir ki, “Ay Bayram, dalını da sən de!”(41, 87- 88).

Lirik-poetik parçaların söylənilən lətifələrin məzmununa – ətinə, canına hopdurulması, ümumiləşdirilmiş nəticələr kimi səsləndirilməsi klassik lətifələrə nisbətə regional gülməcələrdə özünə yer tapmış xarakterik xüsusiyyətlərdəndir. Bu xarakterik cəhətə Zəngəzurdan toplanmış Cəlil Məmməd-quluzadənin “Qurbanəlibəy” hekayəsinin motivlərini xatırladan “Bizim evdə aslandı” bəzəməsində də rast gəlirik. Qaraqapılının evinə qonaq gələn Bürkü bəy yeyib-içdikdən sonra ev sahibini öz evinə qonaq dəvət edir. Qonaq gəldikdə isə o kürkü başına keçirib tövlənin axurunda gizlənir. Gələn qonaq atını tövləyə çəkəndə görür ki, dostu Bürkü bəy axurda gizlənib. Qonaq Bürkü bəyə ağzını açmağa macal verməyib, deyir :

Salamməleyk Bürkü bəy,
Bürünmüşən kürkü, bəy,
Bizim evdə aslandı
Öz evində tülkü bəy (50, 21).

Nəzmlə, lirik lövhələrlə süslədilmiş regional lətifələr qafiyə əlvanlığı, xalq şer dilinin zənginliyi, axıcılığı ilə də seçilir. Bu lirik parçalar xalq şerinin rəngarəng forma və şəkillərini nümayiş etdirir.

NƏTİCƏ

Daha çox “lətifə” anlamı ilə tanınan satirik söz sənəti örnəkləri folklorun aparıcı janrı kimi Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində geniş yayılmış və xalq tərəfindən seçilmiş bəzəmə, gülməcə, məzəm, dodaqqaçdı, ağız icadları, baməzə, məzəli ixtilətlər və s. kimi istilahlarla da yaranıb yaşamışlar. Bu ənənəvi yaradıcılıq prosesi bu gün də yaranmaqda, yayılmaqda və yaşamaqdadır.

Xalq lətifələri və onun ayrı-ayrı qollarını təşkil edən bölgə lətifələri Azərbaycan gülüş mədəniyyətinin – xalq satira və yumorunun aparıcı qolu kimi tarixən bu və ya digər dərəcədə yazılı ədəbiyyata da təsir etmiş, onunla sıx təmasda olub kəmiyyət və keyfiyyət baxımından yeni çalarlar qazanmışdır.

Uyğun qaynaqlara – nəzəri və bədii materiallara müraciət belə bir nəticə doğurmuşdur ki, “lətifə” anlamını əvəz edən və beynəlxalq terminlə “anekdot” adlanan ifadənin əslində yunanca olub “nəşr olunmamış” mənasını daşdığı aşkarlanmışdır. Eyni zamanda bu söz-termin (anekdot) adı altında tarixi şəxsiyyətlər haqqında dolaşan xarakterik əhvalatlardan ibarət qısa hekayətlər nəzərdə tutulmuşdur. Sonrakı tarixi kəsirlərdə isə kəskin siyasi məzmun daşıyan gülüş səciyyəli ədəbi janr “anekdot” adlandırılmışdır. Özgə sözlə, yarandığı yüzillikdə yazılı ədəbiyyatın janrı sayılan “anekdotlar” geniş vüsət almış və ilk tarixi məzmunlu əsərlər də məhz bu janrda yaranmışdır.

Regional lətifələrin tarixi təkamül yolu əbədiləşdirilmiş qaynaqlardan – əlyazmalarından, cümlələrdən, toplama mate-

riallarından başlamışdır. Bu mənbələrdə də külli miqdarda lətifələr qorunub saxlanmışlar.

Bölgə lətifələrinin qorunduğu ən etibarlı qaynaqlardan biri də XIX yüzilliyin üçüncü rübündən başlayaraq Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunmuş mətbuat orqanları olmuşdur. Həmin mədəni irsə ümumi baxış təsdiq edir ki, xatırladılan tarixi dönmənin uyğun mətbuat orqanları öz səhifələrində məhəlli (lokal) səciyyəli lətifələrə də gərəyincə yer ayırmışlar.

Azərbaycan lətifələrinin və onun tərkib hissəsi sayılan regional gülməcələrin “folklor kitabı” nəşrlərinə isə ötən yüzilliyin (XX əsr) əvvəllərindən başlanmışdır. Bölgə lətifələrinin özünə yer aldığı bəzi nəşrlərə də təsadüf olunur ki, onlarda yer almış nümunələr tərtibçi-tərcüməçilər tərəfindən işlənmiş gülüş doğuran söhbətlərdir.

Regional lətifələrin toplanması, tərtibi, çapı və araşdırılması işində ən mühüm mədəni hadisə çoxcildli “Azərbaycan folkloru antologiya”larının nəşrə başlamasıdır. Ayrı-ayrı bölgələrə həsr olunmuş bu nəşrlərin 20-dən yuxarı kitabı çap edilmişdir ki, onların hər bir cildində ünvanlandığı bölgədən toplanmış lətifələrə xüsusi yer ayrılmışdır. Ayrı-ayrı bölgələrin lətifə nümunələrindən ibarət onlarla fərdi nəşrlər də həyata keçirilmişdir ki, onlar bölgə lətifələrinin əbədiləşdirilməsində gərəkli rol oynamışlar.

Azərbaycanın ayrı-ayrı ərazilərində tanınan xalq yumoru yaradıcıları, yaxud bu nümunələrin ifaçı və daşıyıcıları janrın təlabatına və özünəməxsusluğuna təsir edə bilməmiş, mövcud olan ənənələri sistemli şəkildə həmişə qoruya bilməmişlər.

Bölgə lətifələrinin mahiyyətində, məğzində dayanan xalq gülüşü, xalq satira və yumoru folklorun əksər janr və növlərində geniş yer alsada region bəzəmələrində zirvə nöqtəsinə yüksəlmiş, onun genetik mahiyyətinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Müşahidələr təsdiq edir ki, regional lətifələrin doğurduğu gülüş insanın daxili aləmini, mədəniyyətini, ovqatını təmizləmək, bütün bunlarla bərabər, onu tərbiyələndirmək işində mühüm estetik vasitə rolunu oynamışdır.

Regional lətifələr insan psixologiyası ilə bağlı olan xudpəsəndliyi, ədavəti, düşmənçilik toxumu səpənləri, vaddövlət hərislərini, naşı adamları, nadanları incə yumor hissi ilə qamçılıyır, onları istehza ilə satira atəşinə tutur. Gülüşün varlığı isə ayrı-ayrılıqda hər bir örnəyin daxili quruluşundan doğur. Yumor və satiranın gücü də bu quruluşda özünü gərəyincə nümayiş etdirə bilir. Özgə sözlə, komizmin formalarından olan yumor ifşaya məruz qalan subyekti oyatmaq, onu tərbiyələndirmək məqsədi güdür. Satira isə lokal lətifələrdə daha çox qəzəbli gülüş kimi özünü göstərir.

Bölgə gülməcələrinin təsir mexanizmi onun dinləyicidə oyatdığı əhval-ruhiyyə, xoş ovqatın yaranması bilavasitə söyləyicinin məharətindən asılıdır. Burada söyləyici tərəfindən edilən hər bir jestin, pantonim hərəkətin böyük mənası var və o danışılan lətifənin daha dərindən qavranılması və mənimsənilməsində yaxından iştirak edir.

Regional Azərbaycan lətifələri zəngin obrazlar sistemi ilə də seçilir. Bu obrazlar ümumilikdə vahid Azərbaycan gülməcələrinin yaradıcısı, qəhrəmanı və söyləyiciləri kimi tanınmalar da ayrı-ayrılıqda hər bölgənin özünəməxsus, yadda qalan personajları və bu janrın daşıyıcılarıdır.

Regional lətifə obrazları sisteminə ümumi baxış belə bir qənaət doğurur ki, ayrı-ayrı bölgələrə aid gülməcə qəhrəmanları (surətləri) vahid Azərbaycan ərazisinin gülüş ustalarının zəngin personajlar aləminə malik olduğunu nümayiş etdirir. Bu obrazlar sisteminin ərazilər üzrə nəzərdən keçirilməsi həmin bölgələrə məxsus lətifələrin məzmun və ideyalarının təhlili zamanı daha qabarıq nəzərə çarpır.

Ayrı-ayrı regionlarda formalaşmış gülməcə surətləri-personajları ilə yanaşı, tarixi şəxsiyyət olub lətifə yaradıcısı, satira-yumor ustası kimi şöhrət qazanmış şəxsiyyətlər də onlarla bəzəmələr düzüb-qoşmuşlar. Onlar, hər şeydən öncə, iki funksiyanı yerinə yetirmişlər: bir tərəfdən öz düzüb-qoşduqları gülməcələrin mahir söyləyicisi-ifaçısı kimi çıxış etmiş, digər tərəfdən isə öz repertuarlarında sələfləri tərəfindən yaradılmış satirik örnəklərin daşıyıcısı kimi çoxyönlü fəaliyyət göstərmişlər. Bu ənənəni Azərbaycan ərazisi çevrəsində izləmək imkan daxilində olmadığı üçün yalnız Qarabağ və Gəncəbasar regionları üzrə nəzərdən keçirmək məqsədyönlü sayılmışdır.

Problemlə bağlı axtarış və müşahidələr belə qənaət doğurmuşdur ki, Azərbaycan ərazisinin elə bir bölgəsi, rayonu, kəndi, məskun məntəqəsi yoxdur ki, oranın özünəməxsus lətifələri olmasın. Bu mənada regional lətifələrin yayılma arealına görə təsnifatı aparılmış və onlar belə qruplaşdırılmışlar: 1)Kütləvi lətifələr; 2) Məhəlli (lokal) lətifələr. Bu bölgələrə uyğun olaraq da regional lətifələrin elmi-nəzəri təhlili aparılmışdır.

Bölgə lətifələri mövzu və mündəricə etibarilə zəngin olub ictimai həyatın müxtəlif sahələrini əhatə edir. Ailə-məişət, siyasi-ideoloji düşüncə tərz, tarixi hadisə və tanın-

mış kimsələrin həyatı ilə bağlı məlumatlar, dini-mistik mahiyyət daşıyan əhvalatlar bu lətifələrin ana xəttini müəyyənləşdirir.

Mövzu və ideyalarına görə regional lətifələrin mühüm bir qismini siyasi lətifələr təşkil edir. Son illərdə bu qəbil lətifələr dünya, xüsusilə rus folklorşünaslığında da geniş tədqiqat mövzusunə çevrilmişdir. Siyasi lətifələrdə ictimai quruluş və onun ideologiyasındakı neqativ hallar ifşa hədəfi kimi seçilmişdir. Ən önəmli cəhət isə onda özünü göstərmişdir ki, bu qəbil gülməcə yaradıcıları siyasi təzyiqlərdən, repressiya təhlükəsindən qorxmamış, vaxtında və zamanında öz sözlərini deməkdən çəkinməmişlər. İctimai-siyasi mövzulu regional lətifə yaradıcıları heç də beynəlxalq siyasi aləmin fəvqünə çıxıb, yaxud onun iştirakçısı olub gülməcə yaratmamışlar. Onlar bu örnəkləri öz məhəllələrində (lokal), yaşadıkları ərazilərdə (məhəlli) düzüb-qoşmuşlar.

Regional səciyyəli siyasi lətifələr içərisində təkə sovet quruluşu və onun ideologiya sistemi deyil, müasir həyatımızın, yaşam tərzimizin mahiyyətindən doğan çatışmamazlıqlar da özünə yer almış, satirik dillə gülüş və tənqid hədəfinə çevrilmişdir. Çağdaş respublikamızda sovet imperiyasından miras qalmış son dərəcə aktual və ağırlı bir problem kimi Qarabağ sindromu adı altında ümumiləşdirilən Azərbaycan - erməni münasibətləri də bu və ya digər şəkildə öz izlərini regional lətifələrdə saxlamışdır. Çoxsaylı regional siyasi lətifə örnəkləri təsdiq edir ki, hər bir ictimai-siyasi quruluşun və onun hakim ideologiyasının fəaliyyətdə olduğu tarixi mərhələdə bəzəmə örnəkləri yaranmış və onların əksəriyyəti xalqın yaddaşında qorunmuş, dildə-ağızda dolaşmış və təbii səbəblər üzündən işıq üzü görməmişlər.

Regional lətifələr içərisində janrdaxili əlaqədə formalaşmış nümunələr də külli miqdardadır. Lətifə-nağıl, lətifə-atalar sözü, lətifə-tapmaca, lətifə-rəvayət və əksinə. Bu mövzulu gülməcələr həmin janrla qarşılıqlı əlaqə və təmasda formalaşmışlar. Bu qəbil nümunələr içərisində mövsüm və mərasimlərlə bağlı lətifələr də özünə yer almışdır. Lətifələrdə sınımalara da təsadüf edilir.

Nağılların tərkibində lətifə motivlərinə təsadüf olunduğu kimi, məhəlli bəzəmələrdə də nağıl ünsür və epitetlərinə məqsədəuyğun şəkildə istifadə edilmişdir. Rəvayət və lətifələrin qovuşmasından yaranmış gülməcələr də vardır ki, onlar janr baxımından daha çox rəvayəti xatırladır. Lətifəli rəvayətlər içərisində aşiq rəvayətlərinə də təsadüf olunur.

Regional lətifələrlə atalar sözü və məsəllərin qarşılıqlı şəkildə izlənilməsi müəyyən edir ki, bir sıra bəzəmələrin nəticələrindən doğan düsturlar atalar sözü formasını alır və sonralar bu janrın müstəqil örnəyi kimi sərbəstlik qazanıb dildə-ağızda dolaşaraq yayılır. Bunun əksini də müşahidə etmək mümkündür. Lətifələrdə atalar sözü və məsəllərdən faydalanma bu didaktik janrın daha geniş ərazidə yayılmasına və bir daha yaddaşlarda həkk olunmasına şərait yaratmışdır.

Bölgə lətifələri içərisində tapmacalı lətifələrə təsadüf edilsə də onlar azlıq təşkil edir.

Rəngarəng bədii xüsusiyyətlərə malik olan regional lətifələr poetik fiqurlarla da zəngindirilər. Sözü mənə çalarlarından, siqlət və yükündən yerində, məqamında bəhrələnmək bəzəmələrin mahiyyətinin açılmasında gərəkli rol oynamışdır.

Canlı xalq danışığı dili üzərində qurulmuş regional lətifələrdə yerli zəminlə bağlı ləhcə xüsusiyyətləri və frazeoloji birləşmələrdən faydalanma hallarına da sıx - sıx təsadüf edilir. Sözü, ifadənin poetik qüdrətindən istifadə nəsr-təhkiyə dilinin daxili qafiyələnməsində də özünü göstərmişdir.

Lətifələrin formalaşmasında istifadə edilmiş poetik fiqurlar bəzəməyə dərin mənə gətirdiyi kimi, təqdim olunan mətləbin aşkarlanmasında da əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Bədii təsvir vasitələri kimi folklorda ilkin (erkən) janrlarından da bu və ya digər formada lətifələrdə istifadə edilmişdir. Obrazın daxili aləmini açmaq, personajların uzaqgörənliyini, qabiliyyətini, bacarığını nümayiş etdirmək baxımından yozmalardan faydalanma lətifələrə poetik kolorit gətirmiş və onların yadda qalmasında mühüm rol oynamışdır. Elə lətifələr də vardır ki, onların təhkiyə hissəsi daha çox süjetə giriş, başlanğıc səciyyəsi daşıyır. Əsas fikir, ideya və məzmun lirik dillə ifadə olunur. Özgə sözlə, poetik üslub lətifələrə əlvanlıq, estetik ovqat bəxş etmişdir.

Lirik-poetik parçaların söylənilən lətifələrin məzmununa – ətinə, canına hopdurulması, ümumiləşdirilmiş nəticələr kimi səsləndirilməsi klassik lətifələrə nisbətə regional gülməcələrdə özünə yer tapmış xarakterik xüsusiyyətlərdəndir.

Nəzmlə, lirik lövhələrlə bəzədilmiş regional lətifələr qafiyə əlvanlığı, xalq şeiri dilinin zənginliyi ilə də seçilir. Bu lirik parçalar xalq şeirinin rəngarəng forma və şəkillərini nümayiş etdirir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abbasov İ. Azərbaycan folkloru XIX əsr erməni mənbələrində. Bakı: Elm, 1977, 154 s.
2. Abbasov İ. Çoxcildli Azərbaycan folkloru antologiyası // Azərbaycan folkloru antologiyası (AFA), I kitab, Naxçıvan folkloru. Bakı: Sabah, 1994, s. 3 - 11.
  - 2(b). Abbasov E. Lətifə poetikası, "Dədə Qorqud" jurn. 2001, № 1, s. 117-121.
3. Abbaslı İ. Ön söz // AFA, II kitab, Borçalı folkloru. Bakı: Azərənəşr, 1996, s. 3-4 .
4. Abbaslı İ. Ön söz // AFA, V kitab, Qarabağ folkloru. Bakı: Səda, 2000, s. 22-36.
5. Abbaslı İ. Folklorşünaslıq axtarışları. İki cildə, I cild, Bakı: Nurlan, 2009, 512 s.
6. Abbaslı İ. Folklorşünaslıq axtarışları. İki cildə, II cild, Bakı: Qoliot- Qkup, QSC nəş-tı, 2010, 380 s.
7. Abdulla B. Yağışçağırma mərasimi // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə, I cild, Bakı: Elm, 2004, s. 109 -115.
8. Abdullayeva M. Ön söz // AFA, XIII kitab, Şəki-Zaqatala folkloru. Bakı: Səda, 2005, s. 5-9.
9. Ağbaba A. Folklorumuz və taleyimiz. Bakı: Nurlan, 2007, 190 s.
10. Ağbabalı S. Tərtibçidən // AFA, III kitab. Bakı: Azərənəşr, 1997, s. 5-7.
11. Axundov N. Azərbaycanda dövrü mətbuat (1832-1920), bibliografiya. Bakı: Azərb. SSR EA nəşr-tı, 1965, 177 s.
12. Axundov N. Azərbaycan satira jurnalları. Bakı: Azərb. SSR EA nəşr-tı, 1968, 356 s.

13. Arazam Kürə bəndəm / tərtib edəni və işləyəni B. Abdullayev. Bakı: Yazıçı, 1986, 198 s.
14. Aslanoglu C. Qabrovo görüşləri – Qabrovo gülüşləri, Qabrovo lətifələri, Bakı: Yazıçı, 1987, s. 5-8.
15. Ayrım bəzəmələri / toplayanı V.Vəliyev. Bakı: Gənclik, 1983, 164 s.
16. Azərbaycan lətifələri / tərtib edəni və işləyəni T.Fərzəliyev. Bakı: Azərənəşr, 1965, 86 s.
17. Azərb. MEA M. Füzuli adına Əlyazmaları İnstitutu. F-15, S. V 344 Hüseynqulu Sarabski fondu.
18. Azərbaycan folkloru, I kitab (Şəkidə keçirilmiş Respublika Folklor müşavirəsinin materialları). Bakı: Sabah , 1994, 120 s.
19. AFA, iki kitabda, I kitab / toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Azərb. SSR EA nəşr-tı, 1968, 289 s.
20. AFA, iki kitabda, II kitab / toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov. Bakı: Azərb. SSR EA nəşrtı, 1968, 257 s.
21. AFA, I kitab, Naxçıvan folkloru / tərtib edənlər T.Fərzəliyev, M. Qasımlı, elmi redaktoru və ön sözün müəllifi İ. Abbasov. Bakı: Sabah, 1994, 375 s.
22. AFA, II kitab, İraq-türkman cildi / tərtibçilər Q.Paşayev, Ə.Bəndəroğlu. Bakı: Ağrıdağ, 1999, 467 s.
23. AFA, III kitab, Göyçə folkloru / toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi H.İsmayılov. Bakı: Səda, 2000, 768 s.; təkrar nəşr, Bakı: Nurlan, 2009, 768 s.
24. AFA, IV kitab, Şəki folkloru, I cild / tərtib edənlər: H. Əbdülhəlimov, R. Qafarlı, O. Əliyev, V. Aslan. Bakı: Səda, 2000, 498 s.
25. AFA, V kitab, Qarabağ folkloru / toplayanlar İ.Abbaslı, T.Fərzəliyev, N.Nazim; tərtib edəni və ön sözün müəllifi

İ.Abbaslı. Bakı: Səda, 2000, 414 s.; təkrar nəşr, Bakı: Nurlan, 2009, 414 s.

26. AFA, VI kitab, Şəki folkloru, II cild / toplayanı, tərtib edəni, söyləyicilər, toplayıcılar, qaynaqlar haqqında məlumatın, qeyd və şərhlərin müəllifi H. Əbdülhəlimov. Bakı: Səda, 2002, 495 s.

27. AFA, VII kitab, Qaraqoyunlu folkloru / toplayıb tərtib edənlər H. İsmayılov, Q.Süleymanov. Bakı: Səda, 2002, 464 s.

28. AFA, VIII kitab, Ağbaba folkloru / toplayıb tərtib edənlər H.İsmayılov, T. Qurbanov. Bakı: Səda, 2003, 476 s.

29. AFA, IX kitab, Gəncəbasar folkloru / tərtib edənlər H.İsmayılov, R. Quliyeva. Bakı: Səda, 2004, 522 s.

30. AFA, X kitab, İrəvan çuxuru folkloru / toplayıb tərtib edənlər, ön sözün, qeyd və izahların müəllifləri H. İsmayılov, Ə.Ələkbərli. Bakı: Səda, 2004, 471 s.

31. AFA, XI kitab, Şirvan folkloru / toplayanı S.Qəniyev, tərtib edənlər H. İsmayılov, S. Qəniyev. Bakı: Səda, 2005, 443 s.

32. AFA, XII kitab, Zəngəzur folkloru / toplayanı V.Nəbioğlu, M.Kazımoğlu, Ə.Əsgər, tərtib edənlər Ə.Əsgər, M.Kazımoğlu, ön sözün müəllifi Ə.Əsgər). Bakı: Səda, 2005, 464 s.

33. AFA, XIII kitab, Şəki-Zaqatala folkloru / tərtibçilər İ. Abbaslı, O.Əliyev, M.Abdullayeva. Bakı: Səda, 2005, 549 s.

34. AFA, XIV kitab, Dərbənd folkloru / toplayanlar H.İsmayılov, S.Xurdamiyeva, tərtib edənlər H.İsmayılov, T.Orucov. Bakı: Səda, 2006, 430 s.

35. AFA, XV kitab, Dərələyəz folkloru / toplayıb tərtib edənlər H.Mirzəyev, H.İsmayılov, Ə.Ələkbərli, Bakı: Səda, 2006, 483 s.

36. AFA, XVI kitab, Ağdaş folkloru / toplayıb tərtib edən İ.Rüstəmzadə, redaktor və ön sözün müəllifi H.İsmayılov. Bakı: Səda nəşr-tı, 2006, 495 s.

37. AFA, XVII kitab, Muğan folkloru / toplayanı B.Hüseynov, tərtib edəni, redaktoru və ön sözün müəllifi H.İsmayılov. Bakı: Nurlan, 2008, 447 s.

38. AFA, XVIII kitab, Şəki folkloru, III cild / toplayanı, tərtib edəni, söyləyicilər, toplayıcılar, qaynaqlar haqqında məlumatın, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Əbdülhəlimov. Bakı: Nurlan, 2009, 530 s.

39. AFA, XIX kitab, Zəngəzur folkloru, II cild / toplayanı və ön sözün müəllifi R.Təhməzoğlu, tərtib edənlər: H.İsmayılov, R.Təhməzoğlu, Ə.Ələkbərli. Bakı: Nurlan, 2009, 415 s.

40. AFA, II kitab, Borçalı folkloru / toplayanı V.Hacıyev, tərtib edəni İ.Abbaslı. Bakı: Azərnəşr, 1996, 258 s.

41. AFA, III kitab, Ağbaba folkloru / toplayanı və tərtibçisi S.Ağbabalı. Bakı: Azərnəşr, 1997, 255 s.

42. AFA, I kitab, Naxçıvan folkloru / tərtib edənlər M.Cəfərli, R.Babayev. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 511 s.

43. AFA, Cənubi Azərbaycan folkloru / toplayanı M.Fərzanə, tərtib edəni və redaktoru İ.Abbaslı. çapa hazırlanır, 650 s.

44. Bəhlul Danəndə lətifələri / toplayanı və tərtib edəni N.Seyidov. Bakı: Yazıçı, 1979, 46 s.

45. Behiştin narları (din əleyhinə lətifələr) / toplayanı və tərtib edəni C.Rəmzi (İsmayılzadə). Bakı: Azərnəşr, 1966, 82 s.

46. Bəktəşi lətifə və əhvalatları / tərtib edəni A.Abiyev. Bakı: 1992, 136 s.

47. Cəbiyeva T. İsmayılı lətifələri. Bakı: Uni Print, 2007, 96 s.

48. Çələbi F. Şəki folkloruna bir nəzər // AFA, VI kitab, Şəki folkloru, II cild. Bakı: Səda, 2002, s. 3-32.

49. Çələbi F. Şəki folkloruna daha bir nəzər // AFA, XVIII kitab, Şəki folkloru, III cild. Bakı: Nurlan, 2009, s. 25-58.

50. Dik gedib dik gəlirsən. Qaraqarı Zəngəzur lətifələri / toplayıb tərtib edən R. Təhməzoğlu. Bakı: Ağrıdağ, 1998, 96 s.
51. Əbdülhəlimov H. Tərtibçidən // AFA, XVIII kitab, Şəki folkloru, III cild. Bakı: Nurlan, 2009, s. 5-24.
52. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981, 401 s.
53. Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığı tarixi. Bakı: 2006, 474 s.
54. Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri, II hissə. Bakı: 2004, 395 s.
55. Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri, III hissə. Bakı: 2005, 454 s.
56. Əfəndiyev P. Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri, IV hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 422 s.
57. Əhmədov B. Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri. Bakı: Elm, 2000, 295 s.
58. Əhmədli A. Azərbaycanda ənənəvi xalq lətifələrindən qaynaqlanan bölgə lətifə personajlarının müasir söyləyicilərin repertuarındakı yeri // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər (AŞXƏT), XX kitab. Bakı: Səda, 2006, s. 162 - 182.
59. Ələkbərli Ə. Qax: folklor-etnoqrafik etüdlər. Bakı: Ağrıdağ, 2005, 223 s.
60. Ələkbərli Ə. Qürbət folkloru. Bakı: Nurlan, 2009, 132 s.
61. Ələkbərli Ə. Qaxlılar qarşısında mənəvi borcum (ön söz)//Qax: folklor-etnoqrafik etüdlər. Bakı: Ağrıdağ, 2005, s.3-7.
62. Əliyeva - Kəngərli A. Azərbaycan folkloru və kitab mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2008, 339 s.
63. Əliyev R. Sabaha məktublar. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 191 s.
64. Əsgər Ə. Ön söz // AFA, XII kitab, Zəngəzur folkloru. Bakı: Səda, 2005, s. 13- 28.

65. Fərzəliyev T. Azərbaycan xalq lətifələri. Bakı: Elm, 1971, 121 s.
66. Fərzəliyev T. Nəsrəddin adı ilə bağlı lətifələrin nəşri və tədqiqi // AŞXƏT, II kitab. Bakı: Azərb. EA nəşr-tı, 1966, s. 77-123.
67. Fərzəliyev T. Lətifələrdən yazılı ədəbiyyatda istifadə // AŞXƏT, IV kitab. Bakı: Elm, 1973, s. 58-91.
68. Fərzəliyev T. Sovet folklorşünaslığında xalq yumoru və satirası probleminin öyrənilməsi və tədqiqi məsələsinə dair // AŞXƏT, V kitab, Bakı: Elm, 1977, s. 151-161.
69. Fərzəliyev T. Şərq xalqları folklorunun komik qəhrəmanları // Şərq xalqlarının lətifələri. Bakı: Yazıçı, 1982, s. 3-6.
70. Fərzəliyev T. Lətifələr // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, altı cildə, I cild. Bakı: Elm, 2004, 241-249.
71. Gəlin birlikdə gülək (Dünya xalqlarının lətifələri) / toplayanı və tərtib edən C. Rəmzi (İsmayılov). Bakı: Azərənşr, 1970, 112 s.
72. Gəncəbasar lətifələri / toplayanı və tərtib edən Sədnik Paşa Pirsultanlı. Gəncə: Ağah, 2005, 201 s.
73. Hacıbəyli C. Qarabağın dialekt və folkloru (Qafqaz Azərbaycanı) / fransız dilindən tərcümə edib nəşrə hazırlayan B.Ağayev. Bakı: Ozan, 1999, 47 s.
74. Hacıyev T. Şəki folklorunun dil özəlliyi haqqında bir-iki söz // Azərbaycan folkloru, I. Bakı: Sabah, 1994, s. 14-20.
75. Hacıyev V. Azərbaycan folkloru ənənələri (Gürcüstandakı türkdilli folklor örnəkləri əsasında). Tbilisi: Samşobola, 1992, 116 s.
76. Həkimov M. Azərbaycan xalq dastanları, əfsanə-əsatir və nağıl deyimləri. Bakı: Maarif, 1999, 296 s.
77. Həkimov M. Padar Yusifin məzəli məzəmləri. Bakı: Maarif, 2000, 160 s.

78. Xalqımızın deyimləri və duyumları / toplayıb tərtib edən M. İ. Həkimov. Bakı: Maarif, 1986, 389 s.
79. Xalisbəyli M. Salyanın məzəli adamları. Salyan: 1994, 54 s.
80. Xürrəmçızı A. Azərbaycan mərasim folkloru (türk və dünya xalqları folkloru ilə tarixi-müqayisəli araşdırma). Bakı: Səda, 2002, 209 s.
81. İbrahimov İ. Atalar sözü və məsəllər // AŞXƏT, birinci kitab, Bakı: Az. EA nəşr-tı, 1961, s. 118-177.
82. İraq-türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, 421 s.
83. İsmayıloğlu A. Molla Qeybullanın sərgüzəştləri: lətifələr. Bakı: Şirvanəşr, 2002, 63 s.
84. İsmayılov H. Uzaq etnik mənşəyin, yaxın milli gələcəyin indi qərbət vətəni Göyçə // AFA, III kitab, Göyçə folkloru. Bakı: Səda, 2000, s. 16-47.
85. İsmayılov H. Redaktordan // AFA, XII kitab, Zəngəzur folkloru. Bakı: Səda, 2005, s. 5-12.
86. İsmayılov H., Ələkbərli Ə. Milli etnik yaddaşdan – folklordan görünən tariximiz: İrəvan və İrəvan çuxuru // AFA, X kitab. Bakı: Səda, 2004, s. 5-29.
87. İsmayılov H. Ağbaba folkloru // AFA, VIII kitab. Bakı: Səda, 2003, s. 5-20.
88. İsmayılov H., Ələkbərli Ə. Tarixdən və folklordan görünən ulu vətən torpağı: Dərələyəz mahalı // AFA, XV kitab, Dərələyəz folkloru. Bakı: Səda, 2006, s. 5-23.
89. İsmayılov H., Orucov T. Dəmirqapı Dərbənd: Etnik milli yaddaşımız və mənəvi dünyamız // AFA, XIV kitab, Dərbənd folkloru. Bakı: Səda, 2006, s. 5 - 21.
90. İsmayılov H. Ağdaşda yaşayan yaddaşımız // AFA, XVI kitab, Ağdaş folkloru. Bakı: Səda, 2006, s. 5-13.

91. Kazımoğlu M. Xalq gülüşünün poetikası. Bakı: Elm, 2006, 264 s.
92. Kazımov Q. Komik bədii vasitələr. Bakı: Yazıçı, 1983, 187 s.
93. Kazımov Q. Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları. Bakı: Maarif, 1987, 228 s.
94. Kərkük folkloru antologiyası / toplayıb tərtib edən, işləyəni və ön sözün müəllifi Q.Paşayev. Bakı: Azərnəşr, 1987, 367 s.
95. Qarabağ məsxərəçisi Pıli-Puği. İrəvan: Haypethrat, 1956, 169 s. (erməni dilində).
96. Qaravəllilər / redaktoru H.Mehdiyev. Bakı: Azərnəşr, 1967, 159 s.
97. Qaravəllilər / toplayanı və tərtib edən Ə.Axundov. Bakı: Azərnəşr, 1974, 77 s.
98. Qaravəllilər, nağıllar / toplayıb tərtib edənləri H.M. Tantəkin, S.Əliyev. Bakı: Yazıçı, 1988, 216 s.
99. Qabrovo lətifələri / tərcümə edən və ön sözün müəllifi C.Asłanoğlu. Bakı: Yazıçı, 1987, 80 s.
100. Qarayev Y. Prototip şəkilidir, yaxud nəfəsdə zümrümə, tələffüzdə rəqs -Şəki folkloru, I cild. Bakı: Səda, 2000, s. 3-45.
101. Qarayev Y. Qarabağ folkloru: “Nərmü-nazik bayatı”, yaxud “Küllü Qarabağın abi-həyatı // AFA, V kitab, Qarabağ folkloru. Bakı: Səda, 2000, s.4 - 21.
102. Qarayev Y. Göyçəyə qayıdan yol folklordan keçir // AFA, III kitab, Göyçə folkloru. Bakı: Səda, 2000, s. 3-15.
103. Qəniyev S. Şirvan folklor mühiti. Bakı: Ozan, 1997, 258 s.

104. Lütfəli kişidən folklor nümunələri (Şəki folkloru) / toplayanı Lütfəli Vahabov, tərtibçisi və elmi redaktoru R.Qafarlı. Bakı: Təhsil, 2003, 160 s.

105. Məmmədov B. Qarabağın baməzə adamları (Ədəbi portretlər, lətifələr). Bakı: Yazıçı, 1992, 148 s.

106. Mirəhmədov Ə. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında Molla Nəsrəddin surətinin təkamülü // AŞXƏT, V kitab. Bakı: Elm, 1977, s. 28-46.

107. Molla Nəsrəddin lətifələri / tərtib edəni və müqəddimə M.H.Təhmasib. Bakı: Azərb. EA nəşr-tı, 1956, 316 s.

108. Molla Nəsrəddin lətifələri / tərtib edəni M. H. Təhmasib. Bakı: Azərb EA nəşr-tı, 1965, 334 s.

109. Minq bir kulqi (Şarq xalqları lətifələri). Taşkent: Uz.Dovlat Bədiyi Adəbiyyet nəşr - tı, 1962, 138 s. (özbək dilində).

110. Müdrik sinədəftər / toplayanı, tərtib edəni, tərtibçi sözü və elegiyanın müəllifi H. Əbdülhəlimov. Bakı: Nurlan, 2009, 92 s.

111. Mürşudova U. Rəşid bəy Əfəndizadə və folklor. Bakı: Kooperasiya, 2004, 104 s.

112. Müznib Ə. Şeyx Bəhlul lətifələri, birinci ədəd. Bakı: "Kaspi" şirkəti mətbəəsi, 1910, 16 s.

113. Namazov Q. Redaktordan // AFA, III kitab, Ağbaba folkloru. Bakı: Azərnəşr, 1997, s. 3-4.

114. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, I hissə. Bakı: Turan, 2002, 678 s.

115. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, II hissə. Bakı: Elm, 2006, 647 s.

116. Orucov T. Qaravəlli janrının poetikası. Bakı: Nurlan, 2009, 200 s.

117. Ölüsü ilə ərəbcə, dirisi ilə rusca (Yeni dövrün bəzəmələri – lətifələr) / toplayanı və ön sözün müəllifi E.Baxış. Bakı: Yazıçı, 1993, 167 s.

118. Paşayev Q. İraq-Türkman folkloru. Bakı: Yazıçı, 1992, 210 s.

119. Paşayev Q. Giriş. İraq-türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, s. 23-45.

120. Paşayev Q., Bəndəroğlu Ə. Bitib-tükənməyən incilər xəzinəsi // AFA, II kitab, İraq - türkman cildi. Bakı: Ağrıdağ, 1999, s. 3 -41.

121. Paşayev S. Eldən, obadan eşitdiklərim / toplayanı və tərtib edəni Sədnik Paşayev. Gəncə: Ağah, 2006, 201 s.

122. Paşayev S. Lətifələrin üstündə tarixin möhürü var // Gəncəbasar lətifələri. Gəncə: Ağah, 2005, s. 3-5.

123. Paşayev S. Hikmətlərlə dolu bir kitab // Eldən-obadan eşitdiklərim. Gəncə: Ağah, 2006, s. 3-5.

124. Seyidov N. Bəhlul Danəndə lətifələri haqqında // Bəhlul Danəndə lətifələri. Bakı: Yazıçı, 1979, s. 3-5.

125. Sədnik Paşa Pirsultanlı lətifələri / toplayıb tərtib edəni X.Yusifov. Gəncə: Ağah, 2005, 123 s.

126. Sözlü, nağıllı gecələr / toplayıb tərtib edəni Loğman Ağalı. Bakı: Işıq, 1991, 119 s.

127. Şəki lətifələri / toplayıb işləyəni və tərtib edəni Sabir Əfəndiyev. Bakı: Yazıçı, 1987, 64 s.

128. Şəki gülməcələri / toplayanı, işləyəni, tərtib edəni və ön sözün müəllifi Hikmət Əbdülhəlimov. Bakı: Göytürk, 1998, 238 s.

129. Şərq xalqları lətifələri / tərtib edəni T.Fərzəliyev. Bakı: Yazıçı, 1982, 198 s.

130. Talıblı E. Şəki lətifələrinin qaynaqları və təşəkkülü haqqında // Folklorşünaslıq məsələləri, IV kitab. Bakı: 1999, 36-47 s.

131. Təhmasib M.H. “Məktəb” jurnalında folklorə münasibət məsələsi // AŞXƏT, V kitab. Bakı: Elm, 1977, s. 3-27.

132. Təhmasib M.H. Müqəddimə // Molla Nəsrəddin lətifələri. Bakı: Azərb. EA nəşr-tı, 1965, s. 3-16.

133. “Tuti” jurnalı, 1916, № 4, № 10, № 41, № 45.

134. Vahabzadə B. Şəki gülməçələri // Şəki lətifələri. Bakı: Yazıçı, 1987, s. 5-7.

135. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 413 s.

136. Vəliyev V. Ön söz // Ayrım bəzəmələri. Bakı: Gənclik, 1983, s. 3- 6.

137. Yeni Şəki lətifələri: Gözoo yiyərəm mən / toplayanı və tərtib edəni Ağəli Şəkili. Şəki: 2008, 135s.; təkrar nəşr: Bakı: Nurlan, 2010.

138. Yusufov X. Gülməyi və güldürməyi bacaran adam. Sədnik Paşa Pirsultanlı lətifələri. Gəncə: Agah, 2005, s. 3-10.

139. Zeynallı H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1983, 318 s.

Rus dilində

140. Архипова А.С. Анекдот и его прототип: генезис текста и формирование жанр: Автореферат канд. дис., М.: 2003, 15 стр.

141. Баранов С.Ф. Русские народное поэтическое творчество. М.: Учпедгиз, 1962, 307 стр.

142. Боров Ю. Комическое. М.: Изд-во «Искусство», 1970, 270 стр.

143. Вулис А.В. В лаборатории смеха. М.: 1966, 141 стр.

144. Забавные рассказы про великомудрого и хитроумного Бирбала главного советника индийского падишаха Акбара. М.: Наука, 1968, 288 стр.

145. Литературный энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1987, 751 стр.

146. Мелетинский Е.М. Сказка-анекдот в системе фольклорных жанров. // 28. 05. 2004, Интер. сайт, file//A:\вачиб. htm, 10 стр.

147. Молдовский Дм. Русская народная сатира. Л.: Просвещения, 1967, 245 стр.

148. Молла Насреддин, анекдоты / составитель М.Г. Тахмасиб, перевод Ю. Гранина. Баку: Изд-во АН Азерб., 1957, 298 стр.

149. Молла Насреддин (забавные и поучительные рассказы, изречения, анекдоты) / составитель М.Г.Тахмасиб, перевод Ю. Гранина. Баку: Изд-во АН Азерб., 1967, 335 стр.

150. Пропп В. Я. Проблемы комизма и смеха. М.: Искусство, 1976, 183 стр.

151. СМОМПК, вып. VII, 1889, стр. 129-135; 141-231.

152. СМОМПК, вып. XXVI, 1899, стр. 11-166; 121-128, 129-166.

153. СМОМПК, вып. XXXIV, 1904, отдел III, стр. 91– 124.

154. Тимофеев Л.И., Венгров Н. Краткий словарь литературоведических терминов. М.: Учпедгиз, 1963, 192 стр.

155. Хамраев М. Предисловие // Уйгурские юморески. Алма-Ата: Изд- во « Жазушы», 1969, 135 стр.

BAŞLIQLAR

Ön söz 3

I FƏSİL. Regional lətifələrin toplanması, nəşri və araşdırılması tarixindən

- 1.1. Toplama və nəşrin başlanğıc mərhələsi.....9
- 1.2. Lokal lətifələrin “folklor kitabı” nəşrləri.....18
- 1.3. Fərdi və çoxcildli nəşrlərdə məhəlli lətifələrə münasibət.....23

II FƏSİL. Bölgə lətifələrinin mövzu, ideya və obrazları

- 2.1. Lətifələrin mövzu və mündəricə özəllikləri.....54
- 2.2. Obrazlar sistemi və onların səciyyəsi.....70
- 2.3. Lətifə yaradıcıları: şəxsiyyətləri və bəzəmələrinin ideya-məzmun özəllikləri.....78
- 2.4. Lətifələrin yayılma arealına görə təsnifatı və onların mövzu çalarları.....104

III FƏSİL. Məhəlli lətifələrin poetik özünəməxsusluğu

3. 1. Lokal lətifələr gülüş mədəniyyətinin – xalq satirası və yumorunun tərkib hissəsi kimi.....117
- 3.2. Janrdaxili əlaqədə formalaşmış lətifələr 122
- 3.3. Poetik fiqur və bədii xüsusiyyətlərin təzahür formaları.....131

NƏTİCƏ.....140

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT.....147

Sönməz İsrail qızı Abbash.
Azərbaycan lətifələrinin
regional xüsusiyyətləri,
Bakı, “Nurlan”, 2011.

Nəşriat direktoru:
Nadir Məmmədli

Kompüterdə yığdı:
Aygün Balayeva

Kompüter tərtibçisi və
Texniki redaktoru:
Ramin Abdullayev

Kağız formatı: 84/108 32/1
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 160 s.
Tirajı: 500
Qiyməti müqavilə ilə.

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompüter Mərkəzində yığılmış, “Nurlan” NPM-də
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.

Abf-266008

Sönməz İsrail qızı Abbaslı

1980-ci ildə Bakı şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. 2002-ci ildə Azərbaycan Dillər Universitetinin ingilis dili fakültəsinin bakalavr pilləsini, 2004-cü ildə isə xarici və ölkə xalqları ədəbiyyatı üzrə magistr pilləsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. İxtisasca filoloqdur. 2008-2011-ci illərdə Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun əyani aspirantı olmuşdur.

2002-2011-ci illərdə özəl "İdrak məktəbi"ndə ingilis dili müəllimi kimi çalışmışdır.

Hazırda AMEA Folklor İnstitutunun elmi işçisidir. 3-ü xaricdə olmaqla, 14 məqalə və tezis müəllifidir.